

❖ Наукове забезпечення розвитку агропромислового комплексу

23 березня 2017 року відбулися Загальні збори Національної академії аграрних наук України. У їх роботі взяли участь народні депутати України: Г.М. Заболотний, заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин, О.О. Гончаренко, секретар Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування, О.В. Ковальова, заступник Міністра аграрної політики та продовольства України, Л.В. Сахневич, перший заступник голови Чернігівської обласної державної адміністрації, представники національних галузевих академій України, керівники структурних підрозділів і відповідальні працівники Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України, профільних відомств, ректори вищих навчальних закладів аграрного профілю.

На Загальних зборах з доповіддю «Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу» виступив Гадзало Ярослав Михайлович, президент НААН, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН.

В обговоренні доповіді взяли участь: О.О. Гончаренко, Г.М. Заболотний, О.В. Ковальова, Л.В. Сахневич; академіки НААН: І.В. Гриник, С.І. Ковтун, Д.О. Мельничук., В.Я. Месель-Веселяк, В.П. Патица, М.І. Ромащенко, В.С. Шибанін; члени-кореспонденти НААН: Р.А. Вожегова, В.М. Соколов і Корнійчук О.В. – директор Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН.

Нижче публікуємо виклад доповіді.

Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу

У всіх галузях і сферах суспільного життя сьогодні йдуть реформаційні процеси та тривають системні зміни. Не оминають вони і Національну академію аграрних наук України. Протягом 2016 року ми працювали під прискіпливою увагою Уряду, парламенту країни, міжнародних експертів, засобів масової інформації.

З гордістю хочу відзначити, що ми з честю витримали цей свого роду пресинг і не отримали критичних негативних оцінок. Впевнений, що й на далі діяльність Академії буде прозорою, результативною, а інтелектуальна продукція – конкурентоспроможною.

Ми гідно представили наші здобутки на виставці наукових досягнень у приміщенні Верховної Ради України, на слуханнях у Комітеті Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин щодо ефективності діяльності Національної академії наук України у 2015-2016 роках, принципова позиція наших науковців щодо запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення була заявлена на парламентських слуханнях з цього питання, знаковою подією стала нарада у Прем'єр-міністра України щодо реформування вітчизняної науки та відвідування Прем'єр-міністром України павільйону «Аграрна наука» під час проведення виставки «Агро-2016».

Стосовно підсумків діяльності НААН за 2016 рік. На початок 2017 року Академія об'єднувала 111 дійсних членів (академіків), 113 членів-кореспондентів, 41 іноземного і 28 почесних членів.

Вищий керівний орган Академії – Загальні збори – за звітний період скликалися двічі, у т.ч. для дообрання членів Академії.

Національна академія аграрних наук України залишається головним науково-методичним центром із наукового забезпечення високотехнологічного розвитку галузей агропромислового комплексу нашої держави. У складних умовах сьогодення дослідження вчених Академії сконцентровані на ключових стратегічних завданнях, визначених Урядом, і є перспективними. Підтвердженням цього є підсумки незалежного європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України, оприлюдненого міжнародними експертами та Міністерством освіти і науки України у грудні 2016 року.

Науковий внесок працівників Академії у розвиток аграрної науки та її дослідно-експериментальної бази, забезпечення успішного виконання науково-технічних програм досліджень, впровадження наукових досягнень у виробництво високо оцінені нашою державою. Так, за 2016 рік 13 працівників наукових установ, державних підприємств та апарату Президії НААН відзначено державними нагородами.

Торік було розпочато виконання понад півтори тисячі фундаментальних і прикладних завдань, які відповідно до пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень та інноваційної діяльності об'єднані у 45 програм наукових досліджень.

За рахунок наукових здобутків учених у генетиці, селекції та насінництві й використання біотехнології за останні роки значно посилюється вплив науки на ефективну роботу АПК із збільшення виробництва зерна, формування державного бюджету та валютних надходжень від щорічного росту експорту зерна, олії, ріпаку, сої, горіхів, меду та насіння, експорт якого за останній рік збільшився вдвічі.

Вченими НААН розроблено амбітну галузеву Програму «Зерно України», якою передбачено збільшення виробництва зерна до 70–80 млн тонн у 2018–2019 роках (та до 100 млн тонн до 2025 року) за рахунок впровадження нових технологій, сортів і гібридів зернових культур, урожайність яких сьогодні вдвічі більша ніж 10–15 років тому, а потенціал їхніх можливостей ще далеко не вичерпаний. Використання високоінтенсивних сортів і гібридів сільськогосподарських рослин селекції наукових установ НААН сприятиме отриманню 15–16 млн тонн насіння олійних культур, 20–22 млн тонн картоплі, 11–12 млн тонн овочів та іншої сільськогосподарської продукції, що дасть можливість забезпечити продовольчу безпеку України та істотно збільшити експортний потенціал агропромислового комплексу країни.

Слід наголосити, що отримані у 2015–2016 роках рекордні валові збори зернових в Україні значною мірою були забезпечені саме за рахунок впровадження високоурожайних сортів і гібридів селекції наукових установ Академії, площі посівів яких займають від 40 до 98%, а селекція ячменю, жита, проса, вівса, гречки, рису здійснюється практично тільки в установах НААН.

Разом із тим подальше збільшення виробництва зерна за відсутності державної підтримки та при слаборозвинутому тваринництві потребує низки обов'язкових заходів щодо збереження родючості ґрунтів.

Для вирішення цієї комплексної проблеми вченими Академії розроблено Національну програму охорони ґрунтів України, яка гармонізована з «Європейською ґрунтовою політикою» та спрямована на ефективне збалансоване використання й охорону ґрунтів як головного національного багатства держави та забезпечення продовольчої безпеки. Важливим у цьому контексті є прийняття розроблених ученими НААН законопроектів «Про сівозміни», «Про використання мінеральних добрив», «Про органічне землеробство», а також не менш важливим в умовах зміни клімату є прийняття Програми відновлення лісосмуг, які сьогодні знаходяться в катастрофічному стані.

Вкрай важливим – стратегічним завданням аграрної науки разом із Мінагрополітики України, є також відродження галузі вітчизняного тваринництва. Розвиток фермерства, сімейних малих, середніх і великих ферм повинен відбуватися за відповідними програмами підтримки Уряду. Бо поки ми всі разом не зрозуміємо, що основою сільськогосподарського виробництва є ферма, а не показники експорту зерна, не вирішимо цілої низки проблем: покращення родючості ґрунтів і зменшення їх деградації, проблеми стабільного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю та зростання експортних показників, а також проблеми зайнятості сільського населення та сталого розвитку сільських територій.

Для реалізації цього завдання вченими підготовлено «Програму розвитку тваринництва України на період до 2025 року», яка передбачає шляхи нарощування поголів'я та збільшення виробництва продукції галузі за рахунок високопродуктивних вітчизняних порід тварин. Дана програма потребує відповідної законодавчої підтримки, тому Академія завершила розроблення проекту Закону України «Про тваринництво».

Крім того, варто зазначити, що не менш важливим є вирішення проблем переробної галузі, якості та безпечності продуктів харчування і гарантування не тільки продовольчої, а й біологічної безпеки держави.

На сьогодні Академія залишилася єдиною в державі інституцією, де не просто зберег-

лися, а й поглиблюються дослідження з наукового забезпечення переробки сільськогосподарської продукції й біобезпеки. Прикладом важливості цієї роботи в державі є вирішення проблем профілактики та боротьби з небезпечними хворобами: африканською чумою свиней та дерматитом великої рогатої худоби. Наполягаємо прискорити створення на базі академічних наукових установ референт-центрів із розробки і впровадження профілактичних заходів, діагностикумів і вакцин для вирішення даних проблем, як це практикується в Європейських країнах.

Основні перспективні напрями наукових досліджень на період до 2020 року:

- наукове забезпечення продовольчої безпеки держави, її імпортонезалежності;
- селекція високопродуктивних сільськогосподарських рослин і тварин з використанням сучасних методів біотехнології;
- ветеринарно-санітарне забезпечення розвитку тваринництва;
- розробка ефективних молекулярно-генетичних методів діагностики і контролю особливо небезпечних захворювань тварин;
- отримання якісної і безпечної харчової продукції;
- наукове забезпечення галузі біоенергетики і розробка високоефективних технологій застосування альтернативних видів палива;
- створення наноматеріалів та застосування нанотехнологій у мікробіології, вірусології, ветеринарній медицині та інших галузях АПК.

У сучасному суспільстві наука стала істотним фактором поступального розвитку економіки, тому в наукові дослідження вкладається дедалі більше коштів. За абсолютним обсягом видатків на науку серед країн світу беззаперечно лідирують США, де витрати на ці цілі становлять майже 400 млрд доларів у рік. В Японії на наукові дослідження і розробки витрачається понад 130 млрд доларів, у Німеччині – більше 50 млрд доларів. За даними Інституту статистики при ЮНЕСКО, найбільш «наукоємними» є господарські системи Ізраїлю (4,4% від ВВП), Фінляндії (3,9%), Південної Кореї (3,7%), Швеції (3,4%), Японії (3,4%), Данії

(3,1%), США (2,9%), Німеччини (2,8% від ВВП).

На наш погляд, більш показовим є рівень затрат на одного дослідника. Так, річні витрати на одного вченого у світі в середньому становили 190 тис. доларів, у США діяльність одного вченого в рік обходиться майже в 300 тис. доларів, у Німеччині – понад 250, Японії та Франції – понад 200, Південній Кореї – близько 200 тис. доларів. У країнах ЄС в середньому видатки на одного вченого в рік перевищують понад 160 тис. доларів, Китаї – 74, Росії – близько 60 тис. доларів. А в Україні на одного вченого у рік припадає фінансування лише 9,3 тис. доларів.

Як наслідок, питома вага наукових кадрів в Україні становить 6 осіб на 1 тис. економічно активного населення, тоді як у Фінляндії – 15,4 осіб; Японії – 11,0; США – 9,7; Південній Кореї – 9,5; Франції – 8,3 особи.

У 2017 році ситуація у вітчизняній науці не буде кращою. Адже в загальному фонді державного бюджету передбачено видатки на вітчизняну науку в обсязі трохи більше 4 млрд грн, а це становить 0,18% від НВП. Такий рівень фінансування науки існує в Албанії, Болівії, Киргизстані, Панамі та Мадагаскарі, тому коментарі не потрібні!

У 2016 році незалежною комісією експертів Європейської комісії з досліджень та інновацій проведено експертну оцінку системи досліджень та інновацій в Україні. На думку експертів, наша країна має використовувати численні можливості, отримані завдяки участі у Рамковій угоді про програму "Горизонт – 2020", а також створювати адекватні механізми, які сприятимуть успіху українських учасників Програми "Горизонт–2020". Приєднання України до цієї Програми стало важливим кроком, який має забезпечити додаткові стратегічні переваги завдяки запровадженню низки супутніх заходів та ініціатив. Водночас, Україна повинна прийняти порядок денний Європейського наукового простору як платформу для реалізації її національних реформ.

На презентації звіту у грудні 2016 року зарубіжними експертами окремо було відзначено високий теоретичний рівень україн-

ських розробок у сфері фізичних і аграрних наук.

Водночас, експерти рекомендують вітчизняним науковцям більш активно брати участь у діяльності мережі EUREKA шляхом запровадження фінансових стимулів інноваційними компаніями, які успішно беруть участь у цій фінансованій державою міжурядовій мережі, членом якої є Україна з 2006 року.

Перші успішні кроки у напрямі співпраці учених - аграріїв в рамках програми «Горизонт–2020» нами уже зроблено. Зокрема, Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН проводить наукові дослідження за міжнародною програмою «Стале вирощування біомаси на маргінальних землях в Європі» із сумою фінансування 180 тис. євро. Ще два дослідницькі проекти зазначеного Інституту в рамках «Горизонт–2020» на загальну суму 420 тис. євро пройшли конкурсний відбір.

На жаль, на сьогодні лише 22 наукові установи (це менше половини!) подали заявки на участь у програмі ЄС «Горизонт–2020». Зареєстровано 44 проекти, їх орієнтовна вартість майже 23,4 млн євро.

У той же час, саме такі конкурси дають можливість для обміну інформацією, вченими, знаннями та технологіями, через них відкривається доступ вітчизняних учених до сучасних дослідницьких інфраструктур задля отримання можливості проведення перодових досліджень.

Тепер, з особливою приємністю та подякою творчим колективам наших наукових установ, з огляду на складні умови, в яких вони працюють, дозвольте коротко поінформувати про окремі основні результати наукових досліджень Академії.

Відділення землеробства, меліорації та механізації

Для наукового обґрунтування напрямів раціонального використання ґрунтів України за програмою наукових досліджень «Ґрунтові ресурси: прогноз розвитку, збалансоване використання та управління» уточнено критерії і нормативні параметри оцінювання фізичної деградації орних земель, які дозволяють виявити території підвищеного ризику фізичної деградації для впрова-

дження протидеградаційних заходів, а також спроектовано модель єдиної інформаційної системи «Стаціонарні польові дослідження».

За програмою наукових досліджень «Новітні системи землеробства і землекористування» розроблено новий проект закону «Про сівозміни», що визначатиме впровадження сівозмін і охорони ґрунтів як державного завдання пріоритетного значення, без виконання якого неможливо забезпечити сталий розвиток держави та створити комфортні умови для життєдіяльності населення.

Набули подальшого розвитку наукові дослідження з проблем розвитку органічного ринку в Україні, вирішення яких увійшло до плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року в галузі «Агропромисловий комплекс». Зокрема, удосконалено технології вирощування культур продовольчого та кормового використання, а також ведення насінництва для органічного виробництва.

У рамках виконання програми наукових досліджень «Стале використання водних ресурсів і меліорованих земель» завершується розроблення Стратегії відновлення та розвитку систем зрошення України, яка передбачає формування та реалізацію інвестиційних проектів на основі залучення коштів Світового банку й інших фінансових інституцій, обґрунтовано можливість підвищення водозабезпеченості південних регіонів України за рахунок залучення водних ресурсів річки Дунай та визначено додаткову потребу води для сільськогосподарського водопостачання та зрошення в Одеській і Миколаївській областях, а також розроблено нові конструкції споруд для очищення підземних і поверхневих вод з використанням новітніх фільтруючих матеріалів і біологічних методів очистки, водозберігаючі та ґрунтозахисні режими зрошення сільськогосподарських культур, що дозволяють зекономити до 35% поливної води.

Завдяки цим розробкам планується залучити 1,5–2 млрд доларів США інвестицій, що дасть змогу відновити полив на площі понад півмільйона гектарів, підвищити врожайність сільськогосподарських культур, створити нові робочі місця, збільшити виробництво сільгосппродукції на 8–10 млн тонн щороку.

В активі наукових здобутків Відділення за звітний період є: керівний документ щодо зниження викидів аміаку при утриманні тварин, годівлі худоби, зберіганні та внесенні гною і мінеральних добрив, новий підхід до використання окремих мікробних препаратів, що включає передпосівну інокуляцію насіння та обробку рослин у період вегетації, що дає можливість підвищити роль біологічних чинників у формуванні врожайності сільськогосподарських культур, удосконалено адаптивно-ландшафтну систему землеробства на осушуваних землях Полісся, осучаснено елементи агротехнологій в умовах схилового землеробства.

Для розроблення теоретичних і практичних засад адаптації агроєкосистем до наслідків змін клімату в Інституті агроєкології і природокористування обґрунтовано концептуальну основу моніторингу фіторізноманіття агроценозів в умовах змін клімату та методологію фітобіотичних спостережень, а також цим Інститутом отримано європейську сертифікацію лабораторії для визначення посівних якостей насінневого матеріалу.

Важливе загальносвітове значення мають дослідження екосистеми заповідної території у рамках програми наукових досліджень «Заповідна справа».

У рамках програми наукових досліджень «Енергоощадні технологічні процеси і техніка» ННЦ «ІМЕСГ» у співпраці з підприємствами сільськогосподарського машинобудування створено ряд нових технічних засобів для виробництва продукції за енерго- та ресурсоощадними технологіями з використанням техніки вітчизняного виробництва.

Відділення рослинництва

В умовах загострення проблем глобальної продовольчої безпеки, експорторієнтованого агропромислового виробництва України дедалі більшого значення набуває розвиток селекції та насінництва.

У сучасному землеробстві потенціал приросту врожайності сільськогосподарських культур за рахунок освоєння досягнень селекції і насінництва досягає 25–30%. Наукові установи Відділення створюють і пропонують виробництву сорти і гібриди практично всіх сільськогосподарських культур, які

вирощуються в Україні. Дослідження проводяться за 16-ма програмами наукових досліджень.

Так, науковими установами–виконавцями ПНД «Селекція зернових і зернобобових культур» у 2016 році на державне сортопробування передано 30 сортів зернових культур (пшениці, тритикале, ячменю). Відібрано сортозразки вівса, які перевищують стандарт за вмістом білка в зерні, клітковини, крохмалю та мінеральних елементів. Вони плануються для подальшого використання у селекційній роботі при створенні сортів з покращеними харчовими якостями.

За результатами, отриманими науковцями при виконанні ПНД «Селекція і насінництво кукурудзи і сорго», передано до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, 16 гібридів кукурудзи, у т.ч. 5 – понад план. За звітний період зареєстровано 22 гібриди. Проведено оцінку сортозразків сорго за якісними показниками зерна і зеленої маси. Дев'ять кращих гібридів цієї культури знаходяться на державному сортовипробуванні.

За програмою «Олійні культури» розроблено ознакову базу даних цінних господарських та морфологічних ознак зразків робочої колекції ліній соняшнику. Визначено параметри селекційного добору вихідного матеріалу для створення гібридів кондитерського напрямку використання. Визначено діапазон мінливості параметрів структури агроценозу соняшнику в умовах північно-східного Лісостепу та Полісся. Розраховано регресійні моделі зміни продуктивності рослин та її складових залежно від площі живлення культур. За результатами досліджень на реєстрацію до державного сортопробування передано 7 гібридів соняшнику і п'ять батьківських компонентів, зареєстровано 10 гібридів та 12 батьківських компонентів гібридів.

У рамках ПНД «Корми і кормовий білок» створено та передано на державне сортопробування сорт люцерни посівної сінокісно-пасовищного типу, три сорти сої зернового напрямку використання. Занесено до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, чотири сорти багаторічних бобових і злакових трав, один сорт бобів

кормових та чотири сорти сої. Удосконалено модель відновлення продуктивного потенціалу деградованих кормових угідь, яка дозволяє збільшити врожайність зеленого корму до 20% за рахунок вирощування агробіоценозів високої продуктивності.

Впровадження науково-технічних результатів ПНД «Біоенергетичні ресурси» дозволяє забезпечити біогазові установи біомасою на рівні 5–25 т залежно від культури. Вихід біометану – 722–4715 м³/га, при мінімальній ціні на біометан 180 євро, з гектара можна отримати дохід у розмірі 129–848 тис. євро.

У нарощуванні виробництва рослинницької продукції важлива роль належить розробці та освоєнню новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур. Так, за ПНД «Технології вирощування зернових культур. Селекція кукурудзи і сорго» розроблено моделі адаптивних технологій вирощування озимих зернових культур, які забезпечують підвищення врожайності та якості зерна сучасних сортів, реалізацію їх біологічного потенціалу й підвищують рентабельність виробництва.

Проведено широкий спектр комплексних наукових досліджень з розробки нових та удосконалення існуючих технологій вирощування ярих зернових і зернобобових культур на основі енергоощадних заходів, застосування різних систем мінерального живлення, регулюючих ріст препаратів, сучасних біологічних засобів захисту рослин, а також комплексних мікродобрив.

Удосконалено технологічні процеси вирощування сучасних сортів рису. Отримано базу даних показників розвитку рослин цієї культури залежно від категорії насіння, що дозволить зменшити норми висіву.

Впровадження нових сортів та освоєння технологій в останні роки сприяло істотному підвищенню середньої врожайності по Україні: кукурудзи – до 62–66 ц/га, сої, соняшнику – до 20–23 ц/га, пшениці озимої – до 40–42 ц/га, цукрових буряків – до 400–480 ц/га, ріпаку – до 23–25 ц/га.

Науковими установами Відділення зоотехнії розроблено критерії оцінювання технологічних рішень, що застосовуються в су-

часних системах виробництва молока та яловичини.

Запропоновано аналітичні підходи до біоенергетичної оцінки функціонуючих свинарських підприємств різної виробничої направленості та алгоритм розрахунку енергетичної потреби свинопоголів'я різних технологічних груп залежно від умов мікроклімату в приміщенні.

Спроектовано сучасний модельний племрепродуктор на 300 свиноматок із автоматизованими виробничими процесами», об'ємно-планувальні рішення і проекти приміщень, технологічні елементи та пристрої для табірно-пасовищної системи утримання свиней та запропоновано методичні рекомендації щодо забезпечення зоогігієнічних параметрів при вирощуванні свиней за ресурсощадними технологіями в приміщеннях полегшеного типу.

Створено базу даних про наявність генетичного матеріалу в генофондних об'єктах України (3000 голів), адаптовано до умов розвитку племінної бази тваринництва України схему формування системи охорони і регуляції біорозмаїття, якою передбачено оцінювання та виявлення генетичних ресурсів тварин з добором і збереженням бажаних генотипів. У рамках завдання моніторингу стану породних ресурсів тваринництва узагальнено популяційно-генетичні параметри чисельності та господарсько-корисних ознак тварин усіх видів в Україні і внесено до Європейської інформаційної системи біорізноманіття сільськогосподарських тварин.

Розроблено та передано до Держрибагентства України Програму здійснення робіт зі штучного відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах України загальнодержавного значення на період 2016–2018 рр.

Сформовано генофондні стада дунайського лосося, європейського харіуса і струмкової форелі чисельністю 2,8 тис. особин, удосконалено методи їх інтенсивного вирощування у басейнах форелевих господарств.

Установи Відділення ветеринарної медицини НААН у 2016 році здійснювали науково-методичний супровід виконання та координацію досліджень за ПНД «Епізоотичне благополуччя, біологічна та продовольча

безпека» та «Біотехнологія у ветеринарній медицині».

Основні результати фундаментальних досліджень: проведено аналіз і розроблено інформаційно-аналітичну довідку щодо поширення збудників арбовірусної інфекції (блутанг і хвороба Шмалленберг) та застосування різних геоінформаційних систем на базі новітніх комп'ютерних програм для своєчасного реагування на ризики їхнього занесення на територію України.

Основні результати прикладних досліджень: для удосконалення вакцин проти грипу птиці розроблено технологічний регламент виготовлення антигенів вірусу цієї хвороби підтипів H5 й H7.

Розроблено метод створення нових нанорозмірних полімерних лікувально-профілактичних препаратів для тваринництва, що забезпечує зниження витрат на біологічно активні сполуки на 25% та ефективність виробництва на 30%. Створено електронну базу даних фізіологічних і біохімічних параметрів організму тварин за дії нанокарбоксилатів.

Науковці Відділення економіки і продовольства брали участь у науковому супроводженні вирішення проблем земельної реформи; фінансово-кредитного забезпечення; розвитку економіки базових галузей АПК; сталого розвитку сільських територій; розвитку продовольчого ринку та базових галузей харчової і переробної промисловості; забезпечення продовольчої безпеки України.

За результатами наукових досліджень у сфері аграрної економіки та продовольства Відділенням напрацьовано законів України – 11, Постанов Уряду та Указів Президента – 2, а також підготовлено 18 теорій, стратегій, програм і концепцій розвитку різних галузей АПК, методик і методів, 24 – прогнози, рекомендації та моделі.

Опрацьовано модель аграрного устрою України, яка спрямована на забезпечення комплексного розвитку сільськогосподарського виробництва, об'єднаних сільських громад і територій в умовах запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, децентралізації влади і євроінтеграції, та включає стратегічне бачення

Розроблено дорожню карту поетапного запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Завершено розробку проекту методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, якою забезпечується надійність показників оцінки їх за диференціальним (рентним) доходом, підвищується достовірність і значимість показників нормативної грошової оцінки земель.

З метою вирішення проблем переоснащення підприємств України і в першу чергу малих фермерських господарств сучасним обладнанням, виготовлення високоякісних безпечних продуктів харчування вітчизняного виробництва, вченими Інституту продовольчих ресурсів НААН розроблено низку технологій та обладнання, що мають велике значення для розвитку агропромислового комплексу та суттєву економічну ефективність через свою безвідходність та екологічність.

Для підвищення біологічної та поживної цінності кормів, згодовуваних сільськогосподарським тваринам ученими Відділення розроблено і запатентовано ряд заквашувальних культур для силосування та безпосередньо як добавки до кормів, а також підібрано вперше в Україні ряд заквасок для виготовлення хлібобулочних бездріжджових виробів.

Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку

У 2016 році науковими установами Академії здійснювалася реалізація завдань з інноваційно-інвестиційного розвитку, визначених Концептуальними засадами і Моделлю інноваційно-інвестиційного розвитку Академії. Зокрема, розроблено методологічні та організаційні засади функціонування аграрної науки в нових економічних умовах євроінтеграції, розвитку ринкової інфраструктури наукоємного аграрного ринку, оцінки науково-технічних розробок для підвищення їх інноваційного потенціалу. Інститутом рослинництва ім. В.Я. Юр'єва розроблено та впроваджено інноваційно-інвестиційний проект «Трансфер селекційно-насіницьких інновацій».

У рамках ПНД «Інноваційний розвиток» здійснювався супровід трансферу іннова-

ційних технологій і продукції в агропромислове виробництво регіонів.

Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою, 100-річчя створення якої на державному рівні відзначаємо в цьому році, опрацьовано методологію дослідження науково-технологічного потенціалу сільського господарства України та ведеться моніторинг наукометричних показників академічної аграрної науки.

Широкою та плідною є співпраця наукових установ Академії з міністерствами, вищими навчальними закладами, іншими науковими установами.

У 2016 році активізувалося міжнародне співробітництво установ НААН. Маємо усвідомлювати, що це реальний шлях доступу вітчизняних учених до міжнародних баз інформації, знань і технологій. У 2016 р. укладено 77 угод, з яких: 40 – вартістю 5581,582 тис. грн, інші 37 – творчі; 171 угоду пролонговано, з них 18 – вартістю 45009,846 тис. грн; з виплатою роялті – 6 угод на суму 4372,865 тис. грн та 153 угоди – на творчих засадах. Виконувалися 18 грантів з обсягом фінансування 4951,626 тис. грн. Партнерство представлено 67 країнами Європи та світу.

Для участі в міжнародних конференціях, виставках, семінарах і форумах відряджено за кордон 114 науковців, оприлюднено наукових доповідей – 49; стажування в Міжнародних наукових центрах і організаціях пройшли 28 науковців. Протягом року установи Академії відвідали 154 делегації партнерів із 30 країн світу загальною чисельністю 887 осіб.

Протягом 2016 року науковими установами Академії видано 197 найменувань книг, у т.ч. в Україні – 194, Державним видавництвом «Аграрна наука» НААН підготовлено і видано 31 книгу.

У звітному році від НААН подано 153 заявки на реєстрацію об'єктів промислової власності, передано на сортовипробування 123 нових сортів і гібридів рослин, а також отримано 339 охоронних документів.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» Національній академії аграрних наук України виділено за рахунок загального фонду 298,5 млн грн. До

спеціального фонду НААН за 2016 рік надійшло 453,4 млн грн, тобто у розрахунку на 1 гривню бюджетних коштів наукові установи заробили 1,6 грн, національні наукові центри заробили 91 копійку, інститути – 1 грн 46 коп, станції – 4 грн 23 коп.

У 2016 році 96% загального фонду бюджету спрямовувалося на соціальні видатки. Середньомісячна заробітна плата одного працівника наукової установи за 2016 рік становила 2,9 тис. грн, що удвічі менше, ніж у середньому по економіці України. У результаті в частині наукових установ НААН у 2016 році було запроваджено режим неповного робочого тижня, відпусток без збере-

ження заробітної плати, що неминуче призводить до подальшого відтоку висококваліфікованих наукових кадрів.

Станом на 01.01.2017 року Національною академією аграрних наук України у 2016 році вироблено продукції на 3 млрд грн, що удвічі більше ніж у 2014 році, сплачено податків, зборів та інших обов'язкових платежів установами, підприємствами та організаціями НААН на суму 748 млн грн, тобто у 2,5 раза більше від фінансування Академії за 2016 рік, та зароблено на спецфонд понад 450 млн гривень. Це відповідь тим, кого турбує ефективність роботи Академії.

Основні завдання на перспективу

Незважаючи на досягнення і здобутки вчених Академії у 2016 році вони не задовольняють повною мірою потреби аграрного сектору нашої держави, а темпи приросту виробництва продукції від впровадження наукоємної продукції не відповідають вимогам сьогодення.

Більше того, по окремих напрямках наукові здобутки установ Академії є нижчим ніж у 2015 році, що потребує глибокого аналізу причин на зборах відділень і вжиття відповідних заходів.

Україна має вигідне геополітичне розташування, а вчені НААН – покликані забезпечити науковий супровід функції максимізації доходу галузі АПК.

В Україні є реальні можливості інтегруватися в нову структуру глобального сільськогосподарського виробництва і посісти чільне місце серед інших країн у сфері трансферу агротехнологій на провідних світових ринках виробництва сільськогосподарської продукції.

У формуванні завдань на найближчу та віддалену перспективу ми повинні керуватися затвердженими програмами фундаментальних та прикладних досліджень на період до 2020 року, потребою вітчизняного АПК в конкурентній, наукоємній продукції. Не менш важливим є виконання завдань, поставлених перед світовою Аграрною наукою ФАО (ООН), в напрямі розробки високо-ефективних сортів і гібридів сільськогосподарських культур, технологій їх виробницт-

ва та переробки продукції з метою нарощування виробництва продовольства на період до 2050 року.

На порядку денному постає стратегічне завдання для аграрної науки – як найефективніше використати можливості вітчизняного АПК, як перейти від ролі сировинного придатку до виробництва сільськогосподарських продуктів із високим ступенем переробки і високою доданою вартістю та підвищити в результаті цього експортний потенціал агропромислового комплексу країни. Вчені Національної академії аграрних наук України мають у своєму арсеналі великий перелік конкурентоздатних селекційних і науково-технічних розробок як для виробництва різноманітної сільськогосподарської продукції, так і для її переробки та зберігання.

Головною нашою метою на сьогодні є недопущення порушення цілісності програм наукових досліджень Академії та якісне виконання їхніх завдань у повному обсязі з метою наукового забезпечення розвитку агропромислового виробництва в Україні.

В умовах тимчасового бюджетного недофінансування вітчизняної науки перед НААН на 2017 рік ставиться ряд важливих завдань:

1. Залучення приватного капіталу на основі законів України «Про державно-приватне партнерство», «Про наукову та науково-технічну діяльність» на етапі формування та реалізації елітної та племінної продукції.

2. Створення наукового парку та формування інвестиційного фонду, кошти якого направити на придбання новітнього обладнання та лабораторій для проведення генетичних та біотехнологічних досліджень.

Активна участь в Європейській програмі «Горизонт – 2020», що дасть можливість збільшити фінансування установ.

3. Реалізація 20 стартапів на суму близько 100 млн гривень, а також ряду інноваційних проектів, впровадження яких у найближчі 3–5 років дасть змогу збільшити самофінансування НААН на 400–600 млн гривень.

4. Розширення виробництва органічної продукції на базі наших дослідних господарств. Президією Академії вже прийнято рішення про створення наукового об'єднання з даного питання.

5. Будівництво та запуск 5–6-ти насінневих заводів, які будуть здійснювати доробку та розфасовку насіння.

6. Авторський супровід впровадження інноваційних продуктів та збільшення кількості контрактів із бізнесом, а також збільшення за два роки вдвічі надходження коштів по спецфонду.

* * *

Новини АПК

До посівної кампанії приступили усі області України

Посів ранніх зернових та зернобобових розпочали всі області України. Вже засіяно 845 тис. га (35% від запланованих 2402 тис. га).

По культурах:

яра пшениця – 43 тис. га, або 23% до прогнозу (190 тис. га);
ярий ячмінь – 578 тис. га, або 33% до прогнозу (1728 тис. га);
овес – 42 тис. га, або 20% до прогнозу (208 тис. га);
горох – 183 тис. га, або 66% до прогнозу (276 тис. га).

Серед лідерів – південні регіони, які раніше від інших розпочали посівну. Миколаївська область завершує сівбу ранніх зернових – засіяно 102,8 тис. га (96% від запланованих 106,6 тис. га). Понад 100 тис. га також засіяли Запорізька (139,1 тис. га) та Одеська (110,3 тис. га) області.

Крім того, завершується підживлення озимих зернових культур, яке здійснено на площі 6,8 млн га (95%). Озимий ріпак підживлений на площі 825 тис. га (94%).

На період проведення весняно-польових робіт виробники вже придбали 324 тис. т дизпалива та 78 тис. т бензину. На весняну кампанію заявлено потребу в 401 тис. т дизпалива та 95 тис. бензину, а на 2017 рік – 1,4 млн т дизпалива й 323 тис. т бензину.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 332.72:63

*М.П. МАРТИНЮК, перший заступник
Міністра аграрної політики та продовольства України*

Ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні: стан та перспективи запровадження

Постановка проблеми. 18 грудня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла постанову, якою оголосила усі землі Української РСР об'єктом земельної реформи. Завдання реформи полягало у перерозподілі земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям із метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель. Однак донині, замість того, щоб виконувати своє призначення засобу виробництва національного масштабу, земля так і залишається об'єктом реформи. Очевидно, що для забезпечення повноцінної реалізації прав власності 6,9 млн селян-власників земельних паїв є всі передумови. Крім того, слід урахувати, що нині 1,6 млн власників земельних паїв, або 23% від їх загальної чисельності, мають вік понад 70 років, 1,4 млн (20%) – померли, з яких 0,5 млн не мали спадкоємців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині питання щодо запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського

призначення набули неабиякої популярності як серед політиків, державних діячів, так і науковців. З'явилися численні публікації вітчизняних учених, де висвітлюються проблеми формування ринку земель, наводиться світовий досвід з його запровадження й особливостей функціонування, вносяться пропозиції щодо можливих обмежень і різного роду запобіжників. Однією з найбільш значущих у цій площині є наукова доповідь, підготовлена в 2016 році фахівцями ННЦ «Інститут аграрної економіки» Ю.О. Лупенком та О.В. Ходаківською щодо наукових засад запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення [5]. У ній розкрито сучасний стан розвитку земельних відносин, наведено основні результати їх ринкових трансформацій. Поряд із позитивними зрушеннями у земельних відносинах авторами виокремлено низку невирішених питань, що стримують їх розвиток, і запропоновано основні кроки, які мають передувати запровадженню ринкового обігу земель, а також обґрунтовано поетапність його запровадження. Важливою з практичного погляду є запропонована дорожня карта, яка містить ключові заходи, що неодмінно мають передувати формуванню ринку сільськогосподарських земель.

© М.П. Мартинюк, 2017

Роком раніше світ побачила «Національна доповідь щодо завершення земельної реформи», підготовлена вченими НААН під керівництвом академіка Л.Я. Новаковського [8], в якій виокремлено два ключових завдання, що ставила перед собою земельна реформа 1990 року, вони й дотепер залишаються не врегульованими, а саме – еколого-безпечно використання земельних угідь і запровадження їх ринкового обігу.

Дедалі частіше предметом наукових розвідок стають механізми державного регулювання ринку земель, які детально висвітлено у працях К.О. Омельчак [9], А.Г. Мартина [6], М.М. Федорова [13].

Неабиякий науковий інтерес викликають пропозиції щодо нормативно-правового забезпечення земельних відносин в Україні, що стали предметом досліджень І.Ю. Сальмана, А.С. Даниленка, О.А. Шуст [12]. Дослідники переконані, що в «сучасних умовах реформування земельних відносин, завершення процесів роздержавлення земель, запровадження нової ринкової земельної політики розв'язання проблеми реалізації правосуб'єктності у сфері земельних відносин потребує виваженого підходу». Автори наголошують на необхідності формування ґрунтовної нормативно-правової бази, що стане юридичним та правовим полем, на якому діятимуть усі гравці земельного ринку, буде встановлена справедлива ціна на землю і продукцію, вирощену на ній.

У сучасній науковій літературі активно аналізується вплив мораторію на становлення й розвиток ринку земель в Україні [3,4], однак однотайної думки щодо його запровадження дотепер так і не сформовано, що у підсумку й зумовило вибір теми дослідження, його суспільну значущість та актуальність.

Мета статті – розкрити сучасний стан і перспективи запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні, проаналізувати європейський досвід їх ринкового обігу та виявити окремі складові, які могли б бути успішно імплементовані у вітчизняну практику.

Виклад основних результатів дослідження. Мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення був одним із

ключових факторів, які сформували нинішню структуру українського агропромислового комплексу, в якому 52% (16,6 млн га приватних земель і 4,9 млн га – державних) земельного фонду передано в оренду.

На окремих етапах становлення ринкових земельних відносин різного роду обмеження були необхідним запобіжним заходом, про що показує досвід Польщі, Чехії, Румунії й інших європейських країн [1,10,15]. Однак обмеження на ринку земель не завадили українському аграрному сектору стати феноменально успішним, генеруючи до 12% ВВП країни, забезпечуючи третину експортної виручки та вивівши Україну у світові лідери постачальників зерна. Водночас ми ніколи не дізнаємось який нереалізований потенціал був законсервований через мораторій і на які показники могли б вийти нині, якби ввели вільний обіг земель 5-10 років тому, як інші постсоціалістичні країни. Найпростіші розрахунки, побудовані на зіставленні врожайності, доводять про недооцінку 3,3 млрд дол. США щорічно, або 43 млрд дол. наростаючим підсумком з 2004 року від дії мораторію.

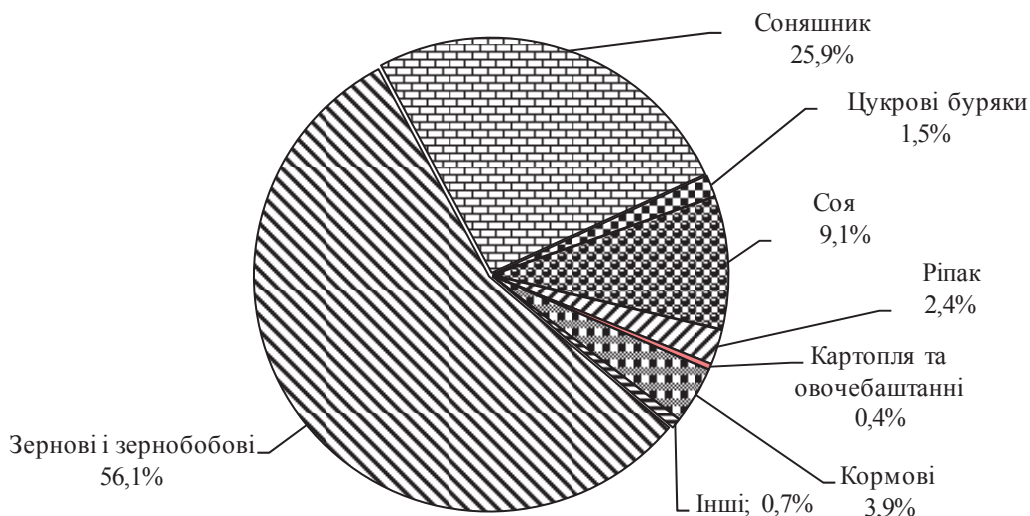
Крім того, дія мораторію призвела до суттєвих структурних перекосів в аграрному секторі. Вони проявляються в утворенні надвеликих аграрних формувань, десять найбільших з яких налічують у своєму землекористуванні близько 3 млн га земель, одержуючи монопольну ренту, постійно нарощує свій земельний банк.

Відсутність повноцінної власності на землю – одна з основних причин того, що в рослинництві переважають культури з найпростішим циклом виробництва, такі як зернові та соняшник. У 2016 році вони займали 82% посівних площ, тоді як частка земель під овочами, технічними й кормовими культурами залишається незначною (рис. 1).

Однак найбільшої шкоди перманентною дією мораторію на купівлю-продаж земель завдано соціальній сфері. Офіційний рівень безробіття в сільській місцевості вищий, ніж у місті, лише на 4,4%, однак цей показник не враховує маятникової міграції, вимушеної міграції за кордон і включає викривлене поняття самозайнятості: коли люди через неможливість влаштуватися на гідну роботу

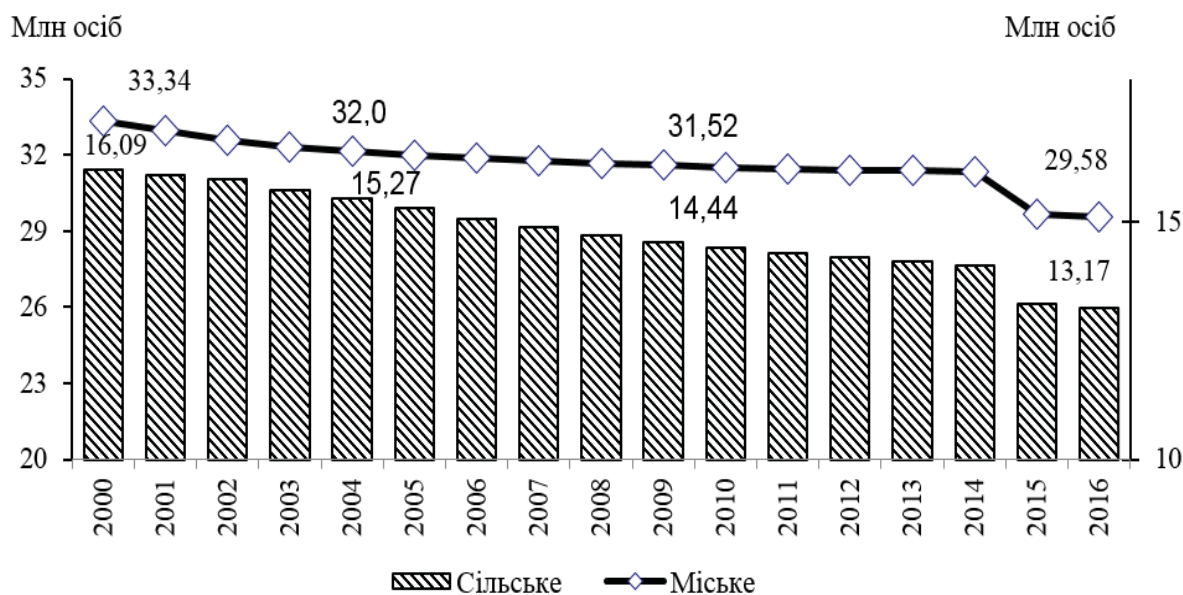
змушені самостійно обробляти свої угіддя за мінімального рівня продуктивності. На жаль, маловідомим є те, що скорочення населення України в основному пов'язане з його сільською частиною, зменшення якої за

останні 16 років становить 2,9 млн осіб (рис. 2), або 18,1%, що на 60% перевищує темпи скорочення населення міст.

Рис. 1. Структура посівних площ у сільськогосподарських підприємствах України, 2016 р.

Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Рис. 2. Чисельність сільського та міського населення України, 2000-2016 рр.

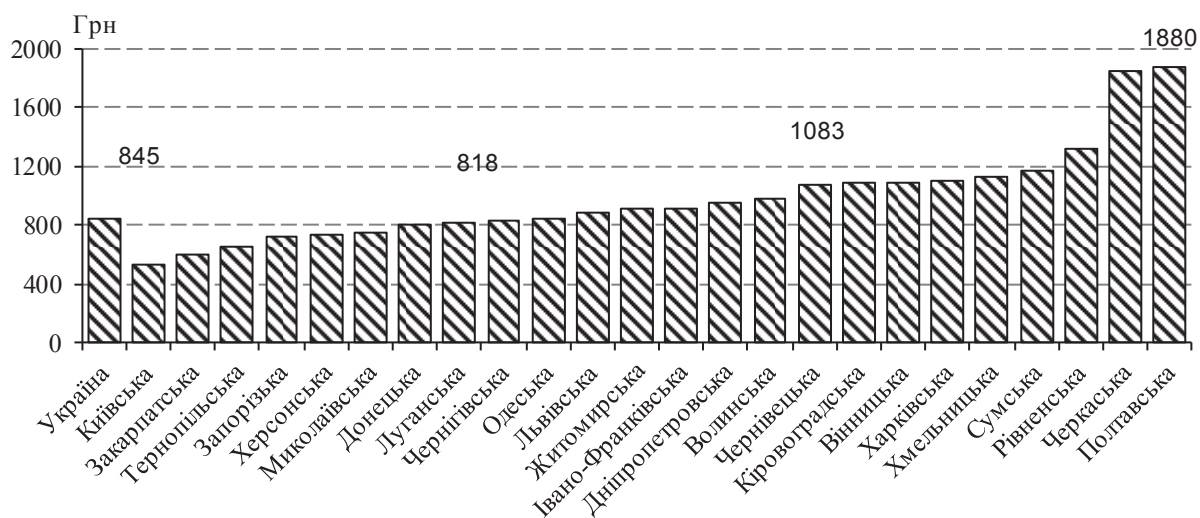
Джерело: За даними Державної служби статистики України.

При цьому на нинішній час єдиним джерелом одержання доходу від землі для власників, що не бажають або неспроможні самостійно її обробляти, є передача останньої в оренду за необґрунтовано низькими ставками. Так, згідно з проектом Світового бан-

ку «Моніторинг земельних відносин», який реалізується в Україні два роки і в рамках якого акумулюються дані Держстату, Податкової служби та Держгеокадастру, власники паїв у 2016 році одержали лише 845,6 грн орендної плати з одного гектара переданих в

оренду угідь (рис. 3). Але навіть найвищі ставки, які були зафіксовані нами в рамках моніторингу в Полтавській області, не пере-

вищують 2,5 тис. грн, що є зіставним із маржинальністю агровиробництва [7].

Рис. 3. Розмір орендної плати за земельні паї в Україні, станом на 01.07.2016 року

Джерело: За даними [12].

Теза про те, що така ситуація далека від оптимальної, не є дискусійною. Тому всі дії й рішення в контексті земельної реформи повинні розглядатися через призму розвитку сільських територій. У сільській місцевості має бути сформований середній клас, який стане драйвером економічної активності та створення робочих місць.

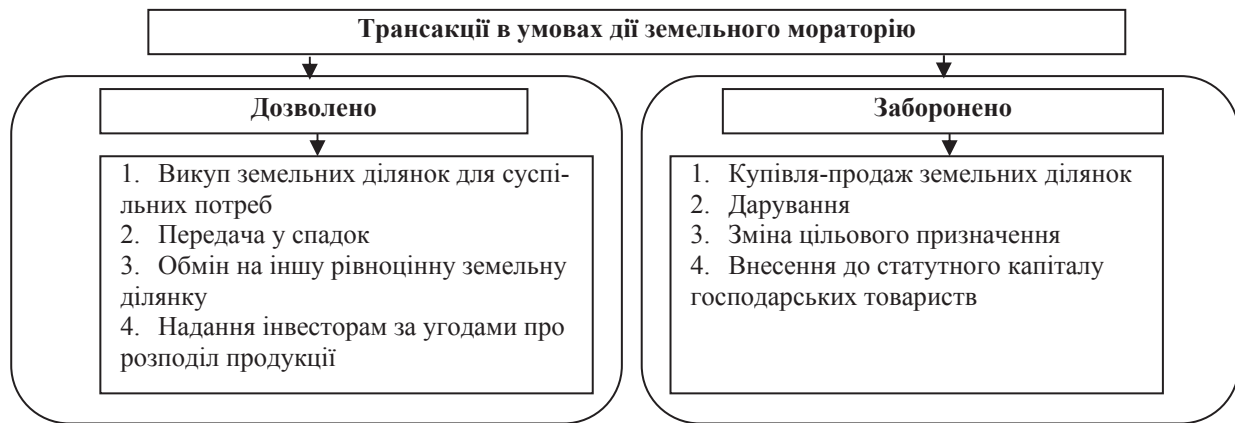
Інструменти досягнення цієї мети можуть бути різними, однак очевидно, що трансформація неможлива без зміни формату земельних відносин. Безумовним державним пріоритетом має бути підтримка невеликих сімейних ферм, від розвитку яких напряду залежить добробут сільських територій. Преференції цій категорії учасників земельних відносин можуть бути надані тимчасовим обмеженням виходу на земельний ринок великого капіталу. Таким чином, невеликі сільськогосподарські товаровиробники зможуть сформувати необхідні для ефективного господарювання площі землекористувачів.

Сучасний етап земельної реформи часто асоціюють із тотальним розпродажем земель і перерозподілом їх від нинішніх власників на користь великого капіталу. З огляду на це слід зазначити, що мета земельної реформи не має полягати в продажу земель як такому й тим більше в примушуванні до нього.

Однак слід усвідомити, що громадяни-власники земельних паїв повинні, по-перше, мати право їх продати, якщо у них є таке бажання. По-друге, продати їх на прийнятних для них умовах. По-третє, продати їх ефективним фермерам, які розвиватимуть місцеву інфраструктуру та підтримуватимуть соціальну сферу.

В умовах дії мораторію власники земельних паїв можуть здійснювати обмежене коло земельних трансакцій, а саме: продати земельну ділянку для суспільних потреб; передати її у спадок; обміняти на іншу рівноцінну ділянку; надати інвесторам за угодами про розподіл продукції. Забороненими є операції з купівлі-продажу земельної ділянки, дарування, зміни цільового призначення і внесення до статутного капіталу товариств (рис. 4).

Досвід європейських країн пропонує різноманітні моделі запровадження ринку земель (табл.). Жодна з них не може бути стовідсотково імплементована в Україні, однак окремі їх елементи можуть бути використані. Зокрема, в Естонії право на купівлю мають лише громадяни ЄС, у Литві – висувуються кваліфікаційні вимоги до покупців. Так, особи, що претендують на купівлю земель, повинні мати трирічний досвід роботи в сільському господарстві.

Рис. 4. Трансакції в умовах дії мораторію на землі сільськогосподарського призначення

Джерело: Сформовано автором.

Моделі запровадження ринку земель в окремих країнах ЄС

Країна	Законодавче забезпечення	Особливості обігу	Обмеження
Естонія	1) „Акт з питань реформи принципів прав власності”, 2) „Акт з питань земельної реформи”	Відсутні	Землі сільськогосподарського призначення можуть купувати лише громадяни ЄС
Литва	1) Закон Литви „Про земельну реформу” 2) Закон Литви „Про землю”	Запровадження ринку в два етапи: 1) Продаж лише громадянам та муніципалітетам (2004-2014 рр.) 2) Коло суб’єктів розширено юридичними особами та іноземцями (з 2014 р.)	1) Юридичні та фізичні особи протягом десятирічного періоду, що передував придбанню земель, мали не менше як три роки поспіль займатися веденням сільського господарства 2) Максимальна площа земель, що може перебувати у власності однієї особи, становить 300 га
Словенія	1) „Акт з питань національних фермерських земель та лісового фонду” 2) „Акт з питань словенських сільськогосподарських земель”	Відсутні	Відсутні
Польща	„Акт з питань управління сільськогосподарською власністю”	Продаж не більше 50 га одним лотом. Понад 50 га – лише за наявності спеціального дозволу	Максимальна площа земель, що може перебувати у власності однієї особи, становить 300 га
Нідерланди	1) Закон „Про трансакції сільськогосподарських земель” 2) Закон „Про оренду земель” 3) Закон „Про консолідацію земель”	Застосовується договірна ціна, однак якщо згода не досягнута, провадиться незалежна оцінка земель	Відсутні
Німеччина	1) Цивільний кодекс Німеччини 2) Закон „Про операції з нерухомою власністю” 3) Закон „Про оренду земель”	Запровадження ринку земель у Східній Німеччині відбувалося в три етапи: 1) Оренда (1992-1996 рр.) 2) Придбання згідно із Законом „Про компенсацію” (1996-2010 рр.) 3) Продаж за ринковою вартістю (2005 р.)	Покупець має проживати або переїхати за місцем придбання земельної ділянки для ведення фермерського господарства Максимальна площа земель, що може перебувати у власності однієї особи, становить 450 га

Джерело: Сформовано автором на основі [9, 10, 13, 14, 15].

У Румунії максимальна площа земель, що може перебувати в одного власника, обмежена 200 га, у Литві й Польщі – 300, у Данії – 30 га. При цьому вимагається ще фахова підготовка та фермерський досвід [1, 10, 14].

В Угорщині громадяни можуть придбати не більше 300 га угідь в одні руки. Іноземці й іноземні юридичні особи до 2011 року не могли купувати такі землі. Проте якщо іноземець проживає на території країни не менше трьох років та провадить сільськогосподарську діяльність, то він, як і громадянин Угорщини, набуває право придбати землю у власність [11].

У Німеччині, де ринок сільськогосподарських земель запроваджувався у кілька етапів тривалістю близько 10 років, за діючими нині правилами покупець має проживати або переїхати до місця покупки земельної ділянки для фермерства. Максимальна площа земель, що може перебувати у власності однієї особи, становить 450 га.

Також у більшості європейських країн на ринку земель діють державні оператори. Вони мають різні назви й структуру – Бюро, Агенція, Земельний фонд, однак у всіх випадках вони служать для того, щоб балансувати інтереси учасників земельних відносин [2,15].

Будь-яка реформа має елементи ризику. У випадку із земельною реформою в Україні ці ризики мультиплікуються через соціальну чутливість питання та політичний популізм. Однак немає жодного ризику, який не піддавався б нівелюванню. Є механізми, які дають змогу обмежити надмірну концентрацію, уникнути лендлордизації, захиститися

від тіньового капіталу, не допустити входу іноземців тощо. Встановленням нижнього порогу ціни знімається питання щодо продажу земель за безцінь.

Висновки. Спираючись на світовий досвід формування й функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та враховуючи вітчизняні реалії пропонується:

поетапне запровадження обігу сільськогосподарських земель. Перший етап має включати продаж земель сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності й успадкованих земельних паїв за нормативною грошовою оцінкою. На другому етапі пропонується запровадження повноцінного обігу земель та їх купівля-продаж за ринковими цінами, що склалися на першому етапі;

запровадження механізмів упередження можливих ризиків при здійсненні трансакцій із земельними ділянками й правами на них;

встановлення чіткого порядку обігу земельних ділянок (купівля-продаж, дарування, міна, успадкування та інші цивільно-правові угоди).

Набувачами земельних ділянок мають бути громадяни України, фермерські господарства, органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування. Відчужувачами – власники земельних ділянок сільськогосподарського призначення та їх розпорядники. З огляду на це подальші наукові дослідження мають спрямовуватися на законодавче унормування обігу земельних ділянок і розроблення шляхів упередження можливих ризиків при їх відчуженні.

Список використаних джерел

1. *Butnaru S.E.* The Effects of Liberalization on the Romanian Land Market Sales / S.E. Butnaru // Some Current Issues in Economics. – Komárno: International Research Institute sro., 2015. – P. 209-217.
2. *Gnacadjia L.* Benefits of sustainable land Management / Luc Gnacadja. – Access mode: http://www.unccd.int/Lists/SiteDocumentLibraryPublications/CSD_Benefits_of_Sustainable_Land_Management%20.pdf
3. *Кириленко І. Г.* Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення [Текст] / І. Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 44-46.
4. *Лисанець О.С.* Щодо впливу мораторію на становлення й розвиток ринку землі в Україні / О.С. Лисанець // Порівняльно-аналітичне право : наук. фах. вид. – Електрон. текст. дані. – 2016. – №3. – С. 128–130. – Режим доступу: http://pap.in.ua/3_2016/36.pdf (дата звернення: 31.12.2016). – Назва з екрана.
5. *Лупенко Ю.О.* Наукові засади запровадження ринкового обігу земель: наук. доп. / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. – 40 с.
6. *Мартин А.Г.* Механізми державного регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / А. Г. Мартин // Земельне право України. - 2011. - № 10. - С. 18-20.
7. Моніторинг земельних відносин в Україні, 2014–2015 рр. : стат. щорічник / Проект Світового банку; Держгеокадастр України. – К.: [б.в.], 2016. – 96 с.

8. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л. Я. Новаковського. – К. : Аграр. наука, 2015. – 48 с.
9. *Омельчак К.О.* Механізми державного регулювання ринку земель: підходи до визначення сутності / К.О. Омельчак // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 2 (29). – С. 112-120.
10. *Pietrzykowski R.* Agricultural land market in Poland and the European Union / R. Pietrzykowski // Consult the Library. – 2013. – Р. 76-82 Режим доступу: <https://landportal.info/library/2015/05/agricultural-land-market-poland-and-european-union>.
11. Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Study / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. – Brussels, 2013. – 96 p.
12. *Сальман І.Ю.* Нормативно-правове забезпечення земельних відносин в Україні / І.Ю. Сальман, А.С. Даниленко, О.А. Шуст // Економіка та управління АПК. – 2016. – № 1-2. – Режим доступу: http://econommeneg.net.ua/sites/default/files/visnyky/economika/salman_danulenko_shust_1-2_2016.pdf (дата звернення: 31.12.2016). – Назва з екрана.
13. *Федоров М.М.* Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 73–78.
14. *Ходаківська О. В.* Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 30–36.
15. *Johan Swinnen.* Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. – Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2008/landmarkets/report_en.Pdf

Стаття надійшла до редакції 14.02.2017 р.

Фахове рецензування: 15.02.2017 р.

*

УДК 631.115:338.436

*І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, заступник голови
Комітету з питань науки і освіти
В.Є. ІВЧЕНКО, заступник голови
Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин
Верховна Рада України*

Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку аграрного сектору економіки України невіршеними залишаються проблеми непослідовності в проведенні аграрної політики, організації ринку земель, сировинного характеру виробництва, низького рівня конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на міжнародних ринках, а також її невідповідності європейським умовам виробництва і стандартам якості тощо. За даних неузгодженостей можна стверджувати про незавершеність трансформаційного періоду в сільському господарстві та необхідність подальшої інститу-

ціональної розбудови ефективного економічного середовища здійснення господарської діяльності.

Мета статті – проаналізувати вплив малих фермерських господарств на аграрний устрій України, їх участь у формуванні продовольчого балансу країни, а також вдалий досвід підтримки й розвитку фермерства у країнах ЄС та світі.

Виклад основних результатів дослідження. Відсутність цілісної аграрної політики та часта зміна складу профільних відомств і, відповідно, законодавчих норм щодо регулювання галузі сільського господарства призвели до соціальних та економічних асиметрій у розвитку сільських терито-

© І.Г. Кириленко, В.Є. Івченко, 2017

8. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л. Я. Новаковського. – К. : Аграр. наука, 2015. – 48 с.
9. *Омельчак К.О.* Механізми державного регулювання ринку земель: підходи до визначення сутності / К.О. Омельчак // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 2 (29). – С. 112-120.
10. *Pietrzykowski R.* Agricultural land market in Poland and the European Union / R. Pietrzykowski // Consult the Library. – 2013. – Р. 76-82 Режим доступу: <https://landportal.info/library/2015/05/agricultural-land-market-poland-and-european-union>.
11. Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Study / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. – Brussels, 2013. – 96 p.
12. *Сальман І.Ю.* Нормативно-правове забезпечення земельних відносин в Україні / І.Ю. Сальман, А.С. Даниленко, О.А. Шуст // Економіка та управління АПК. – 2016. – № 1-2. – Режим доступу: http://econommeneg.net.ua/sites/default/files/visnyky/economika/salman_danulenko_shust_1-2_2016.pdf (дата звернення: 31.12.2016). – Назва з екрана.
13. *Федоров М.М.* Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 73–78.
14. *Ходаківська О. В.* Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 30–36.
15. *Johan Swinnen.* Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. – Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2008/landmarkets/report_en.Pdf

Стаття надійшла до редакції 14.02.2017 р.

Фахове рецензування: 15.02.2017 р.

*

УДК 631.115:338.436

*І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, заступник голови
Комітету з питань науки і освіти
В.Є. ІВЧЕНКО, заступник голови
Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин
Верховна Рада України*

Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку аграрного сектору економіки України не вирішеними залишаються проблеми непослідовності в проведенні аграрної політики, організації ринку земель, сировинного характеру виробництва, низького рівня конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на міжнародних ринках, а також її невідповідності європейським умовам виробництва і стандартам якості тощо. За даних неузгодженостей можна стверджувати про незавершеність трансформаційного періоду в сільському господарстві та необхідність подальшої інститу-

ціональної розбудови ефективного економічного середовища здійснення господарської діяльності.

Мета статті – проаналізувати вплив малих фермерських господарств на аграрний устрій України, їх участь у формуванні продовольчого балансу країни, а також вдалий досвід підтримки й розвитку фермерства у країнах ЄС та світі.

Виклад основних результатів дослідження. Відсутність цілісної аграрної політики та часта зміна складу профільних відомств і, відповідно, законодавчих норм щодо регулювання галузі сільського господарства призвели до соціальних та економічних асиметрій у розвитку сільських терито-

© І.Г. Кириленко, В.Є. Івченко, 2017

рій України. Крім того, з впровадженням прискореного (подекуди примусового) укрупнення громад, непідкріпленої фінансами та правами децентралізації, зняттям усіх преференцій в економіці сільськогосподарського сектору, негативні процеси в сільськогосподарському виробництві лише посилюються.

Аналіз світової законодавчої практики регулювання аграрного сектору свідчить про направленість усіх реформ у земельних

відносинах на покращення інституційного середовища функціонування, в першу чергу господарств фермерського типу. На сьогодні рівень розвитку вітчизняного фермерства порівняно нижчий від рівня європейських країн (табл.). Причому особливістю функціонування фермерських господарств в Україні є значно більша площа земельних угідь середньостатистичного господарства та найнижчий рівень щільності відносно кількості наявного населення.

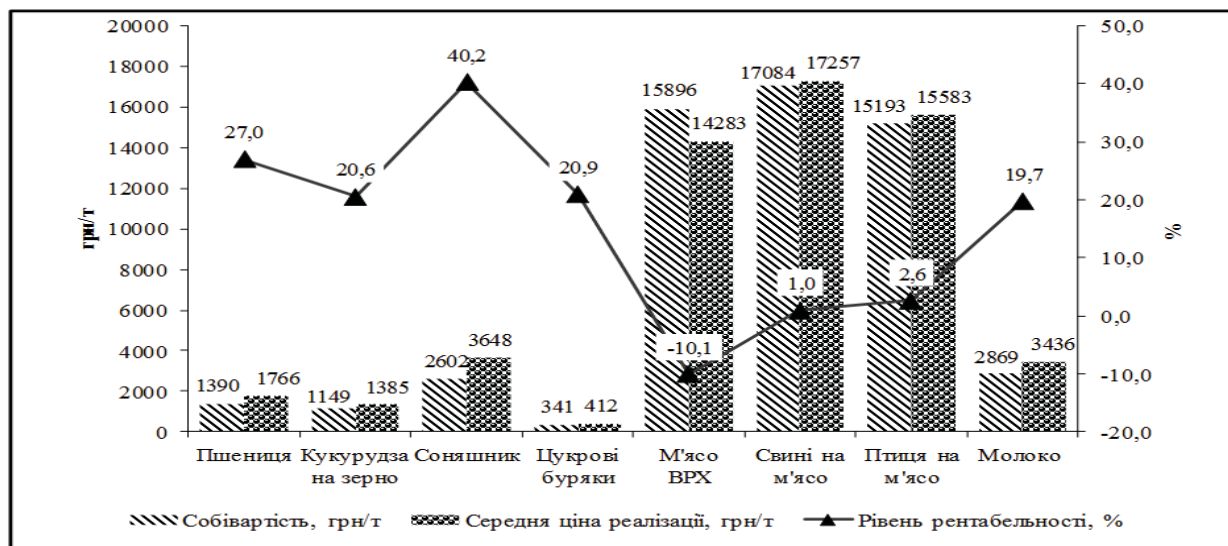
Стан фермерства в країнах ЄС та Україні

Країни	Населення, тис. осіб	Кількість господарств, тис. од.	Кількість господарств на 10 тис. осіб населення	Середній розмір господарства, га
ЄС-27	497645	13700	275	12,6
Бельгія	10667	48	45	28,6
Болгарія	7640	493	645	6,2
Чехія	10381	39	38	89,3
Данія	5476	45	82	59,7
Німеччина	82218	371	45	45,7
Естонія	1341	23	172	38,9
Ірландія	4401	128	291	32,3
Греція	11214	860	767	4,7
Іспанія	45283	1044	231	23,8
Франція	63983	527	82	52,1
Італія	59619	1679	282	7,6
Кіпр	789	40	507	3,6
Латвія	2271	108	476	16,5
Литва	3366	230	683	11,5
Люксембург	448	2	45	56,8
Угорщина	10045	626	623	6,8
Мальта	410	11	268	0,9
Нідерланди	16405	77	47	24,9
Австрія	8319	165	198	19,3
Польща	38116	2391	627	6,5
Португалія	10618	275	259	12,6
Румунія	21529	3931	1826	3,5
Словенія	2010	75	373	6,5
Словаччина	5401	69	128	28,1
Фінляндія	5300	68	128	33,6
Швеція	9183	73	79	42,9
Великобританія	61176	300	49	53,8
Україна	42738	39,4	9	117,3

Джерело: [7].

У сукупності постреформованих організаційно-правових форм аграрного господарювання в Україні провідна роль належить саме фермерським господарствам, кількість яких в динаміці зросла проти 2000 р. більш як в 11 разів. Щодо основних видів сільськогосподарської продукції, яку виробляють вітчизняні фермерські господарства, яскраво вираженою є порівняно вища ефективність

рослинницької продукції (рис. 1). Низький рівень рентабельності продукції тваринництва (для виробництва м'яса великої рогатої худоби він від'ємний) є перепорою для нарощування відповідного напряму виробництва, що негативно позначається на формуванні доданої вартості через високу собівартість виробництва.

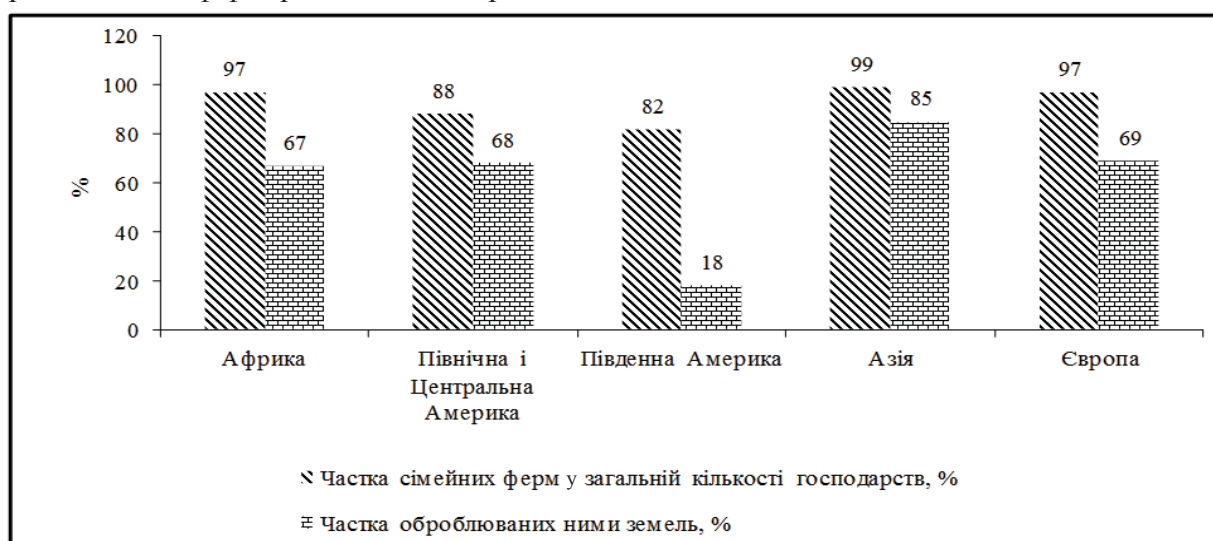

1. Ефективність виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах України

Джерело: [10].

Аналізуючи позитивні показники економічної ефективності вітчизняного фермерства, не можна залишити поза увагою господарства населення, частка яких у валовому виробництві сільськогосподарської продукції досягає 45%. Відсутність ефективних каналів збуту продукції, виробленої в господарствах населення, залишається суттєвим бар'єром до закріплення їх на ринку сільськогосподарської продукції. Водночас у контексті перспектив розвитку форм аграрного господарювання господарства населення слід розглядати як потенційних товаровиробників сільськогосподарської продукції у формі сімейних фермерських господарств.

У світі налічується близько 570 млн фермерських господарств, з них майже 90% є сімейними, а їхня частка в загальному обсязі виробництва продовольства становить 56%. Сімейні господарства обробляють вагомую частку сільськогосподарських угідь у світі, зокрема: 88% – у Північній та Центральній Америці, 69% – у Європі, 85% – в Азії, 67% – в Африці (рис. 2). Крім того, сімейні фермерські господарства на оброблюваних ними землях досягають високого рівня ефективності виробництва. У США сімейні ферми обробляють 78% угідь, виробляючи 84% аграрної продукції.

2. Значення сімейного фермерства на різних континентах

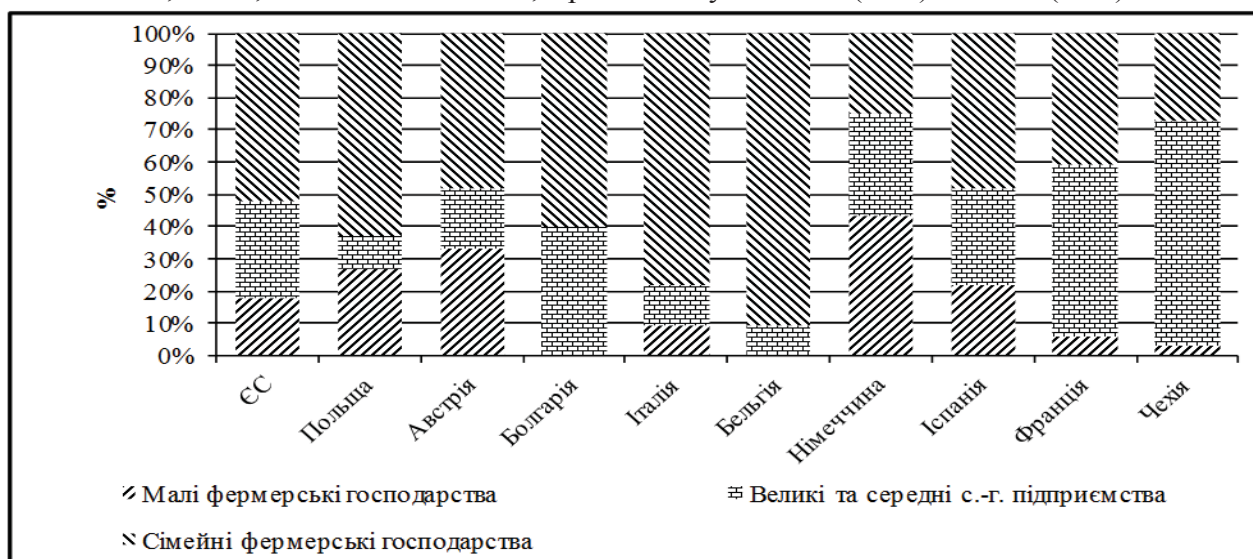
Джерело: [13].

У Бразилії, економіка якої ще в середині минулого століття була однією з найвідсталіших, мільйони селян були безправними, а землі сконцентровані в руках латифундистів, після реформування сімейні ферми обробляють понад 100 млн га, забезпечуючи зайнятість близько 12 млн селян. Частка продукції сільського господарства, виробленої сімейними фермами, у ВВП країни досягла 62%. Обмеживши діяльність великих землевласників, з кризи виходили Аргентина й Мексика.

В умовах євроінтеграційних процесів особливої уваги заслуговують тенденції та перспективи розвитку сімейного фермерства саме в європейських країнах. Так, в Євросоюзі налічується близько 27 млн виробників сільськогосподарської продукції, 97% з яких — це індивідуальні (сімейні) господарства. У сільському господарстві Італії 1,6 млн таких господарюючих суб'єктів, Польщі — 2,6 млн, Іспанії — 989 тис., Гре-

ції — 723 тис., Угорщині — 576 тис. Органи державної влади цих країн, надаючи вагому підтримку аграрному сектору, її центральним об'єктом визначають саме власників сімейних ферм. Останні, у свою чергу, використовують кошти підтримки переважно на облаштування своїх господарств і сільського життєвого середовища.

За останніми даними, частка працівників сільського господарства ЄС, зайнятих у господарствах сімейного типу, становить 76%. Дещо інша ситуація склалася щодо структури сільськогосподарських угідь: на сімейні фермерські господарства припадає 56,5% від загальної площі землекористування в сільському господарстві (рис. 3). За цим показником польські та австрійські сімейні ферми також мають найбільші частки у власних країнах, але найвищий рівень концентрації сільськогосподарських угідь у господарствах сімейного типу в Бельгії (91%) та Італії (78%).

3. Структура сільськогосподарських угідь країн ЄС за основними групами користувачів, %

Джерело: [12].

Показовим є приклад сусідньої Польщі. Маючи значно менше земель в обробітку та лише до 10 га в середньому на одне господарство, польські селяни займаються виробництвом капіталоємної продукції.

Експортуючи переважно продукцію тваринництва, овочівництва та садівництва, а також продукти їх переробки, країна одержує від АПК більше валютної виручки, ніж Україна, яка продовжує торгувати на зовнішніх ринках переважно набагато дешевшою

сировиною. Польські продовольчі товари поступово нарощують власну частку на європейському ринку, розширюючи канали збуту на межі пострадянського простору. В перспективі можливо досягти вагоміших результатів, адже обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в цій країні щорічно зростають на 20%, рівень рентабельності коливається в межах 40–50%, кожний гектар дає приблизно 1000 євро чистого прибутку. Крім того, дрібні польські сімейні

ферми звільнено від сплати податків, адже за польським законодавством податками обкладаються господарства, річний прибуток яких перевищує 300 тис. євро.

Країною невеликих сімейних ферм в Європі є Німеччина. Так, близько 80% товарної продукції сільського господарства становить тваринництво, значна частина якого сконцентрована в сімейних фермах – 20 млн голів свиней і понад 4 млн корів, які структурно розподілені таким чином: 30% сімейних ферм мають від 100 до 200 корів; 25% – від 20 до 49 корів; 23% – від 50 до 90 корів.

Загалом молочних ферм сімейного типу налічується близько 95 тис., в яких здебільшого працює тільки фермер з родиною.

Маючи втричі менше землі в обробітку, Німеччина посідає перше місце в ЄС по виробництву молока – 28 млн т щорічно (20% виробництва молока ЄС), що в 5 разів більше порівняно з Україною [8].

Зазначимо, що в тривалій дискусії між прихильниками великотоварного виробництва і невеликого фермерства виходимо з національних реалій, тому підтримуємо раціональне співвідношення малих, середніх і великих господарств, що і є першоосновою досягнення сталого розвитку сільських територій зокрема і країни загалом.

Однак, на нашу думку, найбільший потенціал соціально-економічного розвитку українських сіл криється в розбудові дрібнотоварного виробництва, тому трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки мають бути спрямовані на підвищення підприємницької активності власників господарюючих суб'єктів на селі та забезпечення багатокладності економіки, нерозривно пов'язаної з ефективним функціонуванням форм дрібнотоварного виробництва [1].

У нинішніх умовах майже повного занепаду вітчизняного тваринництва діяльність таких малих господарств, обов'язково за підтримки держави, може мати в цій галузі позитивні результати, адже тут застосовуються екологічні умови утримання й годівлі худоби, впроваджуються змішані методи ведення сільського господарства.

В багатьох країнах світу так зване «зелене» (екологічно безпечне) ведення фермерства має кращий свій вияв саме в традиційній практиці сімейного фермерства. Саме такі

господарства зберігають основні культурні цінності й традиції, які дають змогу досягти рівноваги у відносинах людина – навколишнє середовище, забезпечуючи сталий розвиток сільських територій.

Для України дуже важливий і той факт, що за останні роки світова глобалізація ринків спричинила суттєві зміни в діяльності сімейних фермерських господарств. Поява великих концернів, харчових компаній та їхніх дилерських мереж спровокувала попит на певні унікальні продукти, який здебільшого можуть задовольнити лише сімейні ферми. Вони є набагато гнучкішими, еластичнішими до змін і вимог ринку, ніж великі корпорації (у нашому випадку – агрохолдинги) і здатні швидше пристосувати своє виробництво до задоволення особливих вимог споживача, орієнтуючись на виготовлення й унікальної продукції.

На наше переконання, потужним інструментом, механізмом і підґрунтям нової політики на селі може бути базовий Закон «Про новий аграрний устрій», основою якого має стати стратегічна підтримка сімейних фермерських господарств. Адже якщо зберегти нинішню структуру виробництва та підходи до форм господарювання, то Україна може стати сировинним додатком Європи.

Варто зазначити, що світовий досвід ефективного господарювання дрібних фермерів передбачає орієнтацію на торгівлю агропродовольством, переробленим у створених на основі сімейних ферм кооперативах. Таким чином забезпечується нарощування експортного потенціалу за рахунок високої доданої вартості, підвищення прибутку, розподіленого між виробниками сільськогосподарської продукції, наповнення місцевого бюджету й вирішення проблем працевлаштування на місцевому рівні. Наприклад, Італія – країна з розвиненим сільським господарством, має добру репутацію на міжнародному ринку не за рахунок реалізації сировини, а продукції переробки (італійські спагеті, кондитерські вироби, сири, вина), продаж якої забезпечує в 10 разів більше з 1 га валютної виручки ніж в Україні.

На противагу, в нашій країні великі агропромислові об'єднання із значними земельними масивами експортують переважно сільськогосподарську сировину. На нашу

думку, такий однобічний підхід до розвитку вітчизняного сільського господарства є неприйнятним з низки причин, серед яких:

1. Відчутна втрата родючості українських чорноземів через монокультурний характер виробництва;

2. Ліквідація мільйонів робочих місць у сільській місцевості, яких нині налічується лише 500 тис. з 6 млн на початку 90-х років [10];

3. Занепад тваринницької галузі через високу трудомісткість виробництва та порівняно нижчу рентабельність.

У Північній Африці та в інших регіонах світу побудовано десятки підприємств з переробки української сільськогосподарської сировини, що забезпечують місцевому населенню сотні тисяч робочих місць. Така ситуація для вітчизняного аграрного сектору є непринятною. На наше переконання, українським виробникам варто сконцентрувати зусилля на переробці продукції рослинництва та експорті м'яса і м'ясних виробів, борошна, круп, макаронів.

Першим регуляторним інструментом в даному напрямку може стати запровадження процедури відшкодування експортного ПДВ в автоматичному режимі тільки тим структурам, що торгують на зовнішніх ринках продукцією переробки, а не сировиною. Введення такого обмеження свого часу вже дало позитивний ефект у вигляді переорієнтації на експорт соняшникової олії замість насіння. Виробництво й експорт сировини не можуть бути ні точками зростання, ні драйверами росту економіки.

Отже, переорієнтація на переробку аграрної сировини є одним із ключових завдань структурної трансформації в АПК України. Це не тисячі, а мільйони високотехнологічних робочих місць, додаткові мільярди від експорту, суттєве наповнення бюджетів, імпортозаміщення, насичення внутрішнього ринку продуктами власного виробництва [6].

Ще однією проблемою розвитку АПК, але не останньою за значенням, що потребує радикальної трансформації в сучасних ринкових умовах, є невирішеність земельного питання. Огляд законодавчих ініціатив щодо запровадження ринку землі переконує, що в нашій країні ще не склалися всі передумови для його ефективного функціонування. Існує ряд не-

узгодженостей та загроз для вітчизняного сільськогосподарського виробництва на шляху до запровадження ринку землі, зокрема:

1. Країна опинилась у важкому політичному становищі. Зрозуміло, що капіталізація українських активів нині найнижча за всю історію незалежності України, що стосується відповідно й сільськогосподарських угідь, які на сьогодні у середньому в 10 разів дешевші ніж європейські.

2. В Україні поки що немає незалежної судової влади, здатної відповідно до закону захищати інтереси селян-власників земельних паїв.

3. Суттєвою перепорою залишається нерегульованість відносин землекористування, а саме: розмежування населених пунктів, приватних володінь, інвентаризації угідь, кадастру тощо.

4. Власники земельних угідь за умов обмеженості фінансових ресурсів не спроможні ефективно здійснювати господарську діяльність на своїх ділянках, оскільки земля для них не є реальним капіталом. Тобто можливість залучення кредиту під заставу земельної ділянки у її власника відсутня, а іншого об'єкта застави в селянина немає. Тому варто зосередити зусилля на удосконаленні системи банківських установ з метою розширення доступу селян як власників сільськогосподарських угідь до кредитних ресурсів.

Сама ж банківська система втратила довіру й перебуває в кризовому становищі. За двадцятирічний термін національна валюта знецінилась у 15 разів. Як наслідок, тільки за останні 10 років від девальвації, курсових коливань, закриття кредитних установ на купівельній спроможності українці втратили, за різними оцінками, від 2 до 4 трлн грн, що дорівнює 5-ти річним фондам заробітної плати нашої країни.

Крім того, в Україні не сформовано цивілізованого страхового ринку, як у ЄС, де вагому частку ризиків бере на себе держава. Це загрожує тим, що банк забере у фермера землю за безцінь.

Підсумовуючи вищеперелічені фактори, варто підкреслити, що країна та органи влади кадрово, технічно, адміністративно й організаційно не готові здійснити таку резонансну реформу земельних відносин. Особливо гостро це відчувають не тільки селяни,

про що свідчать численні соціологічні дослідження. За роки незалежності в Україні немає жодного позитивного досвіду успішної реформи, починаючи від приватизації й закінчуючи державними закупівлями.

Отже, для організації земельного ринку в країні слід вирішити ряд неузгодженостей щодо вищезначених питань, а вже потім впроваджувати масштабний обіг земель.

На нашу думку, трансформаційні процеси варто розпочати з чіткого й прозорого законодавчого врегулювання земельного законодавства, визначення кваліфікаційних вимог, професійного рівня, досвіду роботи на землі, проживання в сільській місцевості, фахової освіти тощо.

За останніми даними, близько 20% селян готові з багатьох причин продати свою землю. У цьому разі слід забезпечити першочерговість викупу земельних ділянок державою. Для цього пропонуємо створити державний фермерський банк, який даватиме кредити і фермерам, і місцевій громаді під 3–5%. Громада скуповує у таких селян паї за ринковою ціною, а потім накопичені масиви виставляє на конкурс зі своїми умовами.

За сучасних умов виставлення на ринок величезних площ державних земель, як пропонують деякі реформатори, можливе лише в тому випадку, якщо ділянки будуть розподілені виключно між селянами–організаторами малих сімейних ферм.

На наше переконання, ключову глобальну проблему сьогодення – подолання масового безробіття на селі та кардинальне підвищення трудової активності сільських жителів, значною мірою вирішать саме малі форми виробництва – сімейні фермерські господарства. Тому саме в цьому напрямку повинна відбуватися трансформація земельних відносин.

Як переконує багаторічний світовий досвід, суттєве підвищення зайнятості сільського населення за рахунок реалізації його підприємницького потенціалу як власників сімейних фермерських господарств ефективно сприятиме раціональному врегулюванню земельних відносин на селі. За умов успішної активізації сімейного фермерства в Україні запрацює механізм потужного стимулювання власників земельних ділянок до ефективного їх використання.

Усвідомлюючи наявність чітких переваг ведення господарської діяльності на власній землі, дрібний фермер не буде зацікавлений у частковому чи повному відчуженні свого наділу. В свідомості власника земельної ділянки її продаж з метою швидкої наживи буде менш привабливим та економічно вигідним, ніж організація сімейної ферми та здійснення господарської діяльності на перспективу.

Саме таким чином, виступаючи фундаментом побудови нової структурної аграрної політики та ринкових відносин в аграрному секторі економіки, земельні відносини можуть ефективно забезпечити соціальний захист сільського населення.

На наш погляд, на цьому шляху більш ефективно й комплексно вирішуватимуться питання соціальної відповідальності агробізнесу, збереження сільського укладу й розвиток сільської поселенської мережі загалом. Важливо зазначити, що в цьому дуже чутливому питанні особливу увагу слід приділити системі оподаткування для агропідприємств різного масштабу.

На наше переконання, важливо дотримувати диференційований підхід до господарств залежно від їх розміру. На великі господарства (зокрема агрохолдинги), що мають в обробітку великі масиви сільськогосподарських угідь, має поширюватися загальна система оподаткування без можливості отримання державної (прямої чи непрямої) підтримки та податкових пільг і відшкодувань.

Середні за розміром господарства повинні мати можливість вибору спрощеного режиму оподаткування на основі зручного, простого і звичного фіксованого податку й особливого способу перерахування та використання ПДВ.

Малі сільськогосподарські підприємства (перш за все сімейні ферми) мають бути єдиними об'єктами бюджетної підтримки й оплачувати лише податок на землю.

Висновки. В Україні найбільш чутливою проблемою є найнижчий в Європі рівень заробітної плати та пенсій, реальне та приховане безробіття, особливо на селі. Це породжує соціальну напругу, провокує протестні настрої, активізує деструктивні акції.

Шлях до кардинального вирішення проблеми полягає в глибинній трансформації економіки АПК. Її радикальна структурна

перебудова на користь мільйонів малих сімейних ферм стане величезним резервом нарощування зайнятості, виробництва життєво необхідних продуктів харчування, збереження сільської поселенської мережі, сталого розвитку територій, формування середнього класу на селі, поштовхом для розвитку сільського машинобудування і т.д.

З урахуванням світового досвіду такі дрібні виробники обов'язково будуть кооперуватись, об'єднувати зусилля для оптимізації витрат, нарощувати прибутки за рахунок переробки вирощеного, збільшувати виробництво екологічно чистої продукції.

У свою чергу, саме такі продукти з високою доданою вартістю й найкращої якості користуються підвищеним попитом на світових ринках, даючи додаткові прибутки фермеру, а державі – валютні надходження.

Україна повинна йти саме таким, успішно апробованим у світі шляхом. Найкращі вітчизняні аграрні господарства, зокрема «Аг-

роекологія», це вже давно і переконливо демонструють. Саме через трансформацію форм господарювання на користь дрібного сімейного фермерства може ефективно працювати механізм капіталізації земель. Це може бути вдалим масштабним пілотним проектом для всіх регіонів країни. З цією метою пропонується вийти на земельний ринок із наділами державної власності.

Важливим стимулом для розвитку малого сімейного фермерства є сприятлива податкова система. У нинішніх умовах для таких господарств будуть доцільними спрощений механізм у вигляді лише податку на землю, а також бюджетна дотація для започаткування підприємницької діяльності, малої механізації, придбання поголів'я тощо. У свою чергу великі господарства, що давно і стабільно функціонують, повинні бути на загальній системі оподаткування, отримуючи при цьому експортний ПДВ лише від реалізації власної продукції, бажано переробленої.

Список використаних джерел

1. "Батьківщина" – Всеукраїнське Селянське Віче 29.10.2016. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=vHfsXqhHTg>.
2. Зберегти не можна скасувати: що говорили на парламентських слуханнях щодо ринку землі // Agravery. – Режим доступу : <http://agravery.com/uk/posts/show/zberegiti-ne-mozna-skasuvati-so-govorili-na-parlamentskih-sluhannah-sodo-rinku-zemli/>.
3. Івченко В. Без трансформації аграрного устрою продаж землі неможливий / В. Івченко // Лівий берег. Інтернет-видання. – Режим доступу : http://lb.ua/blog/vadym_ivchenko/345024_bez_transformatsii_agrarnogo_ustroyu.html.
4. Івченко Вадим. Малі та середні фермери залишилися без підтримки / Вадим Івченко // Депутатський контроль. Офіційний веб-сайт: <http://depcontrol.org/vadim-ivchenko-mali-ta-seredni-fermeri-zalishilisya-bez-pidtrimki/>.
5. Кириленко І. Г. Перспективи вітчизняного АПК в світлі прогнозів світового ринку продовольства / І. Г. Кириленко, В.В. Дем'янчук // Економіка АПК. – 2015. – № 1. – С. 21.
6. Кириленко І. Г. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії / І. Г. Кириленко, В.С. Івченко // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 6.
7. Матеріали XXVI з'їзду Асоціації фермерів та приватних землевласників України від 24 лютого 2016 р. – К., 2015. – 48 с.
8. Особенности производства молока в Германии. Latifundist. Национальный агропортал. – Режим доступу : <http://latifundist.com/blog/read/13-osobennosti-proizvodstva-moloka-v-germanii>.
9. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58748.
10. Сільське господарство України. Статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, 2016. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Як «Батьківщина» Всеукраїнське селянське віче зібрала // Agropolit.(інтернет-видання). – Режим доступу : <https://agropolit.com/blog/164-yak-batkivschina-vseukrayinske-selyanske-viche-zibrala>.
12. Agriculture, forestry and fishery statistics pocketbook. Family farming in the EU [el. res.] / Av.in.: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics.
13. Farm accounting data network [el. res.] / European Commission. Agriculture and rural development. – Av.in. : <http://ec.europa.eu/agriculture/rica>.
14. Graeub B. The State of Family Farms in the World [el. res.] / B. Graeub, M. Chappell, H. Wittman and others // Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Elsevier Ltd. – 2016. – Av.in.: <http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.05.012>.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2017 р.

Фахове рецензування: 16.02.2017 р.

* * *

*М.А. ХВЕСИК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор*

*О.В. САКАЛЬ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, докторант*

*Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого
розвитку Національної академії наук України»*

Механізми збереження агробіорізноманіття

Постановка проблеми. Україна характеризується потужним ресурсним потенціалом для ведення сільського і лісового господарства, земельні ресурси та генетичне різноманіття є базовими складовими національного багатства. Як відзначено у П'ятому національному звіті України про виконання положень Конвенції про біорізноманіття [12, с. 3], займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє 35 % її біорізноманіття.

Ресурси біорізноманіття вважають стратегічною цінністю для соціально-економічного розвитку країн, що потребує не тільки збереження і сталого використання біорізноманіття, але й спільного використання вигід на справедливій та рівній основі [3, 7]. Стале використання означає використання компонентів біорізноманіття таким чином і такими темпами, які не приводять у довгостроковій перспективі до його вичерпання, тим самим зберігаючи властивість біорізноманіття задовольнити потреби теперішнього й майбутнього поколінь [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність, основні типи, компоненти, принципи та інші екологічні аспекти функціонування і внеску екосистем й агроекосистем визначено у ряді праць [10, 15]. Роль агробіорізноманіття в сучасному сільському господарстві та його потенціал для майбутнього з урахуванням фундаментальних соціально-економічних трансформацій, глобальна динаміка природних процесів в Україні вивчалися групою вітчизняних дослідників

у рамках проекту ЮНЕП-ГЕФ «Індикатори біорізноманіття для національних потреб» (UNEP-GEF BINU) [1, 2]. Засади формування ефективного організаційно-економічного механізму збереження біорізноманіття висвітлено у працях А. Я. Якимчук, зокрема [17]. Передумови й складові моделі сталого розвитку з урахуванням природно-ресурсних обмежень та загострення екологічних і соціальних суперечностей викладено у фундаментальних працях [8, 9]. Враховуючи наукову цінність досліджень, проведених вітчизняними й зарубіжними вченими, системні дослідження теоретико-методологічних засад використання та збереження біорізноманіття як фактора сталого розвитку й основи ефективного землекористування залишаються недостатньо розробленими.

Мета статті – систематизація і поглиблення теоретико-методологічних засад використання та збереження біорізноманіття як фактора сталого розвитку й основи ефективного землекористування, зокрема у сільському господарстві.

Виклад основних результатів дослідження. Біологічне різноманіття (біорізноманіття) – різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми й екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає в себе різноманітність у рамках виду, між видами і різноманіття екосистем [7]. Воно є базисом усього спектра екосистемних послуг, що визначають та впливають на параметри складових добробуту суспільства. Саме біорізноманіття – як

видове, так і внутрішньовидове й внутрішньопопуляційне – вважають основою ефективності та стійкості екосистемних функцій, оскільки за будь-яких порушень структури і біорізноманіття слід очікувати деградацію екосистемних послуг [16, с. 14].

Сільськогосподарське біорізноманіття, або агробіорізноманіття, – широке поняття, яке включає всі компоненти біорізноманіття, пов'язані з продовольством та сільським господарством, а також сільськогосподарські екосистеми (агроекосистеми) [18]: різноманітність і мінливість тварин, рослин та мікроорганізмів на генетичному, видовому й екосистемному рівнях, які необхідні для підтримки найважливіших функцій агроекосистем, їх структури, а також процесів.

Належне використання біорізноманіття для виробництва продовольства та ведення сільського господарства, включаючи широке коло різновидів, сортів культурних рослин, порід тварин, а також диких, невикористовуваних і малопоширених видів, у програмах щодо поліпшення якості харчування та розвитку сільського господарства Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) визначено одним із основних інструментів розв'язання глобальної проблеми продовольчої безпеки [3]. Важливо відзначити, що агроекосистема – це, насамперед, соціальна система, яка відображає спосіб виробництва й характер організації суспільства; така екологічна система має виражену соціоекономічну регуляцію, чим вона відмінна від агроценозу [15]. Агроекосистеми організовуються та управляються таким чином, щоб спрямувати найбільше енергії на виробництво продовольства шляхом [10, с. 97–98]: 1) використання додаткової енергії для підтримки системи; 2) селекцією рослин і тварин із метою виробництва оптимальної продукції у спеціалізованому середовищі з енергетичними дотаціями.

Конференцією сторін Конвенції про біологічне різноманіття визнано «особливу природу сільськогосподарського біорізноманіття, його характерні риси та проблеми, що вимагають конкретних рішень» [18], що обумовлено низкою його характерних особливостей:

сільськогосподарське біорізноманіття має виключно важливе значення для задоволення основних потреб людини у продуктах харчування і забезпеченні сталих джерел засобів для існування;

на формування й еволюцію сільськогосподарського біорізноманіття впливали і впливають діяльність людини та методи ведення сільського господарства. Ключову роль у збереженні й регулюванні сільськогосподарського біорізноманіття відіграють фермери, відтак місцеві та традиційні знання і культура є інструментами регулювання сільськогосподарського біорізноманіття;

у зв'язку зі значним рівнем антропогенного регулювання сільськогосподарського біорізноманіття його збереження у виробничих системах тісно пов'язано зі сталим використанням;

на нинішній час охорона більшої частини біорізноманіття забезпечується *ex situ*;

у випадку сільськогосподарських рослин та домашніх тварин внутрішньовидова різноманітність має таке ж важливе значення, як і міжвидова, причому за рахунок сільського господарства остання була значно розширена;

багато фермерських господарств орієнтовані на інтродуковані види сільськогосподарських рослин, що створює високий ступінь взаємозалежності між країнами щодо генетичних ресурсів, необхідних для виробництва продовольства й ведення сільського господарства;

взаємодія між елементами навколишнього середовища, генетичними ресурсами і методами управління, яке має місце *in situ* в рамках агроекосистем, у багатьох випадках сприяє збереженню динамічного характеру біорізноманіття сільського господарства.

Нормативно-правова база щодо використання та охорони біорізноманіття й агробіорізноманіття охоплює, зокрема, Конвенцію про охорону біологічного різноманіття, Міжнародний договір про генетичні ресурси рослин для продовольства і сільського господарства, Нагойський протокол про доступ до генетичних ресурсів та справедливий і рівноправний розподіл вигід від їхнього використання, Цілі Айти 2011–2020 років, Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату.

Глобальними суб'єктами політики регулювання використання й охорони біорізноманіття та агробіорізноманіття також є, зокрема, ФАО, Комісія з генетичних ресурсів для виробництва продовольства і сільського господарства, Світова організація торгівлі (СОТ) та ін., які пов'язані з біорізноманіттям, продовольством, сільським господарством, зміною клімату й регулювальними механізмами.

Нині намітилися такі тенденції у природокористуванні, пов'язані з біорізноманіттям, що прямо чи опосередковано впливають на ефективність землекористування.

Загальна кількість видів скорочується, а їхнє середовище існування стає все одноріднішим. Зникнення загрожує від 10 до 30 % видів ссавців, птахів і земноводних. Найбільше число видів, що знаходяться під загрозою зникнення, існують у прісноводних екосистемах. Крім того, у глобальному масштабі популяції більшості видів стають фрагментованими, а їхня кількість та ареали скорочуються. Генетична різноманітність також знизилася, особливо щодо культивованих видів. Поширення інвазійних, чужорідних видів і організмів зростає в результаті їх цілеспрямованого запровадження або випадкової інтродукції, спричиненої туризмом та торгівлею. Інвазійні види в цілому ставлять під загрозу існування корінних видів і функціонування багатьох екосистемних послуг [21, с. 13]. У багатьох регіонах світу відзначається позитивна тенденція до зростання площі лісів згідно з даними [19], але біорізноманіття лісів і надалі знаходиться під серйозною загрозою [5, с. 65]. Зміна клімату може стати визначальним фактором втрати біорізноманіття та змін у складі екосистемних послуг на глобальному рівні [21, с. 11]. Штучне зниження видової різноманітності призводить до деградації екосистемних функцій, що принципово важливо для формування політики у сфері природокористування у частині збереження кліматорегульованих функцій екосистем.

Як у світі, так і в Україні стан біорізноманіття незадовільний, що спричинено комплексом регіональних чинників антропогенного й природного характеру, які поглиблюють негативні процеси трансформації

природних комплексів [12, с. 6, 10–11; 13]: фрагментацією ландшафтів; наслідками забруднення, зумовленого промисловою і сільськогосподарською виробничою діяльністю й функціонуванням житлово-комунального сектору економіки; осушенням, обводненням; будівництвом та експлуатацією каналів, кар'єрів, водосховищ; надмірною вирубкою лісів і виловом риби тощо; необґрунтованим застосуванням нових технологій, що спричинило утворення значного обсягу токсичних та радіоактивних матеріалів, джерел випромінювання; інтродукцією видів рослин і тварин з інших природних регіонів; непродуманим будівництвом; невпорядкованою військовою діяльністю; несистемним розвитком транспортної інфраструктури тощо. Серед негативних тенденцій природокористування у сільськогосподарському виробництві, що позначаються на біорізноманітті, в Україні насамперед відзначають заміну автохтонного культурного генетичного різноманіття внаслідок зростаючого імпорту свійських порід тварин і сортів рослин, а також зменшення кількості видів, споріднених культурним рослинам, спричинених приватизацією й освоєнням все більших територій, раніше зайнятих дикими ценозами, особливо вздовж берегів річок та на узбережжях морів [12, с. 3].

До Червоної книги України (третє видання, 2009 р.) включено 541 вид тваринного (з них безхребетні – 298, риби – 69, земноводні – 8, плазуни – 11, птахи – 87, ссавці – 68) і 826 видів рослинного світу (зокрема, судинні рослини – 611, водорості – 60, мохоподібні – 46, лишайники – 52, гриби – 57), які вимагають посиленої охорони [4; 12]. У першому офіційному виданні Зеленої книги України (2009 р.) подано інформацію про 800 асоціацій рослинності України, серед яких є рідкісні (347), такі, що перебувають під загрозою зникнення (354) й типові (99). До бази даних Державного кадастру рослинного світу України занесено 4944 види судинних рослин, 945 – мохоподібних, 850 – водоростей, 251 – лишайників, 5918 видів грибів і 172 рідкісні рослинні угруповання. Наповнення бази даних Державного кадастру тваринного світу ведеться по видах, які потребують охорони (Червона книга Украї-

ни, міжнародні «червоні» списки, списки природоохоронних конвенцій), мисливські види (моніторинг кількості, розселення та добування проводився для 35 видів мисливських тварин, включаючи 7 видів птахів), чужорідні інвазійні види тварин [12].

Конвенцією про охорону біологічного різноманіття 1992 року, яку Україна ратифікувала Законом від 29.11.1994 року № 257/94-ВР, на глобальному рівні світовою спільнотою відзначено роль біологічного різноманіття для добробуту суспільства і заходи, які сторони Конвенції покликані вжити для збереження й сталого використання біорізноманіття (ст. 8) [7], зокрема щодо системи природоохоронних територій для збереження біорізноманіття. Тут під природоохоронними територіями (protected areas) розуміють географічно позначену територію, яка виділяється, регулюється і використовується для досягнення конкретних природоохоронних цілей [7]. Конвенція про охорону біологічного різноманіття на сьогодні у глобальному масштабі втілюється заходами Стратегічного плану у сфері збереження й сталого використання біорізноманіття на 2011–2020 роки, для яких визначено конкретні терміни та критерії виконання, включаючи завдання Цілей Аїті щодо біорізноманіття, які були узгоджені на десятій Конференції Сторін Конвенції в Нагої у 2010 році. Цілі Аїті – це п'ять стратегічних цілей, досягнення яких визначається (вимірюється) 20 конкретними завданнями [22]. З ефективністю управління прямо пов'язане цільове завдання 11 стратегічної цілі С «Поліпшення стану біорізноманіття шляхом охорони екосистем, видів і генетичної різноманітності», яке відзначає роль ефективного й справедливого управління природоохоронними територіями, існування екологічно репрезентативних і добре пов'язаних між собою систем таких територій, застосування інших природоохоронних заходів на територіальній основі, що мають особливо важливе значення для збереження біорізноманіття та забезпечення екосистемних послуг, із включенням їх у більш широкі ландшафти суші й морські ландшафти.

Слід відзначити, що в базі даних Конвенції про охорону біологічного різноманіття

(<https://www.cbd.int/nbsap/targets/default.shtml>), яка формується на основі національних стратегій і планів щодо збереження біорізноманіття, що подаються сторонами до секретаріату Конвенції, національних доповідей або окремих матеріалів, та містить перелік національних цільових завдань і відповідні їм цільові завдання щодо збереження й сталого використання біорізноманіття, прийнятими в Аїті, у профілі України щодо діяльності в напрямі досягнення цільових завдань Аїті вказано стратегічні цілі національної екологічної політики, визначені Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики на період до 2020 року (2010 р.) [11], та відповідні їм стратегічні цілі Аїті. Відзначено, що Україна, після завершення імплементації природоохоронного законодавства Європейського Союзу і модернізації національної нормативно-правової бази, протягом 2016–2020 років зосередить увагу на запровадженні економічних механізмів стимулювання структурних перетворень для підтримки сталого розвитку.

Міністерством екології та природних ресурсів України при підготовці змін і доповнень до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» на підставі, зокрема, задовільної оцінки виконання Стратегії та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки, відзначено, що у випадку збереження обсягів фінансування більшість завдань Стратегії країна спроможна буде виконати щонайменше у 2030 році [14]. Результативність виконання цілі 5 «Припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі» зазначеної Стратегії також оцінено як задовільну – ефективність виконання цілі перевищує 30 %, але знаходиться нижче 60 % [14].

У контексті нашого дослідження важливо відзначити, що біорізноманіття та його ресурси й функції продукують значний обсяг екосистемних послуг, багато з яких є позаринковими. Відтак будь-які управлінські рішення, прийняті приватним і державним секторами, розподіл коштів щодо будь-яких аспектів суспільного добробуту спотворені, якщо

належним чином не враховують вплив антропогенної діяльності на ресурси й функції біорізноманіття та відповідні екосистемні послуги. Таке спотворення є однією з основних причин виснаження біорізноманіття. Проведення вартісної оцінки ресурсів і функцій біорізноманіття та відповідних неринкових послуг може сприяти вдосконаленню рішень на всіх рівнях [5, с. 368; 20, с. 7].

Більшість альтернативних рішень приватного і державного секторів щодо управління ресурсами та капіталовкладень у сферу природокористування визначаються співвідношенням грошових витрат і вигід. Здійснюючи вартісну оцінку ресурсів та функцій біорізноманіття, необхідно враховувати відповідні компоненти повної економічної цінності неринкових екосистемних послуг, зважаючи на те, що концепція повної економічної цінності включає цінність як прямого, так і непрямого використання, а також цінність невикористання екосистемних послуг, тому й виходить за рамки теперішньої вигоди від комерційної експлуатації ресурсів біорізноманіття [5, с. 369]. Ефективність управлінських рішень значно зростає, якщо вони враховують повну економічну цінність альтернативних варіантів і ґрунтуються на механізмах, що забезпечують інтерналізацію неекономічних аспектів природокористування.

Щодо функцій та послуг біорізноманіття на несільськогосподарських землях, то цінності таких екосистемних послуг для сільського господарства вже частково капіталізовані в іншому активі – прилеглих сільськогосподарських угіддях. Оскільки природні ресурси мають цінність тою мірою, якою вони створюють економічні вигоди їх власникам, то у випадку функцій і послуг біорізноманіття їх бенефіціарами (споживачами) є треті особи – власники сільськогосподарських угідь, які одержують вигоду від «зовнішніх постачальників» екосистемних послуг без понесення витрат.

Експерти Світового банку зазначають, що біорізноманіття як суспільний товар неналежним чином представлено у національних рахунках, де враховується тільки вартість природоохоронних територій, які, зокрема, виконують функцію збереження біорізнома-

ніття. Природоохоронні території забезпечують безліч локальних та глобальних екосистемних послуг, які значною мірою є неринкові. Як і у випадку інших екосистемних послуг, складно оцінити вартість функцій та послуг біорізноманіття у національному масштабі за даними конкретних ділянок природоохоронних територій, а також за результатами тематичних досліджень [23, с. 23].

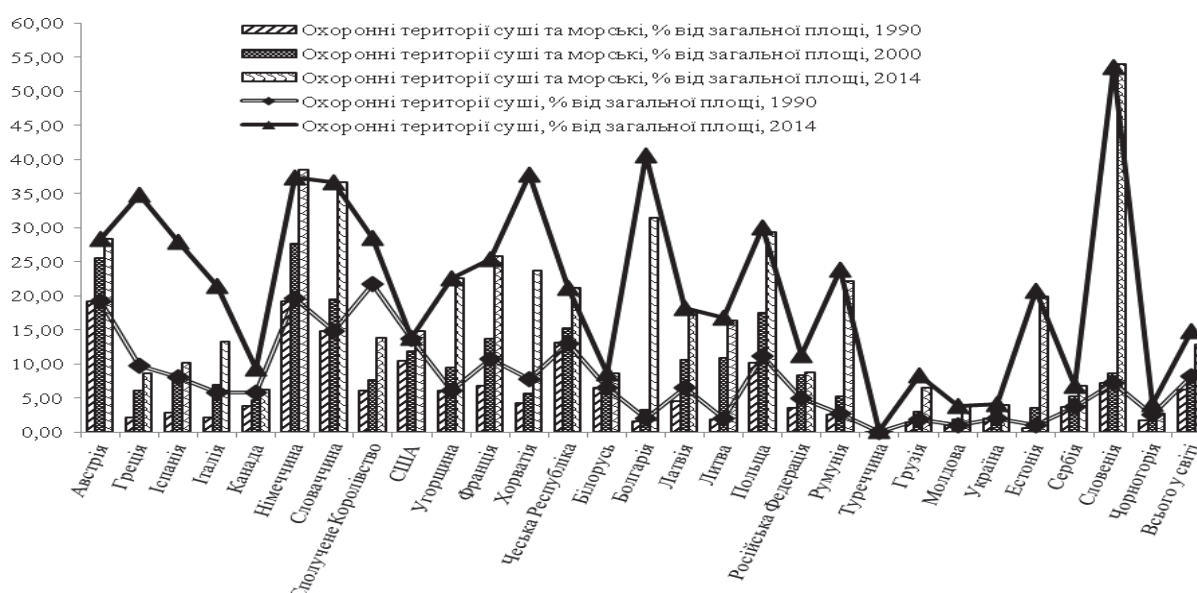
Для визначення вартості природоохоронних територій Світовий банк використав таку методику. Дані території характеризуються низкою цінностей, які варіюються від цінностей існування до рекреаційних цінностей. Вони можуть стати вагомим джерелом доходів від туризму, що визначається готовністю платити за вигоди. Створення і належне обслуговування природоохоронних територій формує їхній актив для майбутніх поколінь, становлячи важливу частину вартості природного капіталу. Готовність платити за збереження природних територій значно варіюється, дані для застосування такого методу оцінки обмежені. Виходячи з площі природоохоронних територій суші як одного з індикаторів світового розвитку (World Development Indicators), Світовий банк прийняв вартість 1 га природоохоронних територій за величиною вартості 1 га найменш продуктивних сільськогосподарських земель у середньому, в розрізі країн, визначивши її «квазі-альтернативною вартістю» («quasi-opportunity cost»). Вартість природоохоронних територій щонайменше становить вартість альтернативного використання таких земель у сільському господарстві протягом 25-річного терміну капіталізації за 4 % ставки дисконтування. Таким чином, «квазіальтернативна вартість» визначає нижню межу вартості природоохоронних територій [5, с. 10–11; 23, с. 149–150]. Одержана за таких припущень «квазіальтернативна вартість» занижена, оскільки вона не включає вартість інших екосистемних послуг, що можуть забезпечити природоохоронні території, зокрема туризм, який переважно має набагато вищу економічну вартість, ніж сільськогосподарська альтернатива, та біорізноманіття, цінність якого не встановлена (табл.) [23, с. 23].

Вартість природоохоронних територій у деяких країнах за оцінкою Світового банку, 2005

Країна	Рівень доходу	Вартість природоохоронних територій, дол. США	Вартість природоохоронних територій, дол. США на 1 особу	Частка вартості природоохоронних територій у вартості природного капіталу країни, %
Австрія	Високий	26 937 537 417	3 272	36
Греція	Високий	5 091 124 359	458	6
Іспанія	Високий	47 530 236 260	1 095	15
Італія	Високий	126 480 499 345	2 158	29
Канада	Високий	364 744 173 531	11 293	31
Німеччина	Високий	159 594 137 102	1 935	34
Словаччина	Високий	11 797 095 114	2 190	44
Сполучене Королівство	Високий	49 105 098 409	815	13
США	Високий	1 074 514 747 765	3 625	26
Угорщина	Високий	7 466 523 227	740	12
Франція	Високий	161 047 129 481	2 646	31
Хорватія	Високий	1 975 795 576	445	8
Чеська Республіка	Високий	9 452 068 516	924	20
Білорусь	Вище середнього	5 473 268 144	560	9
Болгарія	Вище середнього	7 261 157 765	11 293	17
Латвія	Вище середнього	7 922 638 080	3 444	47
Литва	Вище середнього	3 271 094 401	958	16
Польща	Вище середнього	88 015 329 060	2 306	26
Російська Федерація	Вище середнього	340 627 228 181	2 380	8
Румунія	Вище середнього	6 424 248 199	297	3
Туреччина	Вище середнього	22 333 444 290	310	6
Грузія	Нижче середнього	1 084 856 494	242	7
Молдова	Нижче середнього	215 168 975	56	1
Україна	Нижче середнього	12 533 406 272	266	4
Усього у світі		4 606 000 000 000	752	11

Джерело: Побудовано і розраховано за даними Світового банку [23].

У цілому Світовий банк відзначає позитивну тенденцію росту площі охоронних територій суходолу й морських акваторій (рис. 1).

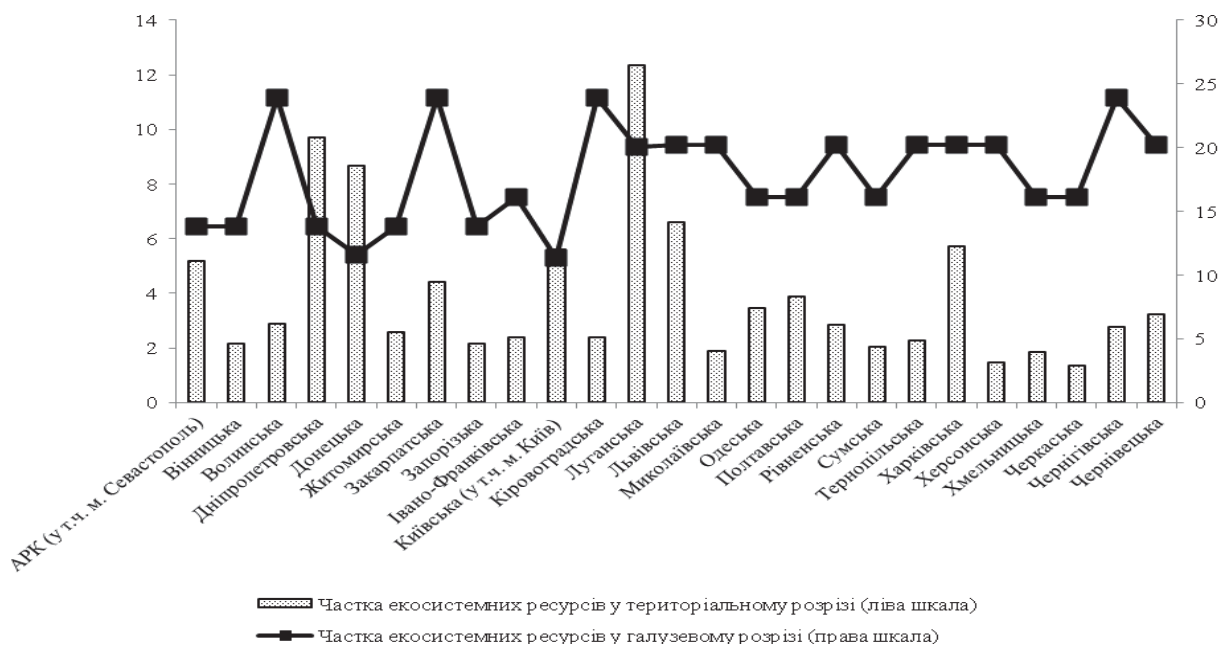
Рис. 1. Динаміка зміни частки площі територій країн під природоохоронними територіями суходолу і морськими в 1990, 2000 та 2014 рр., а також під природоохоронними територіями суходолу в 1990 і 2014 рр.

Джерело: Світовий банк [24].

Порівнюючи вартість охоронних територій України (див. табл., рис. 1) та їх внесок у вартість природного багатства країни із ситуацією в інших країнах, слід відзначити, що Україна займає 12 місце за вартістю охоронних територій, однак за вартістю таких територій на душу населення й часткою вартості охоронних територій у вартості природного капіталу країни вона займає лише 22 місце з 24 досліджуваних нами країн.

Дослідниками Державної установи «Інститут економіки природокористування та

сталого розвитку Національної академії наук України» для нашої країни встановлено значення вартості природного багатства й коефіцієнта емерджентності через сумарну вартість екосистемних ресурсів регіонів – 1 063 047,6 млн грн і 1,1963 відповідно. Встановлено, що у галузевій структурі природного багатства України екосистемні ресурси є допоміжними й становлять 16,40 % (рис. 2) [6].

Рис. 2. Частка екосистемних ресурсів у структурі вартості природного багатства України, %

Джерело: [6, с. 211, 216].

Аналіз територіальної структури природного багатства з погляду ефективного використання конкурентних переваг територій щодо зосереджених у регіонах ключових ресурсів демонструє, що екосистемні ресурси є важливою передумовою розбудови, зокрема, Волинської, Закарпатської, Кіровоградської та Чернівецької (по 23,90 %), Луганської, Львівської, Миколаївської, Тернопільської, Харківської, Херсонської й Чернігівської областей (20,25 %) [6].

Висновки. В умовах глобальних трансформацій для забезпечення суспільного добробуту особливою є роль біорізноманіття. Ефективне збереження останнього сторонами Конвенції про біологічне різноманіття визнано обов'язком не тільки національних урядів, а також регіональних і, особливо,

місцевих органів влади, приватного сектору, місцевих громад та неурядових організацій. Агробіорізноманіття – стратегічний компонент біорізноманіття, що зумовлює специфіку регулювання природокористування в аграрній сфері й безпосередньо визначає продовольчу безпеку на національному і глобальному рівнях. Підтримка біорізноманіття має істотне значення для сталого виробництва продовольства й іншої сільськогосподарської продукції, а також вигід, що забезпечуються екосистемами. Сутність і компоненти біорізноманіття (агробіорізноманіття) зумовлюють особливі підходи у прийнятті управлінських рішень щодо землекористування, зокрема сільськогосподарського. Зазначене дає змогу акцентувати увагу на необхідності порушення проблеми

захисту біорізноманіття на місцевому рівні у процесі децентралізації влади в Україні з особливою увагою до використання та збереження агробіорізноманіття. Перспективами подальших наукових пошуків у цьому

напрямі є оцінка й обґрунтування механізмів забезпечення ефективного використання і збереження біорізноманіття, зокрема у сільському господарстві.

Список використаних джерел

1. Агробіорізноманіття України : теорія, методологія, індикатори, приклади. Кн. 1. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2005. – 384 с.
2. Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади. Кн. 2. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2005. – 592 с.
3. Второй доклад «О состоянии мировых генетических ресурсов растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства» / Комиссия ФАО по генетическим ресурсам для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. – ФАО, Рим, 2010. – 13 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/agriculture/seed/sow2/>
4. Довкілля України за 2015 рік : стат. зб. / Державна служба статистики України ; за ред. О.М. Прокопенко. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 242 с.
5. Доклад о работе восьмого совещания Конференции сторон Конвенции о биологическом разнообразии UNEP/CBD/COP/8/31, Куритиба, 20–31 марта 2006 года. – 446 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cbd.int/doc/meetings/cop/cop-08/official/cop-08-31-ru.pdf>.
6. Економічна оцінка природного багатства України : [моногр.] ; за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. С. І. Пирожкова; акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – 396 с.
7. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р., ратифіковано Законом № 257/94-ВР від 29.11.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_030/print1361280240144740.
8. Національна парадигма сталого розвитку України ; за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2011. – 72 с.
9. Національна парадигма сталого розвитку України ; за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. – 72 с.
10. Одум Ю. Экология / Ю. Одум; В 2 т. Т. 1 ; пер. с англ. – М. : Мир, 1986. – 328 с.
11. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики на період до 2020 року : затверджено Законом України від 21 груд. 2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2818-17_2
12. П'ятий національний звіт України про виконання положень Конвенції про біорізноманіття / Міністерство екології та природних ресурсів України, 2015. – 68 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cbd.int/doc/world/ua/ua-nr-05-uk.pdf>.
13. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 верес. 2004 р. № 675-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-2004-%D1%80>.
14. Процес підготовки та громадського обговорення змін і доповнень до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» / Проект Європейського Союзу «Додаткова підтримка Міністерства екології та природних ресурсів України у впровадженні Секторальної бюджетної підтримки» // Інформаційний бюл. – Серп. 2015 р. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eco.ck.ua/docs/Bulletin_FINAL.pdf.
15. Сельскохозяйственные экосистемы ; пер. с англ. А. С. Каменского, Ю. А. Смирнова, Э. Е. Хавкина ; под ред. и с предисл. Л. О. Карпачевского. – М. : Агропромиздат, 1987. – 224 с.
16. Экономика экосистем и биоразнообразия: потенциал и перспективы стран Северной Евразии ; Материалы совещания «Проект ТЕЕВ – экономика экосистем и биоразнообразия : перспективы участия России и других стран ННГ» (Москва, 24 февр. 2010 г.) – М. : Изд-во Центра охраны дикой природы, 2010. – 136 с.
17. Якимчук А.Ю. Державна політика сталого збереження біорізноманіття : моногр. / А. Ю. Якимчук. – Рівне : НУВГП, 2014. – 478 с.
18. Agricultural biological diversity: review of phase I of the programme of work and adoption of a multi-year work programme / COP 5 Decision V/5, Nairobi, Kenya, 15–26 May 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7147>.
19. Global Forest Resources Assessment 2005 – progress towards sustainable forest management / FAO Forestry Paper No. 147 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.fao.org/docrep/008/a0400e/a0400e00.htm.
20. Hamilton K. Biodiversity and National Accounting / K. Hamilton; The World Bank, Development Research Group, Environment and Energy Team. Policy Research Working Paper 6441, 2013. – 24 p.
21. Millennium Ecosystem Assessment. Ecosystems and Human Well-being : Opportunities and Challenges for Business and Industry / World Resources Institute. – Washington, DC, 2005. – 34 p.

22. Strategic Plan for Biodiversity 2011–2020 and the Aichi Targets «Living in Harmony with Nature» / Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cbd.int/doc/strategic-plan/2011-2020/Aichi-Targets-EN.pdf>.

23. The changing wealth of nations : measuring sustainable development in the new millennium / The World Bank. – Washington DC: The World Bank, 2011. – 224 p.

24. World Development Indicators 2015 / World Bank. – Washington, DC: World Bank, 2015. – 171 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2015-frontmatter.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2017 р.

Фахове рецензування: 06.02.2017 р.

*

УДК 631.15:338.33

*І.В. КОШКАЛДА, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри управління земельними ресурсами та кадастру
О.М. ТРЕГУБ, кандидат економічних наук, викладач
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Концептуальні засади гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. Впродовж останніх років в агропромисловому комплексі України виникають протиріччя між необхідністю забезпечення населення якісним продовольством, збереженням екологічної рівноваги та одержанням сільськогосподарськими товаровиробниками прибутку від виробництва продукції рослинництва й тваринництва. Вочевидь поглиблення цих протиріч ставить під загрозу ефективність функціонування та розвитку як агропромислового комплексу в цілому, так і окремих сільськогосподарських підприємств зокрема.

Проблема гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств має надзвичайно складний характер та потребує пошуку нестандартних рішень. Пошук збалансованого співвідношення між економічною, соціальною й екологічною складовими є важливим завданням сьогодення. Проте, з іншого боку, ці компоненти є протилежними векторами розвитку єдиної соціоєкосистеми. За таких умов перед наукою постає проблема комплексного вивчення не тільки сутності цих складових, а також їх взаємодії з метою узгодження та оптимізації спільного

розвитку, тобто досягнення «єдності протилежностей», гармонії між частинами одного цілого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ із питань гармонізації в економіці, наукового обґрунтування підходів та методів гармонізації зробили провідні вітчизняні вчені: В.Ф. Бастія [1], І. Дежкіна [3], О. Іванус [4], Г. Клейнер [6], А. Муратов [9; 10], А. Сиротовський, О. Булгаков [13], О. Шаріпова [14] й зарубіжні – К. Каруг [15], J. Nakagawa [16], I. Virgin [17] та ін. Стосовно галузевої структури сільськогосподарських підприємств, то у цьому напрямі вчені приділяють значну увагу вирішенню питань раціоналізації, оптимізації й організації галузевої структури, проте дослідження, присвячені формуванню алгоритму, принципів і методів гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств, наразі відсутні.

Мета статті – на основі існуючих наукових розробок сформулювати концептуальні підходи до гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств шляхом визначення об'єкта, принципів, алгоритму й підходів гармонізації.

© І.В. Кошкालда, О.М. Трегуб, 2017

22. Strategic Plan for Biodiversity 2011–2020 and the Aichi Targets «Living in Harmony with Nature» / Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cbd.int/doc/strategic-plan/2011-2020/Aichi-Targets-EN.pdf>.

23. The changing wealth of nations : measuring sustainable development in the new millennium / The World Bank. – Washington DC: The World Bank, 2011. – 224 p.

24. World Development Indicators 2015 / World Bank. – Washington, DC: World Bank, 2015. – 171 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2015-frontmatter.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2017 р.

Фахове рецензування: 06.02.2017 р.

*

УДК 631.15:338.33

*І.В. КОШКАЛДА, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри управління земельними ресурсами та кадастру
О.М. ТРЕГУБ, кандидат економічних наук, викладач
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Концептуальні засади гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств

Постановка проблеми. Впродовж останніх років в агропромисловому комплексі України виникають протиріччя між необхідністю забезпечення населення якісним продовольством, збереженням екологічної рівноваги та одержанням сільськогосподарськими товаровиробниками прибутку від виробництва продукції рослинництва й тваринництва. Вочевидь поглиблення цих протиріч ставить під загрозу ефективність функціонування та розвитку як агропромислового комплексу в цілому, так і окремих сільськогосподарських підприємств зокрема.

Проблема гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств має надзвичайно складний характер та потребує пошуку нестандартних рішень. Пошук збалансованого співвідношення між економічною, соціальною й екологічною складовими є важливим завданням сьогодення. Проте, з іншого боку, ці компоненти є протилежними векторами розвитку єдиної соціоєкосистеми. За таких умов перед наукою постає проблема комплексного вивчення не тільки сутності цих складових, а також їх взаємодії з метою узгодження та оптимізації спільного

розвитку, тобто досягнення «єдності протилежностей», гармонії між частинами одного цілого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ із питань гармонізації в економіці, наукового обґрунтування підходів та методів гармонізації зробили провідні вітчизняні вчені: В.Ф. Бастія [1], І. Дежкіна [3], О. Іванус [4], Г. Клейнер [6], А. Муратов [9; 10], А. Сиротовський, О. Булгаков [13], О. Шаріпова [14] й зарубіжні – К. Каруг [15], J. Nakagawa [16], I. Virgin [17] та ін. Стосовно галузевої структури сільськогосподарських підприємств, то у цьому напрямі вчені приділяють значну увагу вирішенню питань раціоналізації, оптимізації й організації галузевої структури, проте дослідження, присвячені формуванню алгоритму, принципів і методів гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств, наразі відсутні.

Мета статті – на основі існуючих наукових розробок сформулювати концептуальні підходи до гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств шляхом визначення об'єкта, принципів, алгоритму й підходів гармонізації.

© І.В. Кошкालда, О.М. Трегуб, 2017

Виклад основних результатів дослідження. Мікро-, макро- та глобальна економіка – суцільне поле неантагоністичних протиріч, предмет системно-діалектичного підходу, змістом якого є саме гармонізація протиріч [1; 16; 9]. Останніми роками все частіше наголошується на необхідності розвитку нової інтегральної науки – науки про гармонію систем [6; 10; 11; 15].

Варто відзначити, що в економіці, управлінні економічними системами й у сільському господарстві теорія гармонії та гармонізації знаходиться наразі у стадії становлення. Проте входження розвинутих країн світу в постіндустріальну епоху, ознаками якої є розвиток інноваційної економіки, широке використання досягнень науково-технічного прогресу, пріоритетність соціального й ресурсощадного вектора розвитку, зумовлює необхідність гармонізації економічних систем і структур, у тому числі й в аграрному секторі економіки.

Інтерес до гармонізації проявляється майже в усіх сферах діяльності, а в економіці ґрунтується на засадах математичного аналізу гармонії теореми Фур'є, теорії економічної гармонії Ф. Бастія, гармонії інтересів Ч. Кері, засад гармонійного менеджменту за Фібоначчі та використанні пропорцій «Золотого перетину».

Із проведеного аналізу наукових публікацій можна зробити висновок, що поняття «гармонізація» є ширшим від понять «оптимізація», «раціоналізація», «систематизація», «координація», «організація» чи «удосконалення». Основна відмінність полягає у досягненні узгодженого злиття різних компонентів об'єкта в єдине ціле, що доводить про системоутворювальну роль гармонізації. Встановлено, що об'єктами гармонізації є протиріччя структур, дій, інтересів, які конкретизуються через явища (процеси), властивості (якості), цілі (відношення). Основною метою гармонізації є досягнення пропорцій для розвитку підприємства й знаходження балансу між раціональним та ефективним використанням наявних ресурсів і забезпеченням населення якісним продовольством.

Отже, пропонуємо трактувати гармонізацію галузевої структури сільськогосподарсь-

ких підприємств як багатоаспектний процес приведення сукупності одиниць, які беруть участь у виробництві продукції та послуг сільського господарства, а також структурних частин підприємства, у стан збалансованості й узгодженості, що сприяє встановленню пропорцій для подальшого розвитку.

Дослідження показали, що у площині підприємств гармонізація має проводитись із дотриманням таких принципів: планування (передбачає наявність обґрунтованого плану діяльності та розвитку підприємства), координування (аналіз стратегічних, тактичних і оперативних змін у підприємстві, внесення відповідних коректив у набір та пропорції ресурсів), обмеження (ґрунтується на обмеженні набору ресурсів у підприємстві, його структурних підрозділах із метою ефективного управління ними), узгодження (ресурси й дії над ними мають бути узгодженими та збалансованими), взаємореалізованості (оптимального результату гармонізації можна досягти при максимальному врахуванні інтересів усіх учасників), об'єктивності (полягає в адекватній характеристиці компонентів галузевої структури) [11-14; 15; 17].

Окрім того, необхідно застосовувати поєднання принципів системності й декомпозиції, які передбачають аналіз галузевої структури сільськогосподарського підприємства в цілому та її складових частин. Варто сказати, що гармонізація і сама може бути принципом розвитку суб'єктів ринку. У такому контексті гармонізацію слід розглядати як системоутворювальний принцип стійкого розвитку, який виникає відповідно до глобальної потреби суспільства. Реалізація принципу гармонізації неможлива без стратегічного бачення економіки, оскільки потребує збалансованості як у просторовому, так і в часовому відношенні [12; 13].

На нашу думку, у питанні визначення об'єкта гармонізації галузевої структури можуть існувати як ендогенні, так і екзогенні чинники, при цьому наявність конфлікту після проведення гармонізації є вирішальним фактором при виборі об'єкта, а от фактор зникнення конфлікту після гармонізації не має впливати на вибір об'єкта гармонізації. Тобто гармонізацію галузевої структури сільськогосподарських підприємств необхід-

но проводити за наявності будь-якого виду протиріч як у середині підприємства, так і в зовнішньому середовищі.

Також вважаємо, що алгоритм гармонізації галузевої структури повинен включати в себе визначення «слабких» та «сильних» сторін підприємства й ідентифікацію тих його складових частин, між якими існують протиріччя. На наступному етапі необхідно встановити причини існування протиріч, рівень їхнього впливу на економічні показники підприємства та скласти прогноз розвитку ситуації в майбутньому. Після цього слід визначити структуру підприємства, в якій відбуватиметься узгодження й урівноваження протиріч, обрати підходи та розробити модель гармонізації галузевої структури. Завершальним етапом алгоритму є визначення й обґрунтування конкретних напрямів реалізації підходів і моделі гармонізації.

Під час формування підходів гармонізації галузевої структури вважаємо за необхідне використовувати засади гармонійного менеджменту.

Гармонійний менеджмент – управління об'єктами та структурами, засноване на когнітивній технології генерації нових знань незначної достовірності (знання в умовах невизначеності), яке використовує алгоритми формування заданих параметрів управління відповідно до гармонійних пропорцій Фібоначчі, про що пише О. Іванус [4]. Сучасна концепція інноваційного гармонійного менеджменту будується на основі аналізу формування потоків нових знань. При цьому гармонізуючою основою в економічних системах, щодо яких відбувається керівництво, є система мислення людини. Науковці, на основі аналізу діяльності сучасних вітчизняних і світових компаній, доводять, що бізнес-процеси в умовах сучасної ринкової економіки мають формувати єдину систему, компоненти якої узгоджені між собою відповідно до стійких гармонійних пропорцій, які лежать в основі утворення світу – чисел Фібоначчі та пропорцій «Золотого перетину».

Об'єктом гармонійного менеджменту є пошук оптимальних пропорцій «розвитку та функціонування», «синергізму й емерджентності», «формального та неформального»,

при цьому вчені зазначають, що для гармонізації можна використовувати одно-, дво- та тривимірний підходи [7; 10; 16].

Одновимірний гармонізаційний підхід або одновимірна гармонізація характеризується різноманіттям однойменної категорії, наприклад, «особисті цілі», «економічні інтереси» тощо. У такому підході гармонізатором виступає юридичний або інституціональний стандарт (правило), за допомогою якого формується певна ієрархія [10, с. 254].

Вважаємо, що на рівні сільськогосподарського підприємства прикладом ієрархії в одновимірній гармонізації може бути спеціалізація сільськогосподарського підприємства: спеціалізація на вирощуванні продукції рослинництва переважає над спеціалізацією на вирощуванні продукції тваринництва, а на вирощуванні зернових культур переважає над вирощуванням кормових культур. Суть даного підходу полягає у виборі з безлічі векторів або цілей розвитку підприємства одного параметра (гармонізатора), якому будуть підпорядковані інші вектори або цілі.

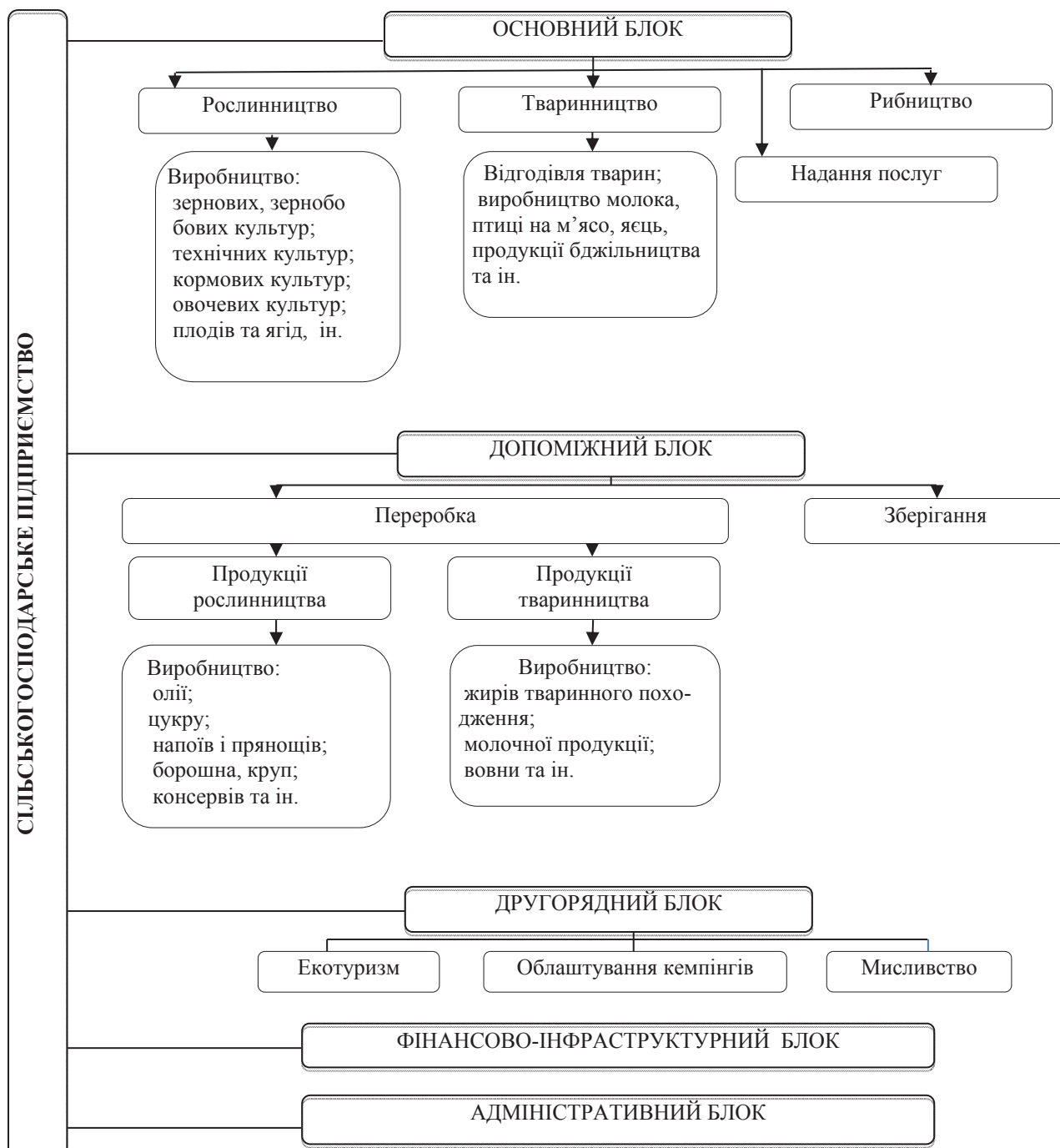
Двовимірний гармонізаційний підхід, або двовимірна гармонізація, характеризується взаємопроникненням двох сумісних категорій, наприклад, законів економіки й законів організації, в результаті чого утворюється гармонізована площина [3; 4; 9]. Вважаємо, що прикладом двовимірного гармонізаційного підходу в сільськогосподарському підприємстві може бути перехід від спеціалізації до диверсифікації господарської діяльності підприємства.

Для тривимірного гармонізаційного підходу, або тривимірної гармонізації, характерним є взаємопроникнення трьох категорій, наприклад, економічної, екологічної та соціальної, які є основою сталого розвитку економіки. При одночасній гармонізації трьох категорій виникає сфера (площина) триєдності, яку вчені вважають вершиною гармонізаційного підходу. У такому випадку кількість гармонізованих сфер досягає семи. Подальше збільшення призводить до різкого погіршення керованості об'єктів [3; 4; 9].

Для формування стратегії гармонізації галузевої структури за кожним підходом пропонуємо використовувати блоково-модульну модель, яка містить п'ять блоків.

Перший – основний блок, включає в себе розвиток галузей сільськогосподарського виробництва; другий – допоміжний, включає розвиток галузей, пов'язаних із переробкою і зберіганням продукції сільського господарства; третій – другорядний, пов'язаний з розвитком непов'язаних із сільським господарством видів діяльності; четвертий – фінансово-інфраструктурний, п'ятий – адміністративний блок, який включає форму-

вання керівного апарату. За умови функціонування кожного блоку, сільськогосподарське підприємство являтиме собою комплекс замкненого циклу, який одержуватиме дохід із кожного виду господарської діяльності. Кожен блок моделі може складатися з окремих модулів, перелік та кількість яких може змінюватися залежно від мети гармонізації (рис.).

Схема формування блоків удосконалення галузевої структури сільськогосподарських підприємств Харківської області

Джерело: Побудовано авторами.

На основі вищевикладеного пропонуємо для гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств застосовувати системний аналіз як метод наукового пізнання. Системний аналіз являє собою сукупність методів і засобів, практичних прийомів, що використовуються при дослідженні та конструюванні складних і нескладних об'єктів, насамперед, методів відпрацювання, прийняття рішень при проектуванні, створенні й управлінні економічними, соціальними, технічними системами ринкових відносин [8].

Виходячи з того, що сільськогосподарське підприємство є системою, а галузь – її підсистемою, яка може бути оцінена за такими показниками, як структура чистого доходу (виручки) від реалізації продукції, структури витрат на її виробництво та структури зібраних площ, які суттєво впливають на процес гармонізації галузевої структури, а також урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність праці, використання енергетичних ресурсів тощо, нехтування другорядними показниками оцінки може призвести до виникнення помилок під час реалізації алгоритму гармонізації.

Зважаючи на те, що основні та другорядні структурні елементи у сільськогосподарському підприємстві є динамічними, для математичної характеристики процесу гармонізації галузевої структури вважаємо за необхідне застосовувати економіко-математичне моделювання з побудовою оптимізаційних та імітаційних моделей у його складі. Відомо, що у загальному вигляді під моделлю можна розуміти образ реального об'єкта (процесу) в матеріальній чи ідеальній формах, що відображає суттєві властивості модельного об'єкта (процесу) і заміщує його в ході дослідження й управління, а мовою математики явище або процес відображають саме економіко-математичні моделі [5].

Імітаційне моделювання – один із найпоширеніших методів дослідження складних економічних, соціальних, інформаційних, екологічних, управлінських та інших систем, який ґрунтується на формалізації емпіричних знань про об'єкт дослідження на основі використання сучасних комп'ютерних технологій. Сутність імітаційного моделю-

вання полягає у відтворенні за допомогою ЕОМ розгорнутого в часі процесу функціонування системи з урахуванням взаємодії із зовнішнім середовищем. Під час імітаційного моделювання, на відміну від інших математичних моделей, можна відтворити не лише статистичний взаємозв'язок між об'єктами системи, але й зімітувати розвиток системи у часі, а також із застосуванням стохастичної імітації розв'язати задачу будь-якої складності. Методи моделювання економічних та інших складних систем прийнято називати методами статистичного моделювання, або методом Монте-Карло [2; 5].

Відомо, що інформація для моделювання галузевої структури сільськогосподарських підприємств має різний ступінь достовірності, тому необхідно застосовувати алгоритм, який функціонуватиме в умовах невизначеності й наявності залежності між параметрами моделі. Ці моделі можуть ґрунтуватися на задачах умовної та безумовної оптимізації й можуть бути використані для моделювання як окремої галузі, так і їх комбінацій в окремому сільськогосподарському підприємстві, групі підприємств, однорідних сільськогосподарських зонах регіону. Крім того, такі моделі дають змогу оптимізувати використання природних ресурсів: лісу та водних об'єктів, що дасть змогу розв'язати продовольчу проблему не тільки за рахунок сільськогосподарських культур, а й за рахунок вирощування грибів, ягід, розвитку бджільництва та рибництва.

Так, реалізацію алгоритму гармонізації галузевої структури пропонуємо розглянути на прикладі ТДВ «Агрофірма «Глобівська» Краснокутського району Харківської області. Дане сільськогосподарське підприємство спеціалізується на виробництві плодів і ягід, проте у його користуванні, крім садів та ягідників, знаходяться сільськогосподарські угіддя (рілля, пасовища, сіножаті), землі водного фонду (ставки), господарські будівлі й двори, що дає змогу перейти від спеціалізованого до диверсифікованого виду господарської діяльності.

У процесі дослідження було опрацьовано застосування двовимірного гармонізаційного підходу, суть якого полягає у взаємопро-

никненні двох сумісних категорій, а в даному випадку – переходу від спеціалізації до

диверсифікації господарської діяльності (табл.).

Результати гармонізації галузевої структури ТДВ «Агрофірма «Глобівська» Краснокутського району Харківської області, 2014 р.

Показник	Значення показника		Структура, %	
	Фактичне	За проектом	Фактична	За проектом
Витрати на основне виробництво, тис. грн				
Прямі матеріальні витрати	163,00	1321,57	47,3	62,4
Витрати на оплату праці	63,41	181,16	18,4	8,5
Амортизація необоротних активів	23,43	229,06	6,8	10,8
Відрахування на соціальні заходи	78,92	66,61	22,9	3,1
Решта прямих і загальногосподарських витрат	15,85	320,55	4,6	15,1
Усього	344,61	2118,94	100,0	100,0
Зібрані площі, га				
Зернові та зернобобові культури	-	239,0	-	23,4
Технічні культури	-	103,2	-	10,1
Усього ріллі	-	342,2	-	33,6
Плоди	439,0	640,4	100,0	62,8
Ягоди	-	37,0	-	3,6
Усього сільськогосподарських угідь	439,0	1019,6	100,0	100,0
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції, тис. грн				
Пшениця	-	449,09	-	14,5
Ячмінь	-	178,72	-	5,8
Соняшник	-	999,81	-	32,4
Соя	-	258,4	-	8,4
Кукурудза на зерно	-	471,6	-	15,3
Плоди	401,70	585,59	100,0	19,0
Ягоди	-	30,34	-	1,0
Мед	-	58,04	-	1,9
Риба	-	58,36	-	1,9
Усього	401,70	3089,96	100,0	100,0

Джерело: Розрахунки авторів.

За проектом ТДВ «Агрофірма «Глобівська» зможе одержати 971,02 тис. грн прибутку, рівень рентабельності виробництва продукції зростає з 16,6 до 45,8%. Загальна сума витрат на виробництво продукції збільшиться на 1774,3 тис. грн і становить 2118,94 тис. грн. За рахунок запровадження виробництва зернових, зернобобових та технічних культур майже уся площа ріллі (342,2 га) та багаторічних насаджень (677,4 га) буде задіяна у сільськогосподарському виробництві. Співвідношення елементів галузевої структури підприємства максимально наблизилося до пропорцій «Золотого перетину».

За результатами гармонізації галузевої структури ТДВ «Агрофірма «Глобівська» підвищується рівень забезпечення населення Краснокутського району продовольством: забезпечити медом можна від 1890 до 2577 осіб, рибою – від 304 до 506, плодами і ягодами – від 9894 до 13 095 осіб.

Втілення заходів з гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств у контексті адаптації структури ландшафтів до вимог всеєвропейської, загальноукраїнської та регіональної програм створення єдиної екологічної мережі сприяє зменшенню антропогенного навантаження використання земель за рахунок виведення із сільськогосподарського використання деградованих і малопродуктивних земель. Так, у ТДВ «Агрофірма «Глобівська» за проектом під тимчасову консервацію заплановано відвести 19,1 га (5,5% від загальної площі ріллі). Землі, які пропонується відвести під консервацію, не розпайовані, тому за проектом за рахунок консервації буде зменшено площу орних земель та збільшено площу сіножатей.

Алгоритм економіко-математичної моделі й оптимізаційної та імітаційної моделей в її складі являє собою укрупнену характеристи-

тику діяльності кожного блоку в загальній системі гармонізації галузевої структури, включає в себе спрощену характеристику процесів, відображених у модулях моделі й ґрунтується на визначенні чистого доходу (виручки) від реалізації продукції, витрат на її виробництво та оптимального співвідношення зібраних площ.

Висновки. Зростання економіки України, збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, відновлення ресурсного потенціалу аграрного сектору, широке використання новітніх наукових розробок можливе за умов збалансування, узгодження й усунення протиріч між складовими галузевої структури сільськогосподарських підприємств.

Проведення порівняльного аналізу існуючих теоретичних концепцій гармонізації в економічних системах дало змогу сформулювати авторський погляд на гармонізацію галузевої структури сільськогосподарських підприємств. Зроблено висновок про те, що гармонізація протиріч, процесів, явищ і дій є предметом та змістом об'єднаного системно-діалектичного методу дослідження, а об'єктами гармонізації можуть бути структури, явища, процеси, інтереси й властивості.

Встановлено, що досягнення мети гармонізації галузевої структури сільськогосподарських підприємств забезпечується взає-

модією та взаємопроникненням спеціалізації й диверсифікації господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, розроблено алгоритм і блочно-модульну модель гармонізації галузевої структури, удосконалено методичний підхід до формування галузевої структури сільськогосподарських підприємств із застосуванням засад гармонійного менеджменту. В ході дослідження стану галузевої структури сільськогосподарських підприємств було запропоновано й обґрунтовано пропозиції щодо використання методів імітаційного моделювання в умовах невизначеності та в умовах наявності залежності між параметрами моделі

Отже, вважаємо за потрібне для реалізації алгоритму гармонізації галузевої структури сільськогосподарського підприємства скласти таку модель, яка б відображала багатовступеневу структуру вихідних даних локального й регіонального рівнів. Окрім того, під час формування моделі необхідно передбачити створення бази даних, яку можна було б застосовувати під час моделювання результатів діяльності інших сільськогосподарських підприємств. Також слід передбачити застосування інструментів аналізу даних, до яких має доступ кожний користувач персонального комп'ютера, що є основою для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. *Бастиа Ф.* Экономические гармонии [Текст] / Ф. Бастиа. – М.: Эксмо, 2007. – 1200 с.
2. *Братушка С.М.* Імітаційне моделювання як інструмент дослідження складних економічних систем [Текст] / С. М. Братушка // Вісник Укр. академії банківської справи. – 2009. – № 2 (27). – С. 113-118.
3. *Дежкіна І.П.* Гармоничный менеджмент [Текст] / И.П. Дежкіна, Г.А. Поташева. – М. : Инфра-М, 2010. – 96 с.
4. *Иванус А.И.* Гармоничный инновационный менеджмент [Текст] / А.И. Иванус. – М. : Либроком, 2011. – 248 с.
5. *Іващук О.Т.* Економіко-математичне моделювання: навч. посіб. [Текст]; за ред. О. Т. Іващука. – Тернопіль: ТНЕУ «Економічна думка», 2008. – 704 с.
6. *Клейнер Г.* Экономика должна быть гармоничной [Текст] / Г. Клейнер // Экономика и жизнь. – 2008. – №19 (9233).
7. *Колков А.И.* Гармонизация структуры как фактор экономического регулирования [Электронный ресурс] / А.И. Колков. – Режим доступа: http://kolkovsite.narod.ru/old/Notes/garm_struct.htm/. – Название с домашней страницы Интернета.
8. *Кураков Л.П.* Экономика и право: словарь-справочник [Текст] / Л. П. Кураков, В. Л. Кураков, А. Л. Кураков. – М.: Вуз и школа, 2004. – 1288 с.
9. *Муратов А.С.* Гармонизация организаций: теория и практика. Ч. 2. Теория организации, управление и менеджмент о гармониях и гармонизации [Текст] / А.С. Муратов. – Новосибирск: Сибирск. науч. изд-во, 2009. – 440 с.
10. *Муратов А.С.* Гармонизация организаций: теория и практика. Ч. 3. Контроллинг: моделирование, актуализация теории гармонизации [Текст] / А.С. Муратов. – Новосибирск: Сибирск. науч. изд-во, 2009. – 332 с.
11. *Решетняк О.І.* Фінансування інноваційного розвитку економічних об'єктів в Україні: гармонізація структури [Текст] / О.І. Решетняк. – Економіка та управління національним господарством. – 2010. – № 4. – С. 39-41.
12. *Семенова Т.Г.* Построение модели отраслевой стратегии развития на основе ее гармонизации [Текст] / Т.Г. Семенова // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия «Экономика». – 2011. – № 5 (48). – С. 348-352.

13. *Сиротовский А.С.* Гармонизация экономических интересов: содержание, проблемы, перспективы. [Текст] / А.С. Сиротовский, А.В. Булгаков // Вестник Тамбовск. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. – 2011. – № 6 (84). – С. 17-27.
14. *Шаріпова О.С.* Гармонізація діяльності як процес забезпечення економічної безпеки підприємства [Текст] / О.С. Шаріпова, Г.О. Найдьон. – Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2012. – № 1(41). – С. 50-55.
15. *Bassand K. Kapur.* Harmonization Between Communitarian Ethics and Market Economics [Text] / K. Kapur Bassand. - Journal of Markets & Morality. – 1999. – No. 1. – P. 32-52.
16. *Nakagawa Junji.* International Harmonization of Economic Regulation [Text] / J. Nakagawa. - New York : Oxford University Press, 2011. – 391 p.
17. *Virgin I.* The impact of international harmonisation on adoption of biosafety regulations [Text] / I. Virgin, R.J. Frederick. – African Crop Science Journal. – 2010. Vol. 3. – № 3. – P. 3-9.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2016 р.

Фахове рецензування: 17.01.2017 р.

*

UDC 330.3 313: 662.767.2

*M.P. TALAVYRIA, doctor of economic sciences, professor,
director of Institute Economics and Management
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
V.V. LYMAR, candidate of economic sciences,
director of learning and research center of international education
of Vasyl' Stus Donetsk National University
V.V. BAIDALA, candidate of economic sciences,
associate professor (docent), associate professor (docent) of
economic theory department
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

Indicators for analysis of the bioeconomy in Ukraine

Scientific problem. Global achievements and scientific discoveries, made during last years in the area of life sciences, convince scientists to connect future evolution of all the mankind with the progress of biotechnologies which together with nanotechnologies and bioinformatics are able to form a strong basis for positive changes in economics, politics, and society. Existing global problems, such as exhaustible natural resources, supplying the constantly growing population with food and medicine, and environmental pollution have conditioned the search of an alternative to chemical raw materials and technologies, and replacement of traditional production with bioproducts and bioprocesses. The development of bioeconomy is an extremely important sector for Ukraine which,

on one hand, possesses a considerable potential for that, and on the other hand – the necessity of cutting down production power inputs, restoration of soil capacity, increase of rural inhabitants employment, supply of national production with provisions and raw materials. Ukraine, as well as the rest of the world, understands the need to counter global challenges of our time, such as climate, environmental, social changes in order to give future generations a chance for living. Transition to the knowledge based bioeconomy has become a sign of the times.

Analysis of recent researches and publications. As to Ukrainian publications, there are a lot of works devoted to the bioenergy (Geletukha G., Zheleznaya T., Kucheruk P., Olejnik E. [3], Andrejchuk I., Metoshop I., Aleksin O. [1]) and it is the lack of publications where indicators of the bio-economy are investigated. Moreover the bioeconomy is a powerful tool

---

© M.P. Talavyria, V.V. Lymar, V.V. Baidala, 2017

13. *Сиротовский А.С.* Гармонизация экономических интересов: содержание, проблемы, перспективы. [Текст] / А.С. Сиротовский, А.В. Булгаков // Вестник Тамбовск. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. – 2011. – № 6 (84). – С. 17-27.
14. *Шаріпова О.С.* Гармонізація діяльності як процес забезпечення економічної безпеки підприємства [Текст] / О.С. Шаріпова, Г.О. Найдьон. – Управління проектами та розвиток виробництва: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2012. – № 1(41). – С. 50-55.
15. *Bassand K. Kapur.* Harmonization Between Communitarian Ethics and Market Economics [Text] / K. Kapur Bassand. - Journal of Markets & Morality. – 1999. – No. 1. – P. 32-52.
16. *Nakagawa Junji.* International Harmonization of Economic Regulation [Text] / J. Nakagawa. - New York : Oxford University Press, 2011. – 391 p.
17. *Virgin I.* The impact of international harmonisation on adoption of biosafety regulations [Text] / I. Virgin, R.J. Frederick. – African Crop Science Journal. – 2010. Vol. 3. – № 3. – P. 3-9.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2016 р.

Фахове рецензування: 17.01.2017 р.

*

UDC 330.3 313: 662.767.2

*M.P. TALAVYRIA, doctor of economic sciences, professor,
director of Institute Economics and Management
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
V.V. LYMAR, candidate of economic sciences,
director of learning and research center of international education
of Vasyl' Stus Donetsk National University
V.V. BAIDALA, candidate of economic sciences,
associate professor (docent), associate professor (docent) of
economic theory department
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

Indicators for analysis of the bioeconomy in Ukraine

Scientific problem. Global achievements and scientific discoveries, made during last years in the area of life sciences, convince scientists to connect future evolution of all the mankind with the progress of biotechnologies which together with nanotechnologies and bioinformatics are able to form a strong basis for positive changes in economics, politics, and society. Existing global problems, such as exhaustible natural resources, supplying the constantly growing population with food and medicine, and environmental pollution have conditioned the search of an alternative to chemical raw materials and technologies, and replacement of traditional production with bioproducts and bioprocesses. The development of bioeconomy is an extremely important sector for Ukraine which,

on one hand, possesses a considerable potential for that, and on the other hand – the necessity of cutting down production power inputs, restoration of soil capacity, increase of rural inhabitants employment, supply of national production with provisions and raw materials. Ukraine, as well as the rest of the world, understands the need to counter global challenges of our time, such as climate, environmental, social changes in order to give future generations a chance for living. Transition to the knowledge based bioeconomy has become a sign of the times.

Analysis of recent researches and publications. As to Ukrainian publications, there are a lot of works devoted to the bioenergy (Geletukha G., Zheleznaya T., Kucheruk P., Olejnik E. [3], Andrejchuk I., Metoshop I., Aleksin O. [1]) and it is the lack of publications where indicators of the bio-economy are investigated. Moreover the bioeconomy is a powerful tool

---

© M.P. Talavyria, V.V. Lymar, V.V. Baidala, 2017

for achieving of sustainable development. The development of all sectors of the bioeconomy makes it possible to ensure food safety, public health, cleaner industrial production and mitigating climate change. Maciejczak [11] points out that use of renewable resources and application of circularity are the basic contributions of bioeconomy to the development based on sustainable principles, through ensuring a positive environmental and social impact associated with the economic growth. Some scientists attempt a difficult task – to give the definition bioeconomy. As Gołębiowski [5] notes, different definitions of bioeconomy can be found in the literature; in the most general terms, it denotes a sustainable production of renewable resources (products of agriculture, forestry, fisheries and fishing) and their conversion into food, feed, bio-based products, fibres and bioenergy. Maciejczak and Hofreiter [12] made an evaluation of the selected definitions of bioeconomy and found that the concept was based on the sustainable use of renewable biological resources through innovation, by delivering products, to address both individual needs and public expectation.

The objective of the article is to determine and evaluate the condition of bioeconomy in Ukraine. The study was based on the source literature on the subject, programming documents of the European Union and guiding principles for the bioeconomy development policy in EU. Statistical data by State Statistics Service of Ukraine, Eurostat and World Bank were used for the evaluation of the size of bioeconomy.

Statement of the main results of the study. The most complete definition, we consider, we see in “Communication on Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe”: “The bioeconomy encompasses the production of renewable biological resources and their conversion into food, feed, bio-based products and bioenergy. It includes agriculture, forestry, fisheries, food and pulp and paper production, as well as parts of chemical, biotechnological and energy industries. Its sectors have a strong innovation potential due to their use of a wide range of sciences (life sciences, agronomy, ecology, food science and social sciences), enabling and industrial technologies (biotechnol-

ogy, nanotechnology, information and communication technologies (ICT), and engineering), and local and tacit knowledge” [8].

In Ukraine, we are aware that development of the bioeconomy can help to solve some important questions. Expected results from the development of the bioeconomy in Ukraine are social, economic and environmental.

Social results:

- diversification of agricultural economy and its growth;
- rural development;
- improving of human health, environment and quality of life

Economic results

- reducing costs,
- improvement of product;
- emergence of new products and markets;
- reducing dependence on non-renewable resources

Environmental results

- prevention of pollution;
- reducing greenhouse effect and emissions some poisonous substances

Thus, the creation of system of relevant indicators which allows monitoring of the bioeconomy development is important as well as determination of regional bioeconomy criteria.

Thus we propose such regional bioeconomy criteria: environmental, economic and social ones [10].

Environmental criteria. Resource availability is clearly classified under natural resources in the supply factors of our model of the bioeconomy. Whether from domestic production or through imports, the availability of sustainably sourced biomass is the single most important driver of bioeconomy development. Both from the literature and the practical experiences of regional partners it is apparent that without biomass a functioning bioeconomy is impossible. Therefore biomass availability is the first criterion identified, and is classified as an essential criterion of bioeconomy development.

Economic criteria.

Clusters. The literature review highlights the role of clusters in successful bioeconomy and we group this, as a contributor to the innovation capacity in the region economy, as clusters pool knowledge and resources in extending the productive capabilities of firms via greater innova-

tion. This is further reinforced by the experiences of the regional partners, whom all have their bioeconomy concentrated within small geographical areas. This highlights the importance of successful clusters to a successful bioeconomy [4].

Finance. The development of bioeconomy is further aided by availability of funding to companies and new technologies via instruments such as microfinancing and guarantees of large scale orders and it should be noted that finance models vary across the EU.

Infrastructure. Infrastructure refers to the capacity of the transport, communications, complementary industries and utilities network in and around a bioeconomy. Therefore, this is classified as capital in the model above as the factor of production which increases both the efficiency and the productivity of other factors of production [6].

Industrial culture. Industrial culture covers a large number of characteristics of the business base of a region and is classified under the innovation category of our model above. It includes the innovation culture; the rate of formation of SMEs (which the literature suggests is a key criteria for strong bioeconomy development as SMEs can fill “gaps” in the value chain and are more prone to innovation); and the presence of multinationals (which can promote growth of the bioeconomy through the potential for large-scale investment).

Industry mix. The industry mix of a bioeconomy can play a desirable role in developing bioeconomy. Collaboration across industries such as agrifoods and chemicals in research and development including collaborator and integer business models augment existing innovation successes and improve the performance of the bioeconomy. This is classified under the innovation category of our model [4].

Innovation. Innovation is a key criterion in the growth and establishment of bioeconomy and its importance is reflected in its classification as a factor of production in our model above. While bioeconomies may exist on current technologies, the growth of new technologies is a key to future growth and in sustaining the bioeconomy against competitors.

Macroeconomic trends. The demand for bioeconomy products is an important criteria and

falls into both the consumer and business demand classifications in our model. The literature highlights the role of consumer preferences in the development of bioeconomy (for example, the global emphasis on climate change driving consumers to more sustainable energy sources) and suggests consumption and production incentives to stimulate demand [4].

Social criteria

Demographics. A range of demographic factors are desirable criteria of bioeconomies. Larger markets via greater population growth can stimulate greater demand and is classified as consumer demand. In addition, greater public acceptance for bioeconomy products and a more skilled labor force by increasing levels of education and human capital increases both the productivity of the bioeconomy sector and the demand for their products with can be classified under both consumer demand and capital in our model above.

Academic Institutions. Clustering and innovation within bioeconomy is augmented further by desirable criteria such as containing high quality universities or research institutes. Collaboration between institutions and industry further increases innovation output. Beyond this, the quality of those collaborations and research institutes are clearly paramount to successfully benefitting from these criteria; and this will be explored further in the work to quantify these criteria.

Regulation. Regulation of the safety of bioeconomy products with clear technical standards (to reassure producers and consumers) as well as stronger intellectual property rights securing the incentives to innovate are key criteria [9]. Standardization and methods of ‘locking in’ markets, along with the enforcement of intellectual property rights, provide a large degree of certainty to private companies operating (or wishing to operate) in the bioeconomy sector [4].

Public attitude. Public acceptance of bioeconomy products is a desirable criteria and feeds into other drivers such as safety issues which involves effective governance/regulation as well as consumer preferences and can enhance the take-up of bioeconomy products. This falls under consumer demand in the model above (Table 1).

Regional bioeconomies criteria

Criteria	Characteristics	Market model driver	Importance of criteria		
			Essential	Key	Desirable
Environmental criteria					
Biomass availability	Resource availability	Natural resources	+		
Domestic production of biomass	Resource availability	Natural resources			+
Land use	Resource availability	Natural resources		+	
Infrastructure	Infrastructure	Capital	+	+	
Economic criteria					
Cluster size	Clusters	Innovation			+
Cluster management	Clusters	Innovation		+	
Cluster governance	Clusters	Innovation		+	
Commercialization of innovative technologies	Innovation	Innovation		+	
Diffusion of technology	Innovation	Innovation		+	
KET R&D focus	Innovation	Innovation			+
Consumer preferences	Macroeconomic trends	Consumer demand			+
Public support and acceptance	Macroeconomic trends	Consumer demand		+	
Household income	Macroeconomic trends	Consumer demand			+
Availability of funding	Finance	Capital			+
Proximity to financial institutions	Finance	Capital			+
Rate of SME formation	Industrial culture	Innovation		+	
Presence of multinationals	Industrial culture	Capital/ innovation			+
Economic history	Industrial culture	Capital		+	
Collaboration	Industrial culture	Innovation		+	+
Entrepreneurial culture	Industrial culture	Innovation		+	
Quality of workforce	Demographics	Labor			+
Social criteria					
Prominent universities or research institute	Institutions	Innovation			+
Regulation	Regulation	All		+	
Intellectual property rights	Regulation	Innovation			+
Governance	Regulation	All	+		
Trade policy	Regulation	Consumer&business demand			+
Size of population	Demographics	Labor/ consumer demand			+

Source: [4].

The analysis above outlines the decisions made in prioritizing criteria of the bioeconomy, based upon the literature review and how regional economies (both bioeconomy and other sectors) develop. Each criterion is matched with a bioeconomy model characteristic and a market model driver, agents that help the corresponding models function. Linking the criteria to these characteristics and drivers may indicate what role each criterion plays in the models or

in other words, what aspects of the bioeconomy or market it influences.

Indicators of bioeconomy development are special indicators for measurement of production of bioproducts, extent of use of biotechnology, environmental impact of human activity, human health, and the quality of their life. We offer a system of indicators to assess the level of development of the bioeconomy.

A system of indicators for assessment the level of development of the bioeconomy

Bioeconomy sectors	Indicators of development
<p>“Green sector” (agriculture, forestry)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • crop area and yield of biotech crops (canola, soy, corn, sugar sorghum, sugar beet etc.); • the number of varieties of plants created using biotechnology methods; • increase of using of biological control in plant growing(% to by the base period); • increase of using of biological veterinary drugs (% to by the base period); • the share of agricultural waste recycled with biotechnology methods (%); • area of organic farming (ha); • area of fast-growing forest plantations (ha); • increase of using of biological drugs in forestry (% to by the base period); total biomass production (thousand tons).
<p>“Red sector” (bio-pharmaceutics)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • registered original biopharmaceuticals; output of diagnostics, biocompatible materials, product of cell -based technologies.
<p>“White sector” (Industrial biotechnology what combines biotechnology in the food, chemical and oil industry)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • the share of bioplastics and biopolymers in total consumption of polymer products (%); • the share of biomass in total volume of raw materials recycled in the chemical and petrochemical industry (%); • the share of raw materials in the timber industry processed with biotechnological methods (%); • increase of using of biological materials in oil-and-gas production (% to by the base period); production of amino acids, proteins, vitamins, lipids, nucleic acids, pigments, enzymes
<p>Bioenergetics</p>	<ul style="list-style-type: none"> • the number of enterprises for the production of biofuels, biogas, solid biofuels • production of biofuels (bioethanol and biodiesel), biogas, solid biofuels (tons); • production of electricity from renewable sources (T-watt) • purification polluted surface and ground water, soil with preparations for biodegradation (%)
<p>“Blue sector” (fish farming, the use of aquaresources)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • the use of biotechnology in aquaculture (feed, medicines, etc.) (% to the base period)
<p>“Grey sector” (environmental protection, bioremediation)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • share biological treatment facilities in the total (%) • the share of processed municipal solid domestic waste (%); • planting of settlements (ha); • reduction of CO2 emissions (%); • reducing the share of irrevocable consumption in volume of used water (%); • reduction of ingress of contamination into water bodies (%) • reducing the use of pesticides and other chemicals (kg/ha); • reducing the proportion of degraded land (%); area of soils subjected to bioremediation (ha).
<p>Science sector (research structures, institutions, centers)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • the number of research institutions (structural units), which researches bioeconomy; • the number of schools that trains specialists for bioeconomy; • adoption of new subjects (like bio-, nanotechnologies) into training programs in high schools; the number of employees engaged in research and development in organizations.
<p>Sector of Infrastructure of bioeconomy development</p>	<p>the number of objects of innovative infrastructure that promote the development and commercialization of biotechnology, nanotechnology (such as logistics, biofuel stations, special newsletters, youth projects in the field of bio- , nanotechnology etc.)</p>

Source: [2]

That approach to creating the system of indicators makes possible to track the dynamics of bioeconomy level both across the sectors and in complex.

Nowadays the main sector of bioeconomy in Ukraine, in our opinion, is agrarian (“green”) sector.

In this context we need to form a new attitude to agrarian production through the prism of the bioeconomy development with the help of informational, biotechnological and innovative tools. Also throughout the whole chain

“production – processing - realization” we need to minimize waste in order to reduce our ecological footprint and transformation of waste into an additional resource.

The size of the bioeconomy can be measured by means of the value added it creates and the employment it holds [13]. The share of the bioeconomy in total employment is also used as an indicator of economic size. In the table below we show some indicators which can characterize size of the bioeconomy in Ukraine.

Table 3

The indicators of Ukrainian bioeconomy size in 2011-2014

	2011	2012	2013	2014
Agriculture, value added (% of GDP) (including forestry, hunting, and fishing, as well as cultivation of crops and livestock production)	9,5	9,1	10,2	11,8
Employment in agriculture, female (% of female employment)	20	19	19	13
Employment in agriculture, male (% of male employment)	21	20	21	17
Forest area (% of land area)	16.5	16.6	16.6	16.7
Arable land (hectares per person)	0.71	0.71	0.72	-
Arable land (% of land area)	56.1	56.1	56.1	-
Rural population (% of total population)	31	31	31	31
Renewable energy consumption (% of total final energy consumption)	2.73	2.83	-	-

Source: <http://data.worldbank.org/indicator>

These data allow us to understand how significant is the bioeconomy share in Ukraine's economy as well to conclude on the future prospects of the bioeconomy. In our opinion, since agricultural sector in Ukraine occupies an important place, the bioeconomy has good prerequisites for its development.

Discussion. Value indicators which characterize size of the bioeconomy strongly depends on the definition of bioeconomy what we use. The fact that the term “bioeconomy” is not established, moreover, it is the subject of scientific debate. Accordingly, the subject of these debates is the list of indicators that reflect the size of the bioeconomy as well.

Conclusions. Bioeconomy is a complex and polydimensional and requires a systematic approach for its examination. Development of the bioeconomy can help to solve some important matters namely ensuring food security, managing natural resources on the principles of sustainability, reducing dependence on non-renewable resources, mitigating and adapting to climate change, creating jobs and maintaining the competitiveness. It is an important task to determine the bioeconomy as a scientific term, to develop the criteria and indicators describing the regional bioeconomy. We need the system of indicators for the analysis of the bioeconomy, which can help our vision of the future prospects of the bioeconomy in Ukraine.

References

1. Андрейчук О.П. Ключевые проблемы использования альтернативных источников энергии биогаза в Украине / О.П. Андрейчук, И.Н. Меташоп, О.П. Алексин // Молодий вчений. – 2014. – № 5 (08). – С. 44-47.
2. Байдала В.В. Формування системи показників оцінки рівня розвитку біоекономіки в Україні / В.В. Байдала ; зб. наук. праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки) ; за ред. М.С. Кропивка. – Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2014. – № 1(25). – С.32-36.
3. Гелетуха Г.Г. Современное состояние и перспективы развития биоекономики в Украине [Аналитическая записка БАУ № 9] / Г.Г. Гелетуха, Т.А. Железная, П.П. Кучерук, Е.Н. Олейник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uabio.org/activity/uabio-analytics.

4. Building Regional BioEconomies, 2014. Criteria and Indicators describing the regional bioeconomy, [http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20\(Oct%202014\).pdf](http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20(Oct%202014).pdf).

5. Gołębiewski Y., 2015. Bioeconomy in Poland: Condition and potential for development of the biomass market, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/212646/2/Bioeconomy%20in%20Poland%20Condition%20and%20potential%20for%20development%20of%20the%20biomass%20market.pdf>.

6. Goven J., 2006. Dialogue, governance and biotechnology. Integrated Assessment, Vol. 6, № 2: 99-116.

7. Goven J, Carolyn M. Morris, 2012. Regulating Biopharming: The Prizm of Farmer Knowledge. Science as Culture, Vol. 21, issue 4: 497-527.

8. EC, 2012. Communication on Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe, http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/bioeconomycommunicationstrategy_b5_brochure_web.pdf.

9. Les Levidow, Kean Birch, Theo Papaioannou, 2012. EU agri-innovation policy: two contending visions of the bio-economy. Critical Policy Studies, Vol. 6, issue 1: 40-65.

10. Lymar V., 2015. Defining successful criteria for regional bioeconomies development. Acta Oeconomica, 2: 98-108.

11. Maciejczak M., 2015a. What are production determinants of bioeconomy? Problems of World Agriculture, vol. XV, issue 4: 137-147.

12. Maciejczak M., Hofreiter K., 2013. How to define bioeconomy? Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists, Vol. 15, No. 4.

13. Peerlings J., Jirka van de Pas, 2015. The bio-economy: definitions and measurement, Agricultural Economics and Rural Policy Group Wageningen University.

The article has been received 20.01.2017

Revision: 02.03.2017

*

УДК 631.115:65.011

*Г.В. СПАСЬКИЙ, доктор економічних наук, директор
Закарпатська державна сільськогосподарська дослідна станція*

Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття

Постановка проблеми. Нині в аграрній сфері економіки основу сучасного підприємництва становлять фермерські господарства, практика функціонування яких вказує на те, що вони не потребують великих витрат і забезпечують високу оборотність капіталу та гарантують прибуток за можливості досягти невеликого ризику. Оцінити економічну ефективність діяльності фермера можна, виходячи з інтересів підприємця та застосування найпридатніших для цієї форми підприємництва методів і показників аналізу [1].

У методиці дослідження фермерських господарств особливе значення має оцінка їхньої економічної ефективності, де головним критерієм є дохідність (як додана вартість на одиницю ресурсів – 1 га, 1 робітника, 1 грн виробничих витрат). У свою чергу економічну ефективність виробництва визначають відношенням одержаних результатів до витрат засобів виробництва та живої праці.

Оцінка корисного ефекту в аграрному виробництві для фермера – це дохідність і завжди стосується й співвідноситься до земельної площі або продуктивної худоби [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розв'язання проблем

© Г.В. Спаський, 2017

4. Building Regional BioEconomies, 2014. Criteria and Indicators describing the regional bioeconomy, [http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20\(Oct%202014\).pdf](http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20(Oct%202014).pdf).

5. Gołębiewski Y., 2015. Bioeconomy in Poland: Condition and potential for development of the biomass market, <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/212646/2/Bioeconomy%20in%20Poland%20Condition%20and%20potential%20for%20development%20of%20the%20biomass%20market.pdf>.

6. Goven J., 2006. Dialogue, governance and biotechnology. Integrated Assessment, Vol. 6, № 2: 99-116.

7. Goven J, Carolyn M. Morris, 2012. Regulating Biopharming: The Prizm of Farmer Knowledge. Science as Culture, Vol. 21, issue 4: 497-527.

8. EC, 2012. Communication on Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe, http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/bioeconomycommunicationstrategy_b5_brochure_web.pdf.

9. Les Levidow, Kean Birch, Theo Papaioannou, 2012. EU agri-innovation policy: two contending visions of the bio-economy. Critical Policy Studies, Vol. 6, issue 1: 40-65.

10. Lymar V., 2015. Defining successful criteria for regional bioeconomies development. Acta Oeconomica, 2: 98-108.

11. Maciejczak M., 2015a. What are production determinants of bioeconomy? Problems of World Agriculture, vol. XV, issue 4: 137-147.

12. Maciejczak M., Hofreiter K., 2013. How to define bioeconomy? Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists, Vol. 15, No. 4.

13. Peerlings J., Jirka van de Pas, 2015. The bio-economy: definitions and measurement, Agricultural Economics and Rural Policy Group Wageningen University.

The article has been received 20.01.2017

Revision: 02.03.2017

*

УДК 631.115:65.011

*Г.В. СПАСЬКИЙ, доктор економічних наук, директор
Закарпатська державна сільськогосподарська дослідна станція*

Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття

Постановка проблеми. Нині в аграрній сфері економіки основу сучасного підприємництва становлять фермерські господарства, практика функціонування яких вказує на те, що вони не потребують великих витрат і забезпечують високу оборотність капіталу та гарантують прибуток за можливості досягти невеликого ризику. Оцінити економічну ефективність діяльності фермера можна, виходячи з інтересів підприємця та застосування найпридатніших для цієї форми підприємництва методів і показників аналізу [1].

У методиці дослідження фермерських господарств особливе значення має оцінка їхньої економічної ефективності, де головним критерієм є дохідність (як додана вартість на одиницю ресурсів – 1 га, 1 робітника, 1 грн виробничих витрат). У свою чергу економічну ефективність виробництва визначають відношенням одержаних результатів до витрат засобів виробництва та живої праці.

Оцінка корисного ефекту в аграрному виробництві для фермера – це дохідність і завжди стосується й співвідноситься до земельної площі або продуктивної худоби [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розв'язання проблем

© Г.В. Спаський, 2017

економічної ефективності фермерських господарств зробили у своїх публікаціях провідні вчені-економісти: О.Ю. Амосов [1], В.П. Горьовий [2], М.Я. Дем'яненко [3], О.О. Котило [4], В.В. Нелеп [7], П.М. Макарєнко [5], Л.Л. Мельник [6], Н.Л. Резнік [8], Р. Ficher [10], А.А.Чухно [11].

Однак, незважаючи на багатоаспектність наукових досліджень, деякі питання, пов'язані з особливостями й напрямками підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття, залишаються недостатньо вивченими.

Виклад основних результатів дослідження. Більшість науковців – аграрників вважають, що ефективність функціонування фермерських господарств визначається дією багатьох чинників, серед яких чільне місце займають розміри господарства. За досвідом країн Заходу проблема досягнення оптимальних розмірів фермерських господарств розв'язується у розвитку таких процесів (тенденцій) у сільському господарстві, як: кооперація, спеціалізація, корпоратизація, інтеграція, концентрація виробництва [5].

Нині фермерські господарства є основою ефективного функціонування сільського господарства країн Європейського Союзу. Переваги фермерського господарства над іншими формами господарювання полягають у тому, що в них основним мотивом трудової активності працівника є особистий інтерес фермера, який виявляється у результатах

ефективного функціонування, що ставить перед ним завдання краще працювати, ефективніше використовувати наявні ресурси з урахуванням місцевих природно-економічних умов та традицій [7].

На нашу думку, економічна ефективність функціонування фермерських господарств означає одержання максимальної кількості продукції з 1 га земельної площі, від однієї голови худоби при найменших затратах праці й коштів на виробництво одиниці продукції. В ефективності виробництва відбивається також якість продукції, здатність її задовольняти певні потреби споживача, що вимагає додаткових затрат живої та уречевленої праці. Підвищення економічної ефективності забезпечує зростання доходів фермерських господарств і є основою розширення й удосконалення виробництва. Таке поняття економічної ефективності повною мірою стосується фермерських господарств, які ведуть виробництво із метою максимізації своїх економічних результатів і мінімізації витрат для одержання певного результату.

Інтенсивне господарювання фермерів нині можливе лише за рахунок інвестиційної підтримки [9], збільшення обсягу інвестицій та консолідації їхніх джерел.

Порівняння темпів росту валової продукції й землекористування фермерів Закарпатської області показує, що вони ефективніше використовують земельний ресурс (табл. 1).

1. Показники розвитку фермерських господарств Закарпаття за роками

Показник	2000	2004	2006	2008	2010	2011	2013	2015	2015 р., %, до	
									2000	2013
Кількість фермерських господарств, од.	1459	1389	1480	1652	1606	1598	1602	1452	99,5	90,6
Площа с.-г. угідь, га	11242	10162	11613	13315	13652	13009	10785	10090	89,9	93,5
Припадає на 1 фермерське господарство, га	7,7	7,9	7,8	8,1	8,5	8,1	6,7	6,9	89,6	103,0
Чисельність працюючих, осіб	1715	2623	2541	1884	1945	1825	1610	1468	85,6	91,2
Вартість валової продукції фермерських господарств – усього (у порівнянних цінах 2010 р.), млн грн	20,1	44,7	53,1	60,6	65,5	74,2	81,5	80,0	398,0	98,2

у т.ч.:										
на 1 фермерське господарство, тис. грн	13,8	32,3	35,9	36,7	40,8	46,4	50,9	55,1	у 4 р.	108,2
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	178,9	439,9	457,2	455,1	479,8	570,4	755,7	792,8	у 4,4 р.	104,9
на 1 працюючого, тис. грн.	11,7	17,0	20,9	32,2	33,7	40,7	50,6	54,5	у 4,6 р.	107,7

Джерело: Дані Статистичного щорічника Закарпаття за відповідні роки.

Аналізуючи динаміку розвитку фермерських господарств області необхідно відзначити, що зменшення їхньої кількості зумовлено негативним впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників на розвиток підприємництва в аграрній сфері в умовах суцільної економічної кризи. Характерною особливістю фермерських господарств в умовах сьогодення є недостатня цінова конкурентоспроможність більшості видів сільськогосподарської продукції, яка зумовлена зростаючою техніко-технологічною відсталістю, неефективним використанням виробничо-ресурсного потенціалу. Все це призвело до різкого зменшення обсягів виробництва продукції останніми роками, зниження ефективності використання землі та продуктивності праці. Водночас слід зазначити, що у фермерських господарствах області найменш продуктивно, порівняно з іншими формами господарювання, використовуються сільськогосподарські угіддя: з розрахунку на 100 га в 2015 році вироблено 792,8 тис. грн валової продукції, тоді як по сектору сільськогосподарських підприємств у цілому – 850,7 тис. грн.

На думку науковців-аграріїв, одним з основних чинників, які позитивно впливають на ефективність функціонування фермерських господарств, є розміри їхнього землекористування, оскільки збільшення оброблюваної землі сприятиме дотримувannya агро-технічних вимог, науково обґрунтованих сівозмін, застосуванню інтенсивних технологій [6].

У цілому по Україні середній розмір фермерського господарства у 2015 році становив 134,5 га, по Закарпатській області – 11,3 га. Більшість господарств в області є малими за розмірами формами аграрного підприємництва (понад 3% мають розміри до 50 га), що зумовлює певні особливості ведення виробничо-господарської діяльності й не дає їм змоги раціонально використовувати виробничий потенціал, забезпечувати високу врожайність сільськогосподарських культур та окупність витрат.

Валова продукція фермерських господарств щорічно зростає. У структурі виробництва переважає продукція рослинництва і його частка поступово збільшується. Підвищується також частка фермерства у структурі сільськогосподарського виробництва Закарпаття (з 0,2% у 1992 р. до 1,9% у 2015 р.). Слід зазначити, що продукція рослинництва у загальній вартості валової продукції фермерських господарств має 96%. Це можна пояснити тим, що продукція рослинництва менш трудомістка, швидко забезпечує віддачу вкладеного капіталу, добре зберігається й транспортується.

Визначальним напрямом підвищення ефективності фермерського виробництва є раціональне використання виробничих ресурсів. Одним із значущих натуральних показників ефективності виробництва є досягнутий рівень урожайності сільськогосподарських культур (табл. 2).

2. Урожайність сільськогосподарських культур у фермерських господарствах Закарпаття за роками, ц/га

Показник	2000	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2015, %, до 2000
Зернові	26,2	33,6	32,2	32,8	37,6	37,1	37,5	143,1
у т.ч. озима пшениця	24,5	35,2	31,2	21,4	30,1	32,5	35,1	143,3
Ярий ячмінь	15,8	29,9	27,0	19,2	22,7	25,6	23,6	149,4
Кукурудза на зерно	34,8	42,1	46,9	45,3	47,8	44,9	42,4	121,8
Соняшник	14,2	11,3	11,4	11,1	16,1	13,7	17,6	123,9

Картопля	169,0	161,5	226,3	141,0	165,5	170,0	160,2	94,8
Овочі	102,8	158,4	160,9	186,9	192,2	211,8	211,3	у 2,1р
Плоди	77,0	54,6	60,7	79,1	78,9	103,1	101,6	131,9
Виноград	86,1	66,8	59,7	51,7	52,6	67,6	73,9	85,8

Джерело: Дані Статистичного щорічника Закарпаття за відповідні роки.

Майже по всіх культурах, за винятком картоплі та винограду, спостерігається підвищення рівня врожайності. Вона значно зросла по озимій пшениці, плодах і овочах. Однак у цілому врожайність основних сільськогосподарських культур залишається на низькому рівні. Проведені дослідження показують, що врожайність сільськогосподарських культур у фермерських господарствах значно нижча порівняно з іншими аграрними підприємствами. Це пояснюється недотриманням сівозмін, порушенням технології вирощування сільськогосподарських культур, недостатнім забезпеченням мінеральними й органічними добривами, засобами захисту рослин, технікою тощо.

За період досліджень значно скоротилася питома вага в загальній посівній площі картоплі, овочів, винограду та плодів. Не вирощується тютюн. Негативним явищем є те, що відбувається розширення посівних площ під соняшником. За рекомендаціями вчених у десятипільній сівозміні соняшник повинен займати не більше одного поля. На практиці фермери не дотримуються цих вимог, що призводить до втрат родючого шару ґрунту, на відновлення якого потрібно багато часу.

У збільшенні виробництва продукції рослинництва особливу роль відіграють мінеральні добрива за умови їх оптимального співвідношення, урахування фактичного вмісту в ґрунті й наявності досконалих машин для внесення. У 2015 році 55,6% фермерських господарств області при середній потребі 150-180 кг (д.р.) мінеральних добрив

на 1 га внесли по 0,5 кг (д.р.) на 1 га, в тому числі азотних – 0,4, фосфорних – 0,1 кг. Органічних добрив 3,5% господарств внесли по 2,9 т на 1 га (при нормі 20-30 т). Тільки 25% господарств обробляли земельні ділянки агрохімікатами. Незадовільне становище із внесенням добрив і застосуванням засобів захисту рослин пов'язане з тим, що у фермерських господарств недостатньо коштів для придбання цих ресурсів, а також істотне скорочення їх вітчизняного виробництва.

Технічна забезпеченість фермерських господарств є однією з головних умов підвищення економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Згідно з проведеними розрахунками технічна забезпеченість фермерських господарств не зростає. Її рівень кількісно та якісно не відповідає оптимальній потребі. Наприклад, у середньому у фермерських господарствах області на один трактор припадає близько 130 га ріллі, що в 5-10 разів більше, ніж в економічно розвинутих країнах.

Така ж ситуація по зернових комбайнах, сівалках та іншому сільськогосподарському обладнанню. Крім того, багато технічних засобів відпрацювали свій термін, продуктивність їх низька, а експлуатаційні витрати високі. При такій технічній забезпеченості фермерським господарством області важко розраховувати на високу ефективність господарювання.

Виробництвом продукції тваринництва займається незначна кількість фермерських господарств області (табл. 3).

3. поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах Закарпатської області за роками, тис. гол

Вид тварин	2000	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2015, %, до 2000
Велика рогата худоба	1,8	1,1	1,5	1,6	1,7	1,6	1,4	77,7
у т.ч. корови	1,1	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	0,7	63,6
Свині	1,8	2,3	4,2	6,2	8,5	10,4	9,2	у 5,1 р.
Вівці та кози	1,7	7,1	9,9	12,2	14,2	14,1	6,9	у 4,4 р.
Птиця всіх видів	15,3	27,0	33,3	40,4	34,2	12,4	10,5	68,6

Джерело: Дані Статистичного щорічника Закарпаття за відповідні роки.

Дані таблиці 3 показують зменшення поголів'я ВРХ і птиці. Питома вага фермерських господарств у загальному поголів'ї худоби й птиці в 2015 році становила від 0,7% (птиця усіх видів) до 8% (свині), а у виробництві продукції тваринництва — від 1% (м'ясо усіх видів у забійній масі) до 1,3% (яйця) і 3,6% (молоко). Організовуваним елементом будь-якого виробничого процесу є персонал аграрних підприємств. Тому ефективність господарювання фермерських господарств залежить від забезпеченості трудовими ресурсами та їх професійно-кваліфікаційного рівня. У більшості фермерських господарств використовується праця фермера і членів його родини.

У фермерських господарствах області є проблема із забезпеченням їх висококваліфікованими кадрами. Слід пам'ятати, що робітник сільського господарства має справу з живими організмами: рослинами й тваринами, які потребують особливого ставлення до них і специфічних знань. Крім того, через кожні 3-5 років знання застарівають у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу. Тому кожен фермер повинен пройти курс підвищення кваліфікації з обов'язковим складанням іспиту та одержанням посвідчення. Це норма, яка діє в усіх зарубіжних країнах, повинна такою стати й для наших фермерів.

Для тих фермерів, які підвищують кваліфікацію, ефективно використовують виробничі ресурси, впроваджують ресурсозберігаючі технології, держава має передбачити відповідні пільги стосовно оподаткування та кредитування виробництва. Також потрібно вивчити досвід ведення сільськогосподарського виробництва у фермерів Європейського Союзу через проведення семінарів і стажування.

Головною метою будь-якого виробництва є одержання максимального прибутку. Це стосується й фермерських господарств. Тому розглянемо економічні показники їхньої роботи.

Прибутковість фермерського господарства залежить від зростання середньореалізаційних цін на сільськогосподарську продукцію. Але основними напрямками збільшення прибутку залишаються чинники ефективного

використання землі, зростання виробництва товарної продукції з розрахунку на 1 га, або на 100 га сільськогосподарських угідь, поліпшення її якості та зниження собівартості.

Найважливішим показником, що характеризує результат функціонування фермерських господарств, є вартість валової й товарної продукції господарства, на основі якої розраховують валовий, чистий дохід і прибуток. При цьому результат зіставляють із витратами засобів виробництва та затрат живої праці. Фермер повинен повністю покривати свої видатки за рахунок виручки від реалізації продукції й інших оборотних засобів виробництва, а також створювати фермерський дохід, який спрямовується на утримання його сім'ї, а прибуток – на накопичення, в тому числі на розширення виробництва та інші цілі. Складність полягає у тому, що на ринку формуються різні ціни на продукцію залежно від каналів реалізації. Ціни на сільськогосподарську продукцію періодично змінюються. Проте за будь-яких умов фермер повинен продавати продукцію за цінами, які б давали можливість з одержаної виручки відшкодувати матеріальні витрати, заплатити відсоток по банківських позичках, погасити в установленій термін кредити, забезпечити потреби сім'ї й розвивати своє господарство. Розв'язання наявних проблем значною мірою залежить від структури товарної продукції фермерських господарств. У структурі реалізації продукції рослинництва власного виробництва найбільшу частку мають зернові, плодови та виноград.

Що стосується зернових культур, то необхідність одержання готівки є основною причиною, що змушує аграрних виробників реалізовувати продукцію відразу після доведення до реалізаційної якості. Проблеми зі зберіганням і підтримкою якості продукції виникають частіше у фермерських господарств. Це доводить про нижчий рівень розвитку їхньої матеріально-технічної бази, що, в свою чергу, обмежує можливості реалізації продукції протягом року [4].

Більша частка фермерів (65%) реалізують продукцію безпосередньо в межах району, в якому знаходиться фермерське господарство, 20 – вивозять в інші райони області та 15% реалізують її в інших областях [3].

Значним недоліком ведення фермерства на Закарпатті є те, що значна частина фермерських господарств не займаються тваринництвом, оскільки для його розвитку у них відсутня виробнича база. Доходи фермерських господарств від реалізації своєї аграрної продукції не забезпечують формування джерел фінансування на достатньому рівні для будівництва й оснащення тваринницьких приміщень, придбання племінної худоби.

Методичний підхід до визначення показників економічної ефективності виробництва продукції рослинництва й тваринництва у

фермерських господарствах ґрунтується на принципі розрахункової вартості, який передбачає застосування ринкових цін при обчисленні витрат матеріально-технічних ресурсів і послуг, що використовуються у процесі виробництва.

Для оцінки рівня ефективності функціонування фермерського господарства одержаний ним результат порівнюється з витратами чи використаними ресурсами; дохідність, прибутковість визначається рівнем рентабельності, який показує величину прибутку на 1 грн виробничих витрат (табл. 4).

4. Фінансові результати роботи фермерських господарств Закарпаття за роками

Показник	2000	2004	2006	2008	2010	2011	2013	2015	2015 р. до 2000 р.	
									+,-	%
Дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – усього, млн грн	21,0	9,8	36,6	41,1	51,2	69,8	103,3	115,3	94,3	549,0
У тому числі від продажу аграрної продукції власного виробництва, млн грн	21,0	9,8	36,6	54,1	51,2	69,8	103,3	115,3	94,3	549,0
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг), тис. грн	39,4	7,7	33,7	43,5	56,9	65,7	78,7	85,1	45,7	76,1
Чистий прибуток, тис. грн	x	2,1	x	10,6	x	1,8	25,6	30,2	x	x
Збитки, тис. грн	-18,4	x	-2,5	x	-5,7	x	x	x	x	x
у т.ч.: на 1 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	-1,6	0,2	-0,3	0,8	-0,4	0,3	0,4	4,0	x	x
на 1 працюючого, тис. грн	-1,1	0,8	-1,0	5,6	-0,4	0,9	2,9	27,4	x	x
на 100 грн виробничих витрат	-46,7	27,2	-7,4	23,8	-10,0	2,7	4,7	13,0	x	x
Рівень рентабельності (збитковості), %	-46,7	27,2	-7,4	23,8	-10,0	2,7	4,7	13,0	x	x

Джерело: Дані Статистичного щорічника Закарпаття за відповідні роки.

Дані таблиці показують збільшення величини доходу від реалізації продукції та зниження собівартості реалізованої продукції, зростання кількості фермерських господарств, які працюють прибутково. У ринко-

вих умовах якщо виробництво не забезпечить середньої норми прибутку, яка склалась у відповідній галузі чи на відповідному ринку, то підприємницька діяльність втрачає сенс.

Слід зазначити, що збільшення прибутковості фермерських господарств в окремі роки відбувається у відриві від зниження собівартості продукції, тобто за рахунок підвищення реалізаційних цін на основні види сільськогосподарської продукції. В аграрному секторі економіки функціонує витратний механізм господарювання. Підвищення собівартості сільськогосподарської продукції зумовлено не стільки зростанням ресурсомісткості, скільки значним подорожчанням матеріально-технічних і паливно-енергетичних ресурсів.

Для оцінки ефективності підприємницької діяльності важливе значення має дохід, що залишається для використання після вирахування відповідних податків, зборів тощо – чистий прибуток. Даний показник доходності характеризує вартість, яку реально одержує фермер та може використовувати на виробничі потреби, особисто споживати або вилучати із підприємницької діяльності. Однак для розширеного відтворення у фермерське господарство необхідно залучати інвестиції, кредити банків і мати державну підтримку.

Кредит є одним із найважливіших зовнішніх джерел інвестиційної діяльності фермерських господарств поряд із бюджетним фінансуванням. "Кредитними відносинами нині пронизані всі стадії процесу відтворення – від інвестування та міжгалузевого перекидання капіталів до реалізації товару, розподілу й перерозподілу доходів" [11].

Аналіз досвіду кооперативного руху економічно розвинутих країн доводить про те, що кооперація фермерів стала потужним фактором удосконалення діяльності всього

агропромислового комплексу. Не випадково в розвинутих країнах ЄС держава надає значну підтримку розвитку аграрної кооперації [2].

Висновки. Для ефективного функціонування фермерських господарств, насамперед, потрібна всебічна державна підтримка. Негайного вирішення потребують питання кредитування фермерів на вигідних умовах для забезпечення їх усім необхідним для виробництва аграрної продукції. Важлива контрольованість цінової політики при реалізації аграрної продукції.

Лише об'єднанням фермерські господарства можуть протистояти монопольним підприємствам аграрного сектору. З державного бюджету на безповоротній основі фінансуються програми розвитку кооперації, надаються пільгові кредити фермерським кооперативам.

Вищенаведене показує, що для ефективного функціонування фермерства в Закарпатській області потрібно: використовувати спеціальні фонди для забезпечення пільгового кредитування фермерських господарств; добитися використання важливого джерела підтримки фермерських господарств, таких як субсидії та дотації, з державного і місцевого бюджетів; здійснювати кооперацію фермерських господарств із метою спрощення виробництва, технічного забезпечення й реалізації аграрної продукції; формування та реалізація власної стратегії розвитку на основі розробки оптимальної програми виробництва основних видів продукції з метою максимізації одержання прибутків на одиницю залучених у виробництво земель й інших ресурсів.

Список використаних джерел

1. Амосов О.Ю. Фермерство як форма підприємництва в аграрній сфері / О.Ю. Амосов // Економіка АПК. – 2008. – № 8. – С. 4-6.
2. Горьовий В.П. Кооперація фермерських господарств / В.П. Горьовий // Агроінком. – 2009. – № 9-10. – С. 35-40.
3. Дем'яненко М.Я. Кредитний механізм аграрного сектора економіки в період становлення ринкових відносин / М.Я. Дем'яненко // Економіка України. – 2003. – № 4. – С. 15-24.
4. Котило О.О. Стан розвитку фермерських господарств та проблеми організації їх інвестиційно-консультативного забезпечення / О.О. Котило // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 12 (67). – С. 73-78.
5. Макаренко П.М. Фермерство України у контексті тенденцій розвитку світового сільського господарства / П.М. Макаренко, Л.Л. Мельник // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 145-152.
6. Мельник Л.Л. Економічний потенціал різних форм аграрних підприємств / Макаренко П.М., Мельник Л.Л. // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 89-97.
7. Нелеп В. Ринкова стратегія сільськогосподарських підприємств / В. Нелеп // Економіка України. – 2009. – № 7. – С. 9.

8. Резнік Н.Л. Міжнародна практика інвестування аграрного сектору / Н.Л. Резнік // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 12(91). – С. 65-67.
9. Статистичний щорічник. Закарпаття за 2015 р. – Ужгород, 2016.
10. Fisher P. Foreign direct investment and governments. New York, 1999.
11. Чухно А.А. Сучасне господарство – товарно-кредитне / А.А. Чухно // Вісн. Національного банку України. – 1998. – №8 – С. 54-55.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2016 р.

Фахове рецензування: 28.12.2016 р.

*

УДК 332.01:631.67

*О.М. НЕЧИПОРЕНКО, кандидат економічних наук,
доцент, провідний науковий співробітник
Національний науковий центр
“Інститут аграрної економіки”*

Наукові засади управління продуктивністю поливної води

Постановка проблеми. На думку міжнародної наукової спільноти, пріоритетним завданням на майбутні десятиліття стає стрімке нарощування виробництва аграрної продукції на кожен краплю використаної води [20]. Продовольча безпека стає все гострішим глобальним викликом аграрному виробництву. Доступне, достатнє та стійке забезпечення людства придатними для вживання продуктами харчування й енергією безпосередньо пов'язане з наявністю достатніх запасів прісної води, які мають тенденцію до наростаючого кількісного та якісного виснаження. Якщо на початку минулого століття людство споживало 400 куб. км води на рік, то нині щорічно необхідно вже близько 4000 куб. км, або орієнтовно 10% об'єму світового річкового стоку. Найбільшим споживачем придатних для використання водних ресурсів є зрошуване землеробство. Так, щорічний глобальний водозбір із рік, озер і підземних джерел оцінюють в 3800 куб. км, це так звана в експертних колах “блакитна вода”, з цієї кількості 2664 куб. км (71%) вилучається для потреб зрошуваного землеробства, яке займає 19% від 1500 млн га орних земель планети.

Зростаюча інтенсивність глобальних кліматичних змін, загострення конкуренції між секторами економіки за перерозподіл води на свою користь та забезпечення продовольчої безпеки стрімко зростаючого населення світу вимагає не лише економії, а й підвищення продуктивності ресурсу. Особливо це актуально для зрошуваного землеробства. Отримання більших врожаїв з меншою кількістю поливної води дасть змогу вивільнити додатковий об'єм цього ресурсу для використання в інших галузях, задоволення суспільних та екологічних потреб.

Продуктивність поливної води залежить від ряду чинників, у тому числі фізіології рослин, агротехнічних заходів, інженерно-технічних засобів і технології зрошення, а також організації управління процесом та наявності у водокористувачів економічних і соціальних стимулів вирощувати врожаї, більші від власної потреби. Зважаючи на це, проблема продуктивності води заслуговує уваги дослідників у багатьох галузях аграрної науки, проте дотепер не існує завершеної теоретичної основи для обміну, аналізу й узагальнення необхідної інформації [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам оцінки господарського освоєння водноресурсного потенціалу України присвячені праці вітчизняних учених:

© Нечипоренко О.М., 2017

8. Резнік Н.Л. Міжнародна практика інвестування аграрного сектору / Н.Л. Резнік // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 12(91). – С. 65-67.
9. Статистичний щорічник. Закарпаття за 2015 р. – Ужгород, 2016.
10. Fisher P. Foreign direct investment and governments. New York, 1999.
11. Чухно А.А. Сучасне господарство – товарно-кредитне / А.А. Чухно // Вісн. Національного банку України. – 1998. – №8 – С. 54-55.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2016 р.

Фахове рецензування: 28.12.2016 р.

*

УДК 332.01:631.67

*О.М. НЕЧИПОРЕНКО, кандидат економічних наук,
доцент, провідний науковий співробітник
Національний науковий центр
“Інститут аграрної економіки”*

Наукові засади управління продуктивністю поливної води

Постановка проблеми. На думку міжнародної наукової спільноти, пріоритетним завданням на майбутні десятиліття стає стрімке нарощування виробництва аграрної продукції на кожен краплю використаної води [20]. Продовольча безпека стає все гострішим глобальним викликом аграрному виробництву. Доступне, достатнє та стійке забезпечення людства придатними для вживання продуктами харчування й енергією безпосередньо пов'язане з наявністю достатніх запасів прісної води, які мають тенденцію до наростаючого кількісного та якісного виснаження. Якщо на початку минулого століття людство споживало 400 куб. км води на рік, то нині щорічно необхідно вже близько 4000 куб. км, або орієнтовно 10% об'єму світового річкового стоку. Найбільшим споживачем придатних для використання водних ресурсів є зрошуване землеробство. Так, щорічний глобальний водозбір із рік, озер і підземних джерел оцінюють в 3800 куб. км, це так звана в експертних колах “блакитна вода”, з цієї кількості 2664 куб. км (71%) вилучається для потреб зрошуваного землеробства, яке займає 19% від 1500 млн га орних земель планети.

Зростаюча інтенсивність глобальних кліматичних змін, загострення конкуренції між секторами економіки за перерозподіл води на свою користь та забезпечення продовольчої безпеки стрімко зростаючого населення світу вимагає не лише економії, а й підвищення продуктивності ресурсу. Особливо це актуально для зрошуваного землеробства. Отримання більших врожаїв з меншою кількістю поливної води дасть змогу вивільнити додатковий об'єм цього ресурсу для використання в інших галузях, задоволення суспільних та екологічних потреб.

Продуктивність поливної води залежить від ряду чинників, у тому числі фізіології рослин, агротехнічних заходів, інженерно-технічних засобів і технології зрошення, а також організації управління процесом та наявності у водокористувачів економічних і соціальних стимулів вирощувати врожаї, більші від власної потреби. Зважаючи на це, проблема продуктивності води заслуговує уваги дослідників у багатьох галузях аграрної науки, проте дотепер не існує завершеної теоретичної основи для обміну, аналізу й узагальнення необхідної інформації [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам оцінки господарського освоєння водноресурсного потенціалу України присвячені праці вітчизняних учених:

© Нечипоренко О.М., 2017

М.А. Хвесика [1], С.І. Дорогунцова, І.Л. Головинського, С.С. Левківського [3], М.М. Падуна, А.В. Яцика [11] та інших науковців. Удосконалення управління забезпеченням зрошувальних систем поливною водою глибоко дослідили Ю.О. Михайлов [4] і В.А. Розгон [9]. Розв'язанням наукової проблеми раціонального використання води у зрошуваному землеробстві, обґрунтуванням індивідуальних норм водопотреби-нетто, втрат води на фільтрацію й скиди займалися П.І. Коваленко, М.І. Ромащенко, А.В. Шатківський, С.І. Харченко, І.С. Шпак, В.П. Остапчик, Л.А. Філіпенко, О.І. Жовтоног, А.П. Ліхацевич, В.В. Писаренко, П.І. Ковальчук та ін. Разом із тим питання підвищення продуктивності води, на нашу думку, досліджувалися недостатньо. Дещо частіше (Вожегова Р.А., Малярчук М.П. й ін. [2]) трапляється показник окупності поливної води, або виробництво валової продукції на одиницю витраченої води у вартісному виразі. Традиційно аналізують водомісткість виробництва, яку розраховують у натуральній формі як відношення витраченої на гектар посіву певної культури зрошувальної води в кубічних метрах до одержаного врожаю з цієї ж площі та у вартісній формі – як витрати води на 1000 грн валової продукції, оціненої у порівнянних цінах [10]. Або обернений до водомісткості показник водовіддачі, який має неоднозначний зміст і переважно подається як вільне стікання води із вологонасичених порід. Загальні витрати вологи на утворення одиниці сухої речовини рослини характеризуються транспіраційним коефіцієнтом, величина якого залежить не лише від виду рослин, а й від екологічних умов їх вирощування. Рідко досліджується продуктивність транспірації: кількість грамів сухої речовини, утвореної під час випаровування 1000 г води, та інтенсивність транспірації: кількість води, що випаровується з одиниці листової поверхні за годину. Згадані показники є специфічними і чітко не відображають результатів виснаження саме поливної води.

Майже не вживаний в Україні, затребуваний світовою економічною кризою, показник продуктивності води останніми роками широко досліджується на Заході: Д. Молден,

Р. Баркер, Я. В. Кійне [19,12], П. Стедутто [18], Дж. Лундквіст [16,17] та інші.

Мета статті – розширити й поглибити системне уявлення про зміст та оцінку показника продуктивності поливної води, розкрити основні методологічні напрями інституціонального вдосконалення управління водними ресурсами в аграрній сфері.

Виклад основних результатів дослідження. Підвищення продуктивності поливної води в зрошуваному землеробстві України актуальне не стільки з причин фізичного її дефіциту, скільки через постійно зростаючу вартість водогосподарських послуг і електроенергії. Тобто, маємо економічний дефіцит, коли вода наявна й переважно придатна для продуктивного використання, проте не може споживатися через занепад іригаційної інфраструктури та низьку платоспроможність водокористувачів. Певну роль при цьому відіграють також соціальні й екологічні чинники.

Як показали дослідження, на площі близько 480 тис. га, що фактично зрошуються в Україні останніми роками, має місце дефіцит води, викликаний проблемами управління. Зумовлений він, більшою мірою, інституціональними проблемами, про які ми говорили раніше [6,7].

Для підвищення продуктивності обмеженого ресурсу слід визначитися, як обраховувати і що демонструє згаданий показник: це кількість продукції в натуральному або грошовому виразі, одержаної на одиницю евапотранспірації (сумарне випаровування через ґрунт та рослини, які зрошуються), чи це та сама кількість врожаю, одержана на одиницю об'єму витраченої поливної води, враховуючи водночас її побічне використання й споживання стічних і дренажних вод.

У світлі інституціональної теорії продуктивності води демонструє відношення одержаної присвоювачем ресурсу [8] вигоди до витраченої на одержання цієї вигоди води. В математичному поданні це формула, яка передбачає у чисельнику показник, що виражає вигоду в кількісному або вартісному вигляді, а в знаменнику – показник витраченого на одержання цієї вигоди об'єму води. Зазвичай це маса виробленої продукції, або

грошовий її еквівалент із розрахунку на одиницю води. В даному випадку маємо пряму функціональну залежність продуктивності води від кількості чи вартості вигід і обернену функцію відносно кількості витраченої на одержання цих вигід води. Залежно від того, про які саме одержані вигоди йдеться та яка кількість води може бути відведена для їх одержання, оцінку доцільно проводити на конкретних рівнях. Розподіл водних ресурсів у сільському господарстві має багатоступеневу структуру, це рівні: рослини, поля, господарства, зрошувальної системи, водного басейну, країни й земної кулі [12]. На кожному рівні дослідженню підлягають різні процеси: фізіологічні (фотосинтез, поглинання поживних речовин, водний стрес) – на рівні культури; агротехнічні та технологічні – на рівні поля; забору, транспортування, розподілу й подачі води – на рівні іригаційної системи. Слід зазначити, що виділення та розподіл поливної води хоч і направлені переважно для зволоження полів, проте водночас можуть задовольнятися потреби тваринництва, рибництва, побутові, місцевої та переробної промисловості тощо. На рівні водного басейну також важливими є розподіл і подача води, але йдеться вже й про інші цілі та потреби водоспоживачів з інших секторів економіки країни. На національному й міжнародному рівнях визначальними для розуміння продуктивності є процеси торгівлі, ціноутворення, питання імпорту "віртуальної води". При цьому результати дій суб'єктів на всіх рівнях оцінки продуктивності води тісно пов'язані між собою. Наприклад, незаплановане обмеження водоподачі агровиробникам на рівні магістрального каналу вплине на ефективність сільгоспвиробництва як результат неналежного, чи навпаки, управління водними ресурсами. Крім того, зміна пріоритетності процесів породжує необхідність переходити з одного рівня досліджень на інший і таким чином диференціювати їх, враховуючи взаємозалежність між ними. Зрештою, слід враховувати той факт, що результати визначення продуктивності води залежатимуть від того, на якому рівні працюють ті, хто оцінює одержані від поливу вигоди.

На всіх рівнях, де проводиться оцінка, має бути налагоджено облік води в обмеженому тривимірному просторі й протягом певного часу. На рівні поля це може бути область, обмежена висотою рослини від верхівки до нижньої частини кореневої системи та контурами ділянки зрошення, впродовж періоду вегетації. На рівні водного басейну оцінюються потоки через його кордони за певний проміжок часу.

На поле вода надходить із атмосферними опадами, підґрунтовими потоками і, якщо зрошення можливе, за рахунок поливів. Далі відбувається *виснаження* води, коли внаслідок процесів евапотранспірації (ЕТ – сумарне випаровування з поверхні ґрунту, транспірація і десукція – відсмоктування вологи корінням рослин) частина ресурсу стає недоступною для подальшого його використання. Решта води сходить поверхневим стоком та підземними потоками, або зберігається як ґрунтова волога [13]. При оцінюванні продуктивності води нас цікавить її приплив, або сумарне водонадходження (опаді+полив, чи просто опаді, якщо зрошення не проводиться) і виснаження води евапотранспірацією. Регулювання водного режиму має забезпечувати співвідношення приходу й витрати вологи, наближеному до одиниці.

Для подальшого дослідження необхідно узагальнити пропозиції вчених-експертів [4,9,11,12] та провести класифікацію припливів і відтоків за водно-обліковими категоріями (рис.):

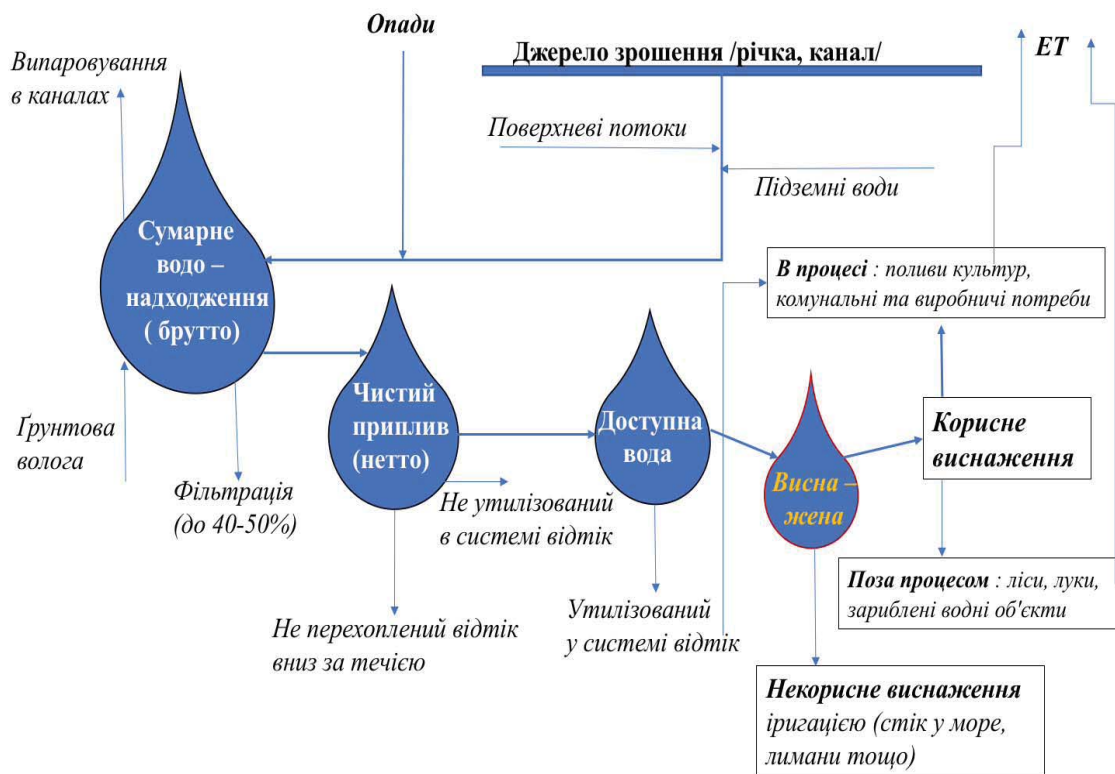
сумарне водонадходження – це загальна кількість води, що надходить у визначену область водного балансу (сукупність усіх видів надходження вологи та її витрачання в розрахунковому (активному) шарі ґрунту за конкретний проміжок часу) за рахунок атмосферних опадів та поверхневих і підземних джерел;

чистий (нетто) приплив – це сумарне водонадходження з урахуванням можливих, визначених за довгостроковими даними вологозабезпеченості року, вилучень вологи із ґрунту, а також фільтрації та випаровування в мережі;

виснаження води – це використання або видалення її з водного басейну, в результаті

чого ресурс стає недоступним для подальшого використання. Це ключове поняття для водообліку, оскільки інтерес до продуктивності води зосереджується на одержанні вигоди з розрахунку на одиницю саме виснаженої води. Слід чітко вирізняти воду, яка виснажується з усієї кількості, що надходить користувачам, оскільки виснажується вона не вся. *Виснаження води* відбувається чотири основними способами: евапотранспірація; стік потоків, коли неможливо, або економічно не вигідно направляти їх на повтор-

не використання; забруднення води до стану непридатності для конкретних цілей; включення в продукт у результаті сільськогосподарських чи промислових процесів. *Виснаженою в процесі* вважається та вода, яка відведена і виснажена для одержання кінцевого продукту. Можливе також *виснаження поза процесом*, тобто коли воно має місце, але не в результаті процесу, для якого вода була призначена. Таке виснаження може бути або корисним, або ні.

Схема надходження і виснаження поливної води

Джерело: Складено автором на основі [4, 5, 9, 12].

Крім *виснаження*, має місце *відтік* ресурсу з визначеної області водного балансу. Вода, що відтікає, може принести вигоди нижче за течією, знайшовши застосування для задоволення екологічних потреб, чи прав користувачів на водні ресурси. Також можливий *невиснажений відтік*, який може залишитися в межах вказаної області водного балансу як утилізовані дренажні чи зворотні води. Залежно від якості управління водокористуванням, такий відтік може бути утилізованим та використаним, або бути незадіяним і втраченим через відсутність на-

лежної інфраструктури для його можливого перехоплення;

доступна вода для використання включає в себе виснажену в процесі й поза процесом зрошення, а також утилізовану в межах водного балансу. В ідеалі, ми повинні мати можливість визначити кількість доступної для виснаження води на будь-якому рівні, а підвищення її продуктивності має стати основною метою модернізації управління водними ресурсами.

Визначати *доступну воду* на будь-якому рівні дослідження зможемо відніманням з чистого (нетто) припливу до області водно-

го балансу, потоку, який пройшов мимо точки виділу та стікає вниз за течією для задоволення екологічних потреб і прав індивідів на воду, а також потоку неутилізованих вод.

Збільшення продуктивності *доступної води* може бути досягнуто за рахунок одержання більшого виходу на одиницю ЕТ та перетворення некорисного її виснаження на корисне (економія води), або шляхом перерозподілу ресурсу на більш багатощільове використання. Ефективність області водного балансу можна оцінювати як відношення корисно виснаженої до доступної води. Хоча показник доступної води є ідеальним знаменником для визначення її продуктивності й ефективності досліджуваної області водного балансу, проте все залежить від наявності інформації про незадіяні відтоки. Величина останніх формується інституціями розподілу та правами індивідів на водні ресурси, а також екологічними вимогами, значення яких невідомі або відсутні в дуже багатьох випадках. Отже, необхідне вдосконалення інституційних норм і правил у межах конкретної галузі досліджень для об'єктивного визначення й моніторингу відтоків, особливо коли вода стає дефіцитним ресурсом.

Найбільше виснаження водного ресурсу, в тому числі порівняно із задоволенням комунальних і промислових потреб, як відзначалося вище, проходить у результаті евапотранспірації (ЕТ) культур. Окрім цього, несільськогосподарська рослинність сприяє невиробничому, але корисному виснаженню води. Частина поливної води відходить у дренажну систему, зазвичай цей ресурс не використовується повторно нижче за течією й тому вважається виснаженим, проте певна кількість його класифікується як такий, що призначений для промивання засолених ґрунтів.

Суттєвими можуть бути вигоди, одержувані від виснаження води деревами, або відтоком у лимани чи озера. Адже і лісове господарство, й рибництво мають, крім естетичної, також економічну цінність, а водноболотні угіддя зберігають біологічну рівновагу, задовольняючи екологічні потреби суспільства. На жаль, через відсутність загально визнаної методики ці вигоди далеко не

завжди можуть бути обліковані та підраховані.

За сучасних умов управління водними ресурсами більше направлене на достатнє й своєчасне постачання поливної води, або водоподачу на масиви зрошення [4,9]. Водночас цілком можливо, що при інтуїтивних способах подачі води, як в Україні за сучасних умов, підвищення її продуктивності на рівні поля може призвести до зниження цього показника на вищих рівнях. Якщо, наприклад, частина води, поданої до першого поля, пішла на задоволення потреб навколишнього природного середовища, а така ж кількість поданої до другого витрачена виключно на полив, то при однаковому виході продукції з цих полів продуктивність доступної води на першому полі буде вищою порівняно із другим варіантом і перевищуватиме сумарний показник по масиву двох полів, узятих разом.

У ситуації інституціонального водного дефіциту, що, на нашу думку, наявне в Україні, агровиробники використовують стратегії, які дають змогу одержати більшу масу, або додану вартість продукції на одиницю водоподачі. Це можуть бути: часткова відмова від зрошення, чи вдосконалення його режиму, збір води, висів посухостійких культур або вирощування високорентабельних, конкурентних монокультур. Разом із тим менеджери іригаційних систем не мають достатніх стимулів для збільшення виробництва валової продукції зрошеного землеробства, адже їхні функції обмежені вчасною та достатньою водоподачею, а вартість водогосподарських послуг ніяк не залежить від продуктивності поливної води.

Дедалі привабливішою стає стратегія багаторазового використання поливної води й одержання додаткових вигід. У цьому напрямі, насамперед, необхідний пошук компромісів між заінтересованими сторонами щодо задоволення соціального чи бізнес-інтересу та визначення найкориснішого використання води на рівнях, вищих як одного галузеве господарство. Досягти сталого росту продуктивності можливо або за рахунок скорочення некорисного виснаження доступної води й перетворення його в корисне (реальна економія води), або за рахунок збіль-

шення виробництва продукції на одиницю виснаженої води. Підвищувати продуктивність можна на всіх рівнях заінтересованості, проте лише на рівні господарської структури можливо нарощувати обсяги виробництва сільськогосподарських культур у кількісному чи вартісному виразі з розрахунку на один і той же об'єм доступної води. Світовий емпіричний досвід пропонує три основні стратегії, за допомогою яких агровиробники спроможні нарощувати продуктивність водоподачі. Вони пов'язані з: фізіологією рослини, щоб забезпечити більшу ефективність транспірації; агротехнікою, щоб знизити випаровування з поверхні ґрунту; інженерно-технічними заходами, спрямованими на більш точне й результативне використання поливної води. Дані стратегії є комплементарними тобто взаємодоповнюваними та, з метою поліпшення управління водними ресурсами і досягнення ефекту синергії, можуть застосовуватися в різних комбінаціях, залежно від місцевих умов та впливу екзо- і ендofакторів. Крім того, слід враховувати існуючі відмінності між цими стратегіями й окремо оцінювати потенціал кожного їх складового компонента. Останнє передбачає кількісне та якісне забезпечення спеціально підготовленими кадрами.

Підвищення продуктивності поливної води на рівні зрошувальної системи залежить від взаємодії стратегій управління. Можливі три сценарії максимізації показника на рівні іригаційної системи [12]. Перший – це коли рівень водоподачі не змінюється, а товаровиробник все ж збільшує одержану вигоду на одиницю виснаженої води. Наприклад, при зміні вирощування зерна для кормових потреб на виробництво сертифікованого насіння тієї ж культури – водоспоживання таке саме, а рентабельність значно вища. Другий – коли без зміни площ зрошення відбувається скорочення попиту на поливну воду за рахунок впровадження нових технологій обробітку й зволоження ґрунту, чи вирощування менш вологозалежних культур. При цьому менеджмент зрошувальної системи повинен провести відповідні трансформації, щоб вивільнена таким чином вода була продуктивно використана в іншому місці. І третій можливий сценарій, коли на рівні

зрошувальної системи чи розподільчої мережі води недостатньо. У цьому випадку режим зрошення змінюється й агровиробники повинні проводити відповідні заходи для збільшення продуктивності ресурсу.

В Україні є кілька обставин для нарощування продуктивності поливної води. Серед них – зниження сумарного водонадходження, підвищення вартості водогосподарських послуг й скасування державних субсидій, а також бажання товаровиробника підвищити рентабельність господарської діяльності, чи то без зміни структури посівів, чи перейшовши на вирощування більш вартісних культур. Усі перелічені підстави мають одну спільну складову, суть якої полягає в необхідності трансформації управління зрошуваним землеробством на всіх його рівнях. Невпровадження таких змін уже призводить до скорочення фактично зрошуваних площ, особливо коли із технічних та фінансових причин зменшується об'єм доступної води на рівні поля чи господарства. Для забезпечення узгодженості дій на різних рівнях необхідні інституційні зміни щодо розпорядження додатковою кількістю вивільненої води та її корисного використання в інших місцях. Якщо при скороченні попиту агровиробники діятимуть розрізнено, не об'єднуючись для розв'язання проблем колективних дій по розпорядженню спільними ресурсами (поливною водою та інфраструктурою) [8], то вивільнена на їх рівнях вода не знайде подальшого продуктивного використання, а стікатиме нижче до сховищ, не надаючи ніяких можливих вигід. Необхідний чіткий набір узгоджених управлінських дій, які забезпечать продуктивне використання цієї води в інших місцях на регулярній основі. Має бути постійний і прямий взаємозв'язок між водопостачальниками й агроводокористувачами, щоб забезпечити синхронне реагування всіх рівнів зрошувальної системи на зміну водопотреби.

При збереженні попиту товаровиробників на поливну воду та одночасному зменшенні наявного сумарного водонадходження (брutto) на рівні зрошувальної системи слід зменшувати постачання поливної води. З цієї метою управлінський персонал іригаційної системи може: зменшити фактично зрошу-

вану площу; знизити поливну норму; скоригувати експлуатаційний режим зрошення; скоротити протяжність поливного сезону. Ці дії можна поєднувати в різні комбінації й одержувати серію сценаріїв водоподачі, відмінних від тих, що були розроблені для умов скорочення попиту.

Просте зменшення площі поливу в господарстві при збереженні рівня зрошувальної норми навряд чи зумовить підвищення продуктивності виснаженої штучним зволоженням води. Розрізнені водокористувачі не відчують тиску зовнішніх факторів для підвищення продуктивності води, адже співвідношення в балансі земельних і водних ресурсів не зміниться. Проте всі інші сценарії передбачають зменшення водоподачі й стимулюватимуть товаровиробника, зважаючи на його раціональність, до вибору будь-якого із наведених вище способів збільшення виходу продукції на одиницю доступної води. Перспектива зменшення розміру очікуваної вигоди стимулюватиме присвоювачів ресурсу обмежувати інтенсивність зрошення одиниці площі. Для збереження досягнутого рівня рентабельності, при скороченні подачі води, можливо змінити культуру, чи запровадити інноваційні технології обробітку та зрошення. Разом із тим слід звертати увагу на той факт, що вибір конкретної технології господарюючим суб'єктом, без урахування умов і вимог управління на рівні зрошувальної системи й навпаки, ефективними стратегіями не стануть.

Нарощування продуктивності води вимагає раціональних дій не лише з боку окремих агроводокористувачів. Значною мірою воно залежить від якості управління водними ресурсами на рівні іригаційної системи і вище. На рівні басейну річки або в національному масштабі проблема продуктивності водних ресурсів ускладнюється необхідністю виваженого розподілу води між секторами економіки та не зовсім можливим визначенням зворотних потоків, які мають перспективу корисного виснаження. Перепопу створює також недостатнє вивчення розміру екологічних потреб водокористування. Водночас слід враховувати той факт, що одна й та ж вода на шляху до повного виснаження в сільському господарстві встигає обслужити гідроенерге-

тику, комунальне господарство, рибництво, оздоровчо-рекреаційну сферу тощо. Оцінити сумарну продуктивність з урахуванням синергетичних ефектів поки що не вдається. Відчутної шкоди завдає інституціональна конкуренція між відомствами, установами та організаціями щодо розв'язання проблем раціонального використання й охорони якості прісної води. Створення басейнових управлінь і запровадження інтегрованого управління водними ресурсами покликане сприяти швидшому розв'язанню цих проблем, розширюючи діапазон можливостей органу, який реалізовує державну політику в даній сфері. Суттєві поліпшення щодо продуктивного використання води можуть принести зміни у використанні земельних угідь, або у видах водокористування, які не передбачають прямого відведення потоків. Так, зменшення заліснених площ впливає на гідрологію стічного потоку. Використання підземних вод або акумулювання дощової води можуть поповнювати кількість "блакитної води", яка випаде з дощем у річки й стане доступною для продуктивного виснаження нижче за течією. Тоді як випаровування і транспірація "зеленої води" уже не можуть впливати на інші види використання ресурсу. При цьому загальна продуктивність водних ресурсів басейну не обов'язково зміниться. Слід зазначити, що в масштабах водного басейну є необхідність постійного пошуку компромісів у діях по використанню води. У закритих чи відкритих басейнах дії, вжиті суб'єктами на суші чи на воді, в одній частині басейну, неодмінно вплинуть на використання земельних та водних ресурсів в іншій і можуть мати непрогнозовані наслідки. На жаль, ці компроміси важко визначити й кількісно оцінити. Зважаючи на це, оцінка продуктивності води на різних рівнях водного басейну, з урахуванням можливих компромісів, вимагає проведення інноваційної трансформації управління ресурсами, особливо в умовах їх інтенсивного використання, конкуренції та дефіциту.

Висновки. Загострення проблеми продовольчої безпеки людства в умовах кліматичних змін і обмеженості природних ресурсів вимагає пошуку шляхів прискореного нарощування ефективності аграрного вироб-

ництва. Одним із головних напрямів вважається усвідомлення необхідності та забезпечення сталого управління ресурсами з метою виробляти більше продукції із меншої їх кількості, в тому числі "більше врожаю на краплю води" без шкоди для агроєкосистем [20]. Зважаючи на це, дослідження продуктивності поливної води вимагає чіткого визначення суті показника і розуміння рівнів, на яких проводиться його оцінка, а також вивчення зв'язків та взаємодії між ними.

Продуктивність води, визначена як відношення маси продукції до одиниці евапотранспірації (ЕТ), є основним універсальним показником, що діє на будь-якому рівні.

Водночас виробництво продукції на одиницю поданої (відведеної) води є важливим показником, що характеризує якість управління. На жаль, жодний показник продуктивності – чи то на одиницю ЕТ, чи то на одиницю відведеної води – не забезпечує нас достатньою інформацією для задоволення

потреби вирощувати більше продукції (одержувати приріст вигоди) з меншою кількістю витраченого на цей процес ресурсу, або доцільності переорієнтувати потоки на інше використання, в тому числі більш екологічно безпечно. Для цього на рівні басейну необхідний комплекс заходів для ефективного управління подачею води, доступної для ведення сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, підвищення продуктивності поливної води вимагає комплексних зусиль багатьох гравців. У теорії це виходить за межі знань окремо взятої групи фахівців і вимагає зусиль селекціонерів, учених-агрономів, інженерів-меліораторів, спеціалістів з управління природними ресурсами, вчених-фізиків, економістів, соціологів та багатьох інших. На практиці це залежить від сталого використання синергетичних зусиль агроводокористувачів і спеціалістів по управлінню водними ресурсами на всіх рівнях.

Список використаних джерел

1. Водні ресурси на рубежі ХХІ ст.: проблеми раціонального використання, охорони та відтворення; за ред. М.А.Хвесика. – К.: РВПС України, 2005. – 564 с.
2. Вожегова Р. А. Формування сівозмін на зрошуваних землях відповідно до гідромодуля зрошувальних систем / Р. А. Вожегова, М. П. Малярчук, П. В. Писаренко, Л. С. Мішукова, Д. І. Котельников // Землеробство. – 2015. – Вип. 1. – С. 64-67 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zemlerobstvo_2015_1_15.
3. Левківський С.С. Раціональне використання і охорона водних ресурсів: підруч. / С. С.Левківський, М.Падун. – К.: Либідь, 2006. – 280 с.
4. Михайлов Ю.О. Наукові засади і технологія водозберігаючого превентивного управління водокористуванням на зрошувальних системах: автореф. дис. ... д-ра техн. наук: спец. 06.01.02 "Сільськогосподарські меліорації (технічні науки)" / Ю.О. Михайлов. – К., 2001. – 32 с.
5. Мошель М.В. Раціональне використання та охорона водних ресурсів: курс лекцій / М.Мошель, О.Шевченко. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2011. – 365с.
6. Нечипоренко О.М. Організаційно-управлінські трансформації в зрошуваному землеробстві України / О.М. Нечипоренко // Економіка АПК. – 2016. – №1. – С. 24-32.
7. Нечипоренко О.М. Особливості господарювання на зрошуваних землях України / О.М. Нечипоренко // Економіка АПК. – 2016. – №7. – С. 44-53.
8. Остром Еліно́р. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Еліно́р Остром ; пер. з англ. Т. Монтян. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.
9. Розгон В.А. Нормування водоподачі на зрошувальні системи: автореф. дис. ... канд. техн. наук: спец. 06.01.02 "Сільськогосподарські меліорації (технічні науки)" / В.А. Розгон. – К., 2003. – 22 с.
10. Россоха В. В. Методичні підходи до оцінювання і використання потенціалу природних ресурсів в аграрній сфері економіки / В.В.Россоха // Економіка і прогнозування. – 2009. – №2. – С.83-96.
11. Яцик А.В. Водні ресурси: використання, охорона, відтворення, управління: підруч. / А.В. Яцик, Ю.М. Грищенко, Л.А. Волкова, І.А. Пашенюк. – К.: Генеза, 2007. – 360 с.
12. A Water-productivity Framework for Understanding and Action David Molden, Hammond Murray-Rust, R. Sakthivadivel and Ian Makin International Water Management Institute, Colombo, Sri Lanka, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publications.iwmi.org/pdf/H032632.pdf>.
13. Allen R.G. Crop Evapotranspiration. Guidelines for Computing Crop Water Requirements./R.G.Allen R.G.,L.S.Pereira, D.Raes, M.Smith. – FAO Irrigation and drainage paper 56. Rome, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2007. – 281 p.
14. Chapagan, A.K., 2004. Water Footprints of Nations./A.Chapagan, A. Hoekstra, UNESCO-IHE, [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.waterfootprint.org>.

15. *Kulkarni, S.* Innovative Technologies for Water Saving in Irrigated Agriculture //International Journal of Water Resources and Arid Environments 1(3): 226-231, PSIPW, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.psipw.org/attachments/article/304/IJWRAE_1\(3\)226-231.pdf](http://www.psipw.org/attachments/article/304/IJWRAE_1(3)226-231.pdf).

16. *Lundqvist, J.*, (2015). Water, food security and human dignity – a nutrition perspective./ J.Lundqvist, J.Grönwall, A. Jägerskog. – Ministry of Enterprise and Innovation, Swedish FAO Committee, Stockholm. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/contentassets/5ef425430d2f49cea3ebc4a55e8127e5/water-food-security-and-human-dignity>.

17. *Lundqvist, J.*, Saving Water: From Field to Fork – Curbing Losses and Wastage in the Food Chain./ J.Lundqvist, C. de Fraiture, D. Molden. – SIWI Policy Brief. SIWI, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/5088/PB_From_Filed_to_Fork_2008.pdf?sequence=1.

18. Rural Development Report 2016.Fostering inclusive rural transformation 2016 by the International Fund for Agricultural Development (IFAD) Printed by Quintily, Rome, Italy, September 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ifad.org/documents/30600024/30604583/RDR_WEB.pdf/c734d0c4-fbb1-4507-9b4b-6c432c6f38c3

19. Water for Food, Water for Life: A Comprehensive Assessment of Water Management in Agriculture. London: Earthscan, and Colombo: International Water Management Institute, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fao.org/nr/water/docs_summary_synthesisbook.pdf.

20. Water Management in a Changing World: Role of Irrigation for Sustainable Food Production // 2nd World Irrigation Forum on the theme: Water management in a changing world: Role of irrigation for sustainable food production, Chiang Mai, Thailand, 6-8 November 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icid.org/decl_chiangmai.html#wif_stat.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017 р.

Фахове рецензування: 27.02.2017 р.

*

УДК 332.68:63

*Т.О. СТЕПАНЕНКО, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України все гучніше лунають заклики щодо завершення земельної реформи, адже саме від стану розвитку земельних відносин значною мірою залежатиме ефективність сільськогосподарського виробництва, економічне та соціально-демографічне становище країни.

Як відомо, розвиток сільського господарства нерозривно пов'язаний з землею – основним природним ресурсом і засобом виробництва. З виникненням приватної власності на землю вона стала товаром, що зумовило розвиток ринку землі. Адже земля є унікальним товаром, оскільки її ціна з часом зростає.

Розвиток ринкових відносин передбачає включення землі в економічний обіг, а в кінцевому підсумку – формування повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення. Світовою практикою доведено, що без нього в ринкових і трансформаційних умовах неможливо забезпечити ринкові перетворення в аграрному секторі й підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва.

Проте для успішного функціонування ринку землі необхідне чітке нормативно-правове визначення права власності на земельні ділянки, умов їх оренди та врегулювання земельних угод. Але наявності лише законів і правил ще замало. Необхідними передумовами для запровадження та функціонування цивілізованого земельного ринку є наявність відповідних інструментів (інститутів) для забезпечення широкого розпо-

---

© Т.О. Степаненко, 2017

15. Kulkarni, S. Innovative Technologies for Water Saving in Irrigated Agriculture //International Journal of Water Resources and Arid Environments 1(3): 226-231, PSIPW, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.psipw.org/attachments/article/304/IJWRAE_1\(3\)226-231.pdf](http://www.psipw.org/attachments/article/304/IJWRAE_1(3)226-231.pdf).

16. Lundqvist, J., (2015). Water, food security and human dignity – a nutrition perspective./ J.Lundqvist, J.Grönwall, A. Jägerskog. – Ministry of Enterprise and Innovation, Swedish FAO Committee, Stockholm. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/contentassets/5ef425430d2f49cea3ebc4a55e8127e5/water-food-security-and-human-dignity>.

17. Lundqvist, J., Saving Water: From Field to Fork – Curbing Losses and Wastage in the Food Chain./ J.Lundqvist, C. de Fraiture, D. Molden. – SIWI Policy Brief. SIWI, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/5088/PB_From_Filed_to_Fork_2008.pdf?sequence=1.

18. Rural Development Report 2016.Fostering inclusive rural transformation 2016 by the International Fund for Agricultural Development (IFAD) Printed by Quintily, Rome, Italy, September 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ifad.org/documents/30600024/30604583/RDR_WEB.pdf/c734d0c4-fbb1-4507-9b4b-6c432c6f38c3

19. Water for Food, Water for Life: A Comprehensive Assessment of Water Management in Agriculture. London: Earthscan, and Colombo: International Water Management Institute, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fao.org/nr/water/docs_summary_synthesisbook.pdf.

20. Water Management in a Changing World: Role of Irrigation for Sustainable Food Production // 2nd World Irrigation Forum on the theme: Water management in a changing world: Role of irrigation for sustainable food production, Chiang Mai, Thailand, 6-8 November 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icid.org/decl_chiangmai.html#wif_stat.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017 р.

Фахове рецензування: 27.02.2017 р.

*

УДК 332.68:63

*Т.О. СТЕПАНЕНКО, кандидат економічних наук, доцент
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва*

Теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України все гучніше лунають заклики щодо завершення земельної реформи, адже саме від стану розвитку земельних відносин значною мірою залежатиме ефективність сільськогосподарського виробництва, економічне та соціально-демографічне становище країни.

Як відомо, розвиток сільського господарства нерозривно пов'язаний з землею – основним природним ресурсом і засобом виробництва. З виникненням приватної власності на землю вона стала товаром, що зумовило розвиток ринку землі. Адже земля є унікальним товаром, оскільки її ціна з часом зростає.

Розвиток ринкових відносин передбачає включення землі в економічний обіг, а в кінцевому підсумку – формування повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення. Світовою практикою доведено, що без нього в ринкових і трансформаційних умовах неможливо забезпечити ринкові перетворення в аграрному секторі й підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва.

Проте для успішного функціонування ринку землі необхідне чітке нормативно-правове визначення права власності на земельні ділянки, умов їх оренди та врегулювання земельних угод. Але наявності лише законів і правил ще замало. Необхідними передумовами для запровадження та функціонування цивілізованого земельного ринку є наявність відповідних інструментів (інститутів) для забезпечення широкого розпо-

---

© Т.О. Степаненко, 2017

всюдження доступної інформації про земельні ділянки, реєстрації земель і ведення земельного кадастру, оцінки земель, проведення реєстрації угод, вирішення суперечок та спірних питань, оптимізації землекористування й контролю за розподілом земельних ресурсів, оскільки визначення прав власності на землю, їх гарантування та управління ними прямо стосується обліку земель і земельного кадастру, з одного боку, та оцінки земель – з іншого.

Таким чином, вищезазначені позиції є достатньо обґрунтованими й вказують на необхідність дослідження теоретичних положень обігу земель сільськогосподарського призначення, що з кожним днем набуває дедалі більшої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення та залучення їх до ринкового обігу здійснили Г.А. Волков [3], С.І. Герасін [4], Гуторов О.І., А.С. Даниленко, Т.О. Зінчук [6], Ю.О. Лупенко [8], А.Г. Мартин [9], Л.Я. Новаковський, П.Т. Саблук, А.М. Третяк [16], В.М. Трегобчук, О.В. Ходаківська [8], М.М. Федоров, В.М. Шульга [13] та інші. Однак, незважаючи на значний науковий доробок, теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення досі залишаються недостатньо обґрунтованими.

Мета статті – висвітлити теоретичні положення обігу земель сільськогосподарського призначення в контексті їх інституціонального середовища, обґрунтувати регулювання земельних відносин і земельного ринку в Україні, визначити основні чинники формування обігу земель сільськогосподарського призначення.

Виклад основних результатів дослідження. Нині одним із найактуальніших питань економічної реформи України постає формування повноцінного земельного ринку. Перша стадія становлення ринку земель сільськогосподарського призначення завершилася видачею власникам земельних часток (паїв) державних актів на земельну ділянку. Проте право реально розпоряджатися своїми земельними ділянками, включаючи купівлю-продаж, дарування, заставу, землевласники поки що не мають. Завершальним етапом зе-

мельної реформи України має стати необхідне запровадження інституційного ринку (обігу) земель сільськогосподарського призначення та зняття мораторію на їхню купівлю-продаж. Безумовно, ринок земель в Україні має діяти, як і в інших розвинутих країнах світу. Проте у нашій державі ще немає належних підстав для запровадження прозорого, чітко врегульованого ринку земель як окремого самостійного інституту.

Земля є нерухомим майном, а отже, земельну ділянку як природний об'єкт не можна перемістити з одного місця на інше, незалежно від зміни власників, користувачів, володільців, орендарів. Враховуючи різного роду обтяження прав на землю, земельна ділянка опосередковано впливає на процес ринкового обігу. У ст. 1 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» термін «обіг» трактується як переміщення або зберігання та будь-які дії, пов'язані з переходом права власності чи володіння, включаючи продаж, обмін або дарування [10].

Однак до цього часу ще немає чіткого тлумачення терміна «обіг земель» і не визначено його юридичну суть.

У словнику української мови «обіг» представлено як «використання, вжиток» та «характерна для товарного виробництва форма обміну продуктів праці й інших об'єктів власності шляхом купівлі-продажу; рух товарів та інших цінностей у суспільстві» [1, с. 502].

На відміну від обігу рухомих речей, за якого відбувається їх переміщення, при обігу земельних ділянок цього немає. Проте особливість обігу земельних ділянок зумовлюється властивістю землі як природного об'єкта й основного важеля регулювання земельних відносин. Мова йде про встановлення землі як об'єкта права власності Українського народу (ст. 13 Конституції України), землі як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України) [7]. «Використання власності не може завдавати шкоди правам і свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі», – зазначено у ч. 5 ст. 319 Цивільного кодексу України. Тож специфіка та значимість земельних ділянок як об'єктів обігу є

вагомим чинником для визначення чітких формулювань і розумінь земельного обігу в цілому.

Нині існують різні погляди на трактування понять «обіг земель» та «ринок земель».

Учені-правознавці Г.А. Волков, О.К. Голиченков і О.М. Козир вважають, що поняття «обіг земель» і «ринок земель», які в літературі часто ототожнюються, є різними за змістом. На їхню думку, поняття «ринок земель» є ширшим та охоплює як систему правочинів щодо земельних ділянок, так і систему, що забезпечує механізм та інфраструктуру їх реалізації [3].

Учені-землевпорядники А.Г. Мартин, І.П. Манько визначають ринок земель як «економічно-організаційне і правове середовище, яке має забезпечити громадянам, юридичним особам та державі здійснення громадянсько-правових операцій із приводу переходу права власності на земельну ділянку або права користування нею в законодавчо встановленому порядку» [9, с. 34].

На думку П.Ф. Кулинича, під обігом земельних ділянок слід розуміти перехід від однієї особи до іншої правомірності розпорядження (у складі права власності) або права володіння земельною ділянкою. Термін «обіг земельної ділянки» є юридичною категорією (юридичною абстракцією), якою позначається сукупність врегульованих правом суспільних відносин, у рамках яких відбувається перехід прав на земельні ділянки від однієї особи до іншої [13].

У науковій літературі також трапляється думка, що поняття «ринок земель» є ширшим порівняно з поняттям «оборот земель», ринок землі охоплює як систему правочинів щодо земельних ділянок, так і систему, що забезпечує механізм та інфраструктуру їх реалізації. Тому Г.А. Волков, О.К. Голиченков, О.М. Козир наголошують, що ототожнювати ринок землі й оборот землі не можна, оскільки вони є різними за змістом [3].

С.І. Герасин пропонує визначення земельного обігу як «здійснюваного відповідно до цивільного законодавства та особливостей, передбачених земельним законодавством, переходу права власності, інших прав на земельні ділянки на підставі цивільних правочинів, а також цивільних засобів, що

допускаються земельним законодавством» [4, с. 10].

У тлумачному словнику сучасної української мови обіг – це «характеристика для товарного виробництва форми обміну продуктів праці й інших об'єктів власності через купівлю-продаж; рух товарів та інших цінностей у суспільстві» [2, с. 812]. Таке розуміння в контексті обігу сільськогосподарських земель є правильнішим і повнішим, включає всі цивільно-правові операції із землею: купівлю-продаж, заставу, оренду, обмін земельних ділянок, успадкування, дарування.

Слід відзначити, що ринковий обіг земельних ділянок відбувається на основі двох видів цивільних правочинів – договорів купівлі-продажу та оренди земельних ділянок. Всі інші види цивільно-правових угод, на основі яких здійснюється перехід права власності на земельні ділянки від однієї особи до іншої, є угодами, на підставі яких відбувається цивільно-правовий обіг земельних ділянок. До них належать угоди міни, дарування, довічного утримання, а також угоди, які можуть мати своїм результатом перехід права власності на земельну ділянку, – передача землі у спадщину чи заставу [14, с. 149].

З урахуванням вищесказаного, можна дати визначення обігу земельних ділянок як сукупності врегульованих правових суспільних відносин, під час яких відбувається перехід прав на земельні ділянки від однієї особи до іншої в порядку, передбаченому законодавством.

Отже, ринок сільськогосподарських земель є складовою ринкового обігу земельних ділянок.

Ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення здійснюється на основі ринкових механізмів регулювання земельних відносин, які закріплені законодавством. У проекті Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» дається таке визначення: «Обіг земель сільськогосподарського призначення – урегульовані нормами законодавства суспільні відносини щодо переходу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення з підстав і в порядку, визначеному законом, договором, рішенням суду» [11].

Залучення сільськогосподарських земель до економічного обігу має закріплюватися низкою інститутів із подальшим регулюванням земельних та майнових відносин, прав власності й користування сільськогосподарським землекористуванням.

Інституціональні положення здійснення обігу земель сільськогосподарського призначення повинні бути направлені на оптимізацію сільськогосподарського землекористування.

З урахуванням світового досвіду обіг земель має різну нормативно-правову основу та різне спрямування. Так, у Німеччині він регулюється законом «Про поліпшення агроструктури й забезпечення сільськогосподарських та лісогосподарських підприємств», в Австрії – «Про обіг земельних ділянок», Франції – «Про орієнтацію сільського господарства» тощо [16, с. 31]. У Болгарії, Естонії, Польщі й Румунії крім земельного ринку та економічних методів регулювання земельних відносин широко застосовують адміністративно-правові важелі, що полягають у стимулюванні землевласників здійснювати меліоративні й охоронні заходи за відповідними контрольними планами, вилученні неефективно використовуваних земельних ділянок із подальшим перепродажем їх на аукціонах.

Основою функціонування ринку сільськогосподарських земель в європейських країнах стало створення спеціалізованих установ для управління землями державної власності: Словацький земельний фонд (Словаччина), Агентство сільськогосподарської нерухомості (Польща), Національна земельна служба (Литва), Державна земельна служба (Латвія), Департамент консолідації земель (Данія), Служба управління землями і водами (Нідерланди), Національна компанія «Земля» (Болгарія) [18, с. 21]. Заснування таких державних органів дало можливість уникнути проблем при знятті мораторію на продаж земель, встановити фіксовані ціни на сільськогосподарські землі, створити

єдину їхню національну базу, уникнути розпорошення земельних ділянок, юридично захистити права фермерів та землевласників. Наприклад, в Угорщині для забезпечення державного контролю й добробуту селян при формуванні обігу земель було створено Земельний Банк і введено заборону продавати землю юридичним особам. Проте угорський досвід земельної реформи є найменш вдалим із погляду інвестицій у землю й розвитку сільськогосподарського виробництва.

У Грузії та прибалтійських країнах діють спрощені процедури оформлення угод із землею, що стало стимулом активності на ринку землі на цих територіях. Зокрема, в прибалтійських країнах для проведення операції купівлі-продажу земельної ділянки потрібно засвідчити угоду нотаріально і зробити відмітку в земельному кадастрі – жодних черг, дозволів та ухвал із боку контролюючих органів [12, с. 5].

Враховуючи світовий досвід, можна стверджувати, що ринковий обіг земельних ресурсів функціонує всюди, однак різниця полягає у ступені контролю держави за ним. Абсолютно вільним можна вважати земельний ринок Латвії, Литви й Естонії, майже вільним у Молдові, Грузії та Польщі: в цих державах обмеження в операціях із купівлі та продажу мінімізовані й експерти відзначають, що попит на землю поступово зростає [12, с. 5].

Особливості обігу й використання земель у кожній державі є індивідуальними, але переважно всі вони стосуються можливостей вільно продавати, купувати земельні ділянки, особливостей узгодження операції відчуження, умов реєстрації права власності на землю.

Характеристика землекористування європейських країн доводить про позитивні показники ефективності трансформації земельних відносин та їхню високу продуктивність використання (табл.).

Порівняльна характеристика землекористування європейських країн та України, 2015 р.

Показник	Європа	Україна	Частка України до Європи, %
Загальна площа території, млн га	1015,6	60,4	5,9
Площа с.-г. земель, млн га	474,8	42,7	9,0
Площа орних земель, млн га	277,8	32,5	11,7

Площа зрошуваних земель, млн га	20,8	0,5	2,4
Частка орендованих с.-г. угідь, %	62,0	97,0	156,5
Експорт зернових, млн т	130,0	34,8	26,8
Припадає с.-г. земель на 1 жителя, га/особу	0,6	0,7	116,7
Обсяг інвестицій, тис. дол. США/га	4,0	1,0	25,0

Джерело: Побудовано автором на основі даних [5, 19].

Як бачимо з таблиці, Україна займає провідне місце за ефективністю використання сільськогосподарських земель, однак маючи значний земельний потенціал, країна не повною мірою використовує його ефективно для виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції.

Для регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення й підтримки ефективного ринку земель в Європі було створено Систему управління земельними ресурсами (The Land management system – СУЗР), яка включає кадастрові зйомки, електронну базу реєстрації прав та земельно-інформаційну систему для доступу до необхідної інформації [20, с. 25].

В європейських країнах приватна власність і ринок сільськогосподарських земель формувалися з визначеними цілями: забезпечення високого рівня ефективності аграрного виробництва (Латвія, Литва, Болгарія); розробка механізму соціального захисту населення (Польща, Угорщина) [6, с. 90].

Безсумнівно, ринок земель в Україні повинен запрацювати, як і в усіх цивілізованих країнах. Але в нашій державі ще немає належного підґрунтя для запровадження прозорого ринкового обігу земель.

За таких умов проблему розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні можна розглядати лише нерозривно з процесом розвитку повноцінних ринкових земельних відносин щодо забезпечення збалансованого земле- та природокористування в конкретних умовах і загалом у державі.

В Україні процес формування й функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення стримує низка факторів:

зволікання щодо формування нормативно-правової бази з питань ринкового обігу сільськогосподарських земель;

відсутність достовірних даних державної інвентаризації земель за формами власності та суб'єктами господарювання;

несформованість системи державного регулювання щодо формування і функціонування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення;

відсутність механізму консолідації земельних ділянок та його науково-методичного й інституційно-правового забезпечення та ін. [8, с. 9].

Для усунення дії зазначених негативних факторів необхідно сформувати державний механізм регулювання ринкового обігу земель.

Залучення землі до ринкового обігу має враховувати соціальні, економічні й екологічні чинники розвитку. Передусім, соціальний фактор має відношення до врахування інтересів селян; економічний – до купівлі-продажу, застави, оренди та обміну землі, здійснення ефективної господарської діяльності; екологічний – до раціонального й екологічнобезпечного використання земель.

Для організації обігу земель Стратегією розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року [15] пропонується передбачити відповідний механізм запровадження та дотримання земельних соціальних стандартів, а також підвищення спроможностей сільських територіальних громад у контролі за раціональним екологічнобезпечним використанням земельних ресурсів.

Висновки. Методологічною основою економічної сутності ринку земель є поняття «земельний обіг». Нами сформульовано його визначення як сукупності врегульованих правових суспільних відносин, під час яких відбувається перехід прав на земельні ділянки від однієї особи до іншої в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Продовження дії мораторію на купівлю-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок сільськогосподарського

призначення до 1 січня 2018 року зумовлено тим, що до цього часу в Україні не сформовано жодних правових, організаційних або економічних передумов для обігу земель. За часи дії мораторіїв так і не було створено передумов для остаточного включення земель сільськогосподарського призначення в економічний обіг.

Безумовно, обіг земель в Україні має місце, незважаючи на відсутність належного правового регулювання. Вирішальну роль у регулюванні ринку земель має відігравати державний механізм регулювання ринкового обігу земель. На нашу думку, він має включати, зокрема: встановлення на земельному ринку однакового порядку й умов для

всіх його учасників; забезпечення вільного ціноутворення на земельні ділянки відповідно до пропозиції та попиту; справедливе оподаткування земельної власності й учасників ринку землі; створення умов для інвестицій, які стимулюють підприємницьку діяльність у сфері виробництва; створення нормативно-правової бази та системи автоматизованого ведення державного земельного кадастру; необхідність розробки й удосконалення методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення з урахуванням економічної оцінки, бонітету земель, їх продуктивності; введення штрафів у разі недотримання чинного законодавства у сфері землеустрою.

Список використаних джерел

1. Білодід І.К. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970—1980. – Т. 5. – С. 502.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) ; уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.
3. Волков Г.А. Развитие рынка земли: правовой аспект / А.Г. Волков, А. К. Голиченков, О.М. Козырь // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 50.
4. Герасин С.И. Правовые основы оборота земель, используемых в сельскохозяйственном производстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / С.И. Герасин. – М., 2000. – С. 10.
5. Зарубіжний досвід: ринок земель сільськогосподарського призначення і перспективи його застосування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zsu.org.ua/index.php>.
6. Зінчук Т.О. Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель / Т.О. Зінчук, В.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2016. – № 12. – С. 84-92.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. – К.: Парламентське вид-во Верховної Ради України, 1996. – 116 с.
8. Лупенко Ю.О. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення / Ю.О. Лупенко, О.В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2016. – № 12. – С. 5-14.
9. Мартын А.Г. Рыночная цена земли в Украине / А.Г. Мартын, И.П. Манько // Экономика и государство. – 2005. – № 1. – С. 33-37.
10. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/pro_bezpechnist_ta_yakist_harchovih_produktyv/statja-1.htm.
11. Проект Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/529.html?view=normativeact>.
12. Романовська О. Міжнародний досвід земельної реформи: чому немає панацеї / О. Романовська // Проект «Популярна економіка: моніторинг реформ». – 2013. – № 11 – С. 1-25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.case-ukraine.com.ua/wp-content/uploads/2013/06/MonthlyCaseStudy30052013_Land-Reform-FINAL.pdf.
13. Семчик В.І. Земельне право України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2008. – С. 328.
14. Степаненко Т.О. Проблеми регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення / Т.О. Степаненко // Проблеми і перспективи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в умовах інтеграційних процесів: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22 груд. 2016 р. У 2 ч. Ч. 2 / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Х., ХНАУ, 2016. – С. 147-150.
15. Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 року / [Нац. акад. аграр. наук України]. – К.: НААН; ННЦ «ІАЕ», 2016. – 132 с.
16. Третяк А. Проблеми формування інституціонального середовища ринку пайових земельних ділянок та роль землеустрою у їх вирішенні / А. Третяк, В. Другак // Землевпоряд. вісн. – 2015. – № 6. – С. 28-32.
17. Цивільний кодекс України: за станом на 04 листопада 2012 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – С. 7 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
18. Ciaian P. Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets / P. Ciaian, d'Artis Kancs, J. Swinnen, K. Herck, L. Vranken. – Brussels: Centre for European Policy Studies, 2012. – 22 p.
19. European statistics [Electronic resource] // Eurostat: [database] / European Commission. – Electronic data. – Brussels, 2015. – Mode of Access: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2017 р.

Фахове рецензування: 30.01.2017 р.

*

УДК 636.4:631.15:339.137.2

*О.В. МАЗУРЕНКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання в галузі свинарства

Постановка проблеми. За роки ринкових перетворень свинарство як одна з найбільш скоростиглих і технологічних галузей тваринництва зазнало суттєвих змін, що супроводжуються не тільки зниженням обсягів виробництва, але й якісних параметрів виробленої продукції. Недостатнє державне регулювання, високі витрати на виробництво м'яса свиней при невисокій ціні реалізації не створюють вигідних конкурентних позицій вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників на внутрішньому ринку, негативно впливають на рівень продовольчої незалежності окремих територій і країни в цілому.

Інтеграція України у світове економічне співтовариство супроводжується посиленням конкурентної боротьби за ринки збуту продукції та руйнівно позначається на неконкурентоспроможних галузях, наслідком чого є скорочення обсягів виробництва, неефективне використання виробничого потенціалу, підвищення показника собівартості. Це зумовлює необхідність пошуку організаційно-економічних механізмів й інструментарію з метою посилення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання в галузі свинарства.

У зв'язку з цим недостатня методологічна розробленість означеної проблеми набуває

особливої актуальності та потребує розробки практичних рекомендацій, адекватних системі ринкового господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних основ конкуренції та її рушійних сил присвячені роботи М.Портера [9], А.Сміта, Б.Карлоффа, І.Ансоффа [2]. Проблеми конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів, окремих територій висвітлені в працях М.Мескона, Р.Скотта.

Теоретико-методологічні й прикладні аспекти конкурентоспроможності підприємств агропромислового комплексу відображено в працях таких провідних вітчизняних науковців, як В.Я. Амбросов [1], О.Ю. Єрмаков [3], С.М. Кваша [4], М.Й. Малік [5], В.Я. Месель-Веселяк [6], О.В. Олійник [7], В.В. Писаренко [8] та ін.

Мета статті – розробка рекомендацій, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів свинарства в умовах конкурентного середовища на основі опрацювання стратегічних засад розвитку.

Виклад основних результатів дослідження. Характерною особливістю сучасної економічної ситуації в Україні є формування конкурентного середовища, заснованого на саморегулюванні товарно-грошових відносин, різноманітні форм власності й господарювання, ринковій системі ціноутворення і

© О.В. Мазуренко, 2017

Стаття надійшла до редакції 30.01.2017 р.

Фахове рецензування: 30.01.2017 р.

*

УДК 636.4:631.15:339.137.2

*О.В. МАЗУРЕНКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання в галузі свинарства

Постановка проблеми. За роки ринкових перетворень свинарство як одна з найбільш скоростиглих і технологічних галузей тваринництва зазнало суттєвих змін, що супроводжуються не тільки зниженням обсягів виробництва, але й якісних параметрів виробленої продукції. Недостатнє державне регулювання, високі витрати на виробництво м'яса свиней при невисокій ціні реалізації не створюють вигідних конкурентних позицій вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників на внутрішньому ринку, негативно впливають на рівень продовольчої незалежності окремих територій і країни в цілому.

Інтеграція України у світове економічне співтовариство супроводжується посиленням конкурентної боротьби за ринки збуту продукції та руйнівно позначається на неконкурентоспроможних галузях, наслідком чого є скорочення обсягів виробництва, неефективне використання виробничого потенціалу, підвищення показника собівартості. Це зумовлює необхідність пошуку організаційно-економічних механізмів й інструментарію з метою посилення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання в галузі свинарства.

У зв'язку з цим недостатня методологічна розробленість означеної проблеми набуває

особливої актуальності та потребує розробки практичних рекомендацій, адекватних системі ринкового господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних основ конкуренції та її рушійних сил присвячені роботи М.Портера [9], А.Сміта, Б.Карлоффа, І.Ансоффа [2]. Проблеми конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів, окремих територій висвітлені в працях М.Мескона, Р.Скотта.

Теоретико-методологічні й прикладні аспекти конкурентоспроможності підприємств агропромислового комплексу відображено в працях таких провідних вітчизняних науковців, як В.Я. Амбросов [1], О.Ю. Єрмаков [3], С.М. Кваша [4], М.Й. Малік [5], В.Я. Месель-Веселяк [6], О.В. Олійник [7], В.В. Писаренко [8] та ін.

Мета статті – розробка рекомендацій, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів свинарства в умовах конкурентного середовища на основі опрацювання стратегічних засад розвитку.

Виклад основних результатів дослідження. Характерною особливістю сучасної економічної ситуації в Україні є формування конкурентного середовища, заснованого на саморегулюванні товарно-грошових відносин, різноманітні форм власності й господарювання, ринковій системі ціноутворення і

правовій забезпеченості функціонування. Світовий досвід переконує, що обов'язковою умовою розвитку ринку є конкуренція, яка змушує товаровиробників займатися не тільки вирішенням питань поліпшення якості продукції та збільшення обсягів виробництва, а й удосконалення системи ціноутворення, оптимізації витрат виробництва тощо.

Конкуренція посідає центральне місце в системі ринкової економіки, змушуючи суспільство еволюціонувати і визначається як суперництво між господарюючими суб'єктами за найвигідніше вкладення капіталу, ринки збуту виробленої продукції, досягнення найвищих результатів виробничо-економічної діяльності. Конкуренція – притаманна різним видам діяльності, в яких відбувається зіткнення інтересів господарюючих суб'єктів, а рівень її розвитку характеризує стан ринкових перетворень.

На сучасному етапі економічного розвитку конкуренція як рушійна сила змушує виробників постійно шукати нові шляхи підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції.

Конкуренція і конкурентоспроможність є ринковими категоріями, основний зміст яких полягає в боротьбі за споживача. Наслідком конкуренції стає конкурентоспроможність, оскільки потрібно забезпечити необхідну кількість учасників ринкових відносин, створивши умови для конкурентної боротьби.

Конкурентоспроможність – багатогранне поняття, що характеризує не тільки якісні та цінові параметри продукції, а й залежить від сукупності таких чинників, як ступінь та інтенсивність конкуренції, кон'юнктури товарного ринку, рекламної діяльності, рівня менеджменту й технічного обслуговування.

Огляд праць різних авторів з проблем конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів і виробленої продукції виявив різні підходи до її визначення залежно від поставленої мети.

Ґрунтуючись на проведеному дослідженні та враховуючи специфічність господарюючих суб'єктів свинарства, рівень і динамічність зміни ринку, пропонуємо таке визначення конкурентоспроможності: *„Конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів галузі свинарства – це сукупність*

організаційно-економічних характеристик, що сприяють формуванню конкурентних переваг, зростанню показників виробничо-економічної діяльності, виробництву продукції високої якості, задоволенню споживчого попиту та забезпеченню продовольчої безпеки держави”. Успішне розв'язання такого завдання передбачає впровадження інноваційних і ресурсозберігаючих технологій, повнішого й ефективнішого використання наявних засобів виробництва тощо.

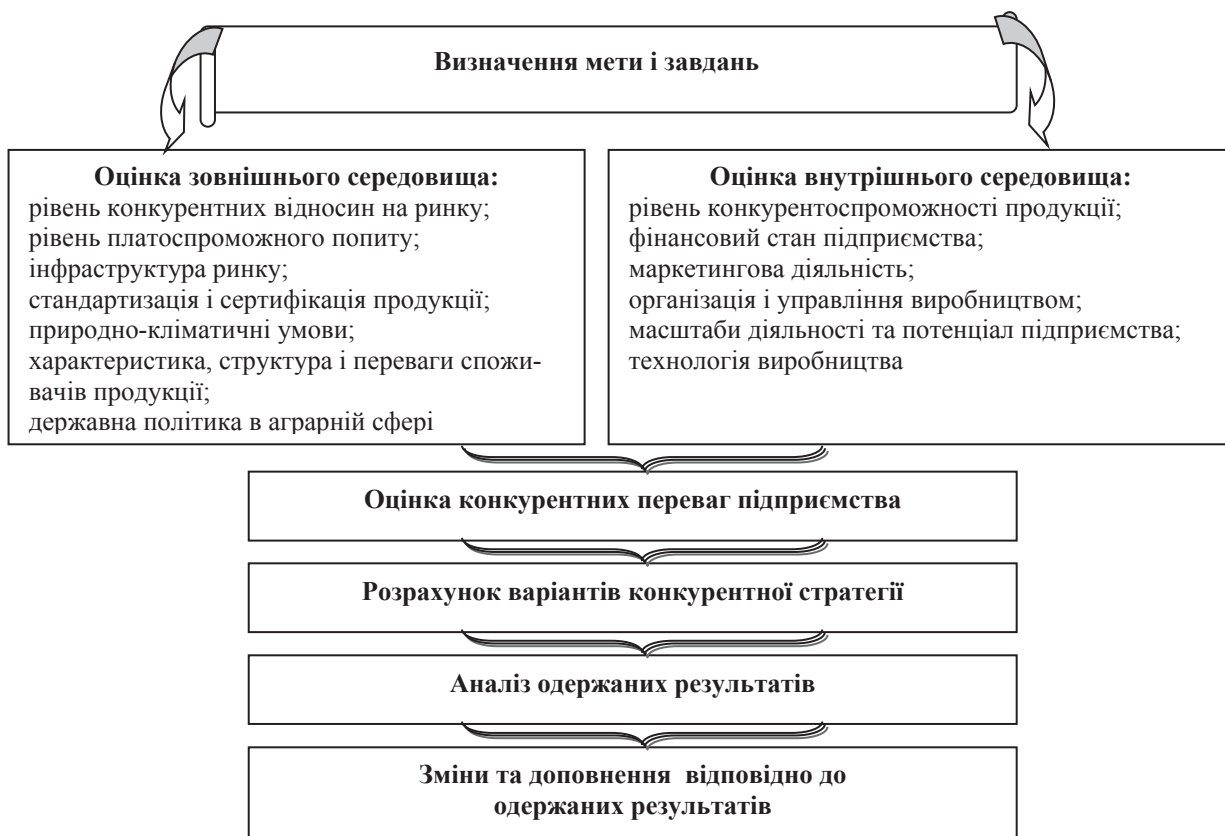
Однією з важливих характеристик конкурентоспроможності є можливість впливати на неї, тобто управляти процесом забезпечення її належного рівня, що дає змогу значно знизити ступінь невизначеності розвитку суб'єктів господарювання, підвищити їхню ринкову стійкість, забезпечити потенціал стабільного розвитку.

Основна мета управління досягненням конкурентоспроможності – створення конкурентних переваг, їх постійне посилення при одночасному зниженні негативного впливу слабких сторін на суб'єкти господарювання.

Управління процесом підвищення рівня конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів галузі свинарства, на наш погляд, варто розглядати як вид управлінської діяльності, спрямованої на збереження досягнутого і поступального руху до запланованого рівня конкурентоспроможності з урахуванням специфічних особливостей галузі й ринку. Вважаємо, що в умовах, що склалися, головною метою є розробка та реалізація стратегії сталого розвитку господарюючих суб'єктів свинарства за допомогою формування конкурентних переваг агробізнесу (рис. 1).

Управління досягненням конкурентоспроможності має охоплювати: проблеми якості, ресурсозбереження, вивчення інфраструктури внутрішніх і зовнішніх ринків, стратегічний маркетинг, планування, організацію процесів, облік та контроль, мотивацію й регулювання тощо.

Запропоновані визначення, на наш погляд, враховують усі ознаки економічної категорії конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів галузі свинарства, основним напрямом яких є високі результати виробничо-економічної діяльності.

Рис. 1. Схема процесу управління конкурентоспроможністю суб'єктів господарювання в галузі свинарства

Джерело: Розроблено автором.

Україна як член Світової організації торгівлі є повноправною ринковою державою з певним набором прав та обов'язків і змушена змагатися в єдиному економічному просторі за свою частку в системі світового ринку. Успіх справи залежить від темпів інвестиційно-інноваційної активності суб'єктів господарювання, впровадження передових технологій виробництва й ефективності використання всіх засобів виробництва.

Наразі вирішення питання підвищення обсягів виробництва та конкурентоспроможності продукції сільського господарства є пріоритетним напрямом розвитку агробізнесу, насичення продовольчого ринку вітчизняною продукцією високої якості. З огляду на це, важливо дослідити нинішній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції відповідно до специфіки розвитку агропромислового комплексу й сформованого рівня конкурентного середовища для розробки стратегічних орієнтирів зростання конкурентоспроможності продукції.

Якість продукції є багатоаспектним поняттям, що має соціально-економічний зміст і великою мірою зумовлює формування конкурентних переваг товаровиробників на вітчизняному та світовому ринках. Під якістю сільськогосподарської продукції розуміють сукупність біологічних властивостей продукту, який здатен задовольняти запити споживачів і відповідати встановленим вимогам.

Протягом останніх років якість вітчизняної аграрної продукції, зокрема галузі свинарства, поліпшилася, але й досі значна частка суб'єктів господарювання несуть значні втрати від реалізації сільськогосподарської продукції низької якості. У розв'язанні цієї проблеми великий резерв криється у підвищенні конкурентоспроможності та прибутковості свинарських підприємств.

Для досягнення сталого розвитку господарюючих суб'єктів у галузі свинарства необхідно розробити стратегічні орієнтири їхньої діяльності, щоб виявити проблеми й ресурси для досягнення основної мети – ви-

робництво конкурентоспроможної продукції та підвищення прибутковості.

Пропонований алгоритм формування стратегії збільшення обсягів виробництва й поліпшення якості продукції суб'єктів господарювання галузі свинарства передбачає чотири основні етапи реалізації (табл. 1).

Кожний етап передбачає комплексний аналіз сучасного рівня розвитку конкурентного середовища, оцінки конкурентних переваг і недоліків у діяльності свинарських підприємств та визначення стратегічного базису розвитку.

1. Алгоритм формування стратегії збільшення обсягів виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності продукції свинарства

Аналіз особливостей і чинників, що впливають на розвиток підприємств галузі свинарства	Аналіз конкурентного середовища ринку м'яса свиней; оцінка нормативно-правової бази розвитку свинарства і галузевих цільових програм розвитку; аналіз розвитку регіонального ринку продовольства; сучасний рівень державного регулювання свинарства; оцінка стану галузевої виробничої інфраструктури
Оцінка стану виробництва та рівня якості продукції в підприємствах галузі свинарства	Системний аналіз виробничо-економічної діяльності господарюючих суб'єктів свинарства; визначення конкурентних переваг і недоліків діяльності господарюючих суб'єктів свинарства
Визначення пріоритетних напрямів збільшення обсягів виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності продукції свинарства	Визначення системи заходів, умов і масштабів виробничо-економічної діяльності господарюючих суб'єктів свинарства; аналіз планованих параметрів діяльності господарюючих суб'єктів свинарства
Формування стратегії збільшення обсягів виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності продукції господарюючих суб'єктів свинарства	Ветеринарно-зоотехнічні та організаційно-економічні заходи; система моніторингу і контролю сформованої стратегії

Джерело: Розроблено автором.

Аналіз параметрів виробничо-економічної діяльності суб'єктів господарювання галузі, в тому числі якісних характеристик її продукції, дав можливість сформулювати стратегію збільшення обсягів виробни-

цтва й поліпшення якості продукції свинарства, що передбачає синтез ветеринарно-зоотехнічних та організаційно-економічних заходів (табл.2).

2. Складові стратегії збільшення обсягів виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності продукції свинарства

Ветеринарно-зоотехнічні заходи	Підвищення рівня годівлі та якості згодовуваних кормів; перехід на 100%-не забезпечення поголів'я комбікормами заводського виробництва при одночасній відмові від годівлі розмеленим зерном власного виробництва; підвищення генетичного потенціалу свиней в товарному свинарстві на основі промислового схрещування; доведення показника відтворення стада з розрахунку на 100 гол. маток до потенційно можливого рівня – 1900 гол., або по 2 опороси на рік; доведення середньої живої маси молодняка свиней, що реалізуються на м'ясо, до 110-115 кг; підвищення середньодобового приросту живої маси свиней до 600 г; розвиток племінної справи; підвищення породного складу стада в свинарських господарствах за рахунок використання у відтворенні висококласних племінних кнурів-плідників; дотримання вимог ветеринарно-зоогігієнічних умов утримання тварин
---------------------------------------	--

Організаційно-економічні заходи	Удосконалення заходів державної підтримки; доведення до нормативного використання виробничих потужностей свинарських комплексів і великих ферм; реконструкція виробничих корпусів і технологічне переозброєння виробничих процесів у галузі; інтеграція комбікормової промисловості й організацій промислового свинарства; проведення моніторингу ринку свинарської продукції та створення умов для залучення інвестицій
--	--

Джерело: Розроблено автором.

Стратегія спрямована на задоволення інтересів товаровиробників і споживачів продукції галузі. Сутність представленої стратегії полягає в послідовному виконанні запропонованих ветеринарно-зоотехнічних і організаційно-економічних заходів, заснованих на послідовній інтенсифікації й сталому розвитку свинарства.

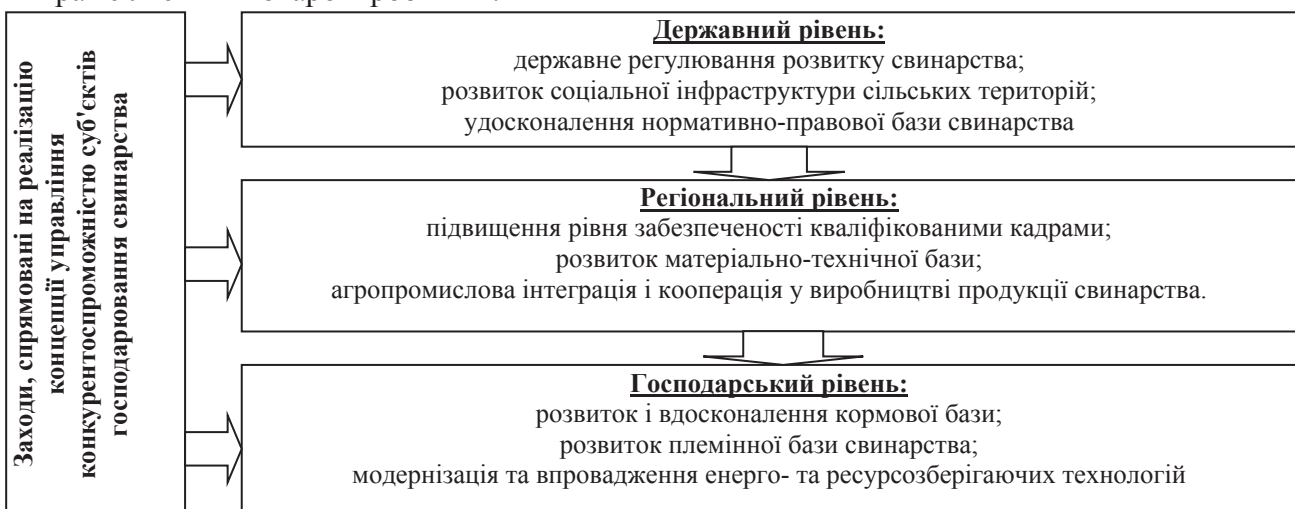
Одним із головних чинників формування конкурентних переваг суб'єктів господарювання в галузі свинарства, умовою ефективного розвитку бізнесу є ціна реалізації продукції.

Проте практика розвитку ринкових відносин у сфері ціноутворення на продукцію сільськогосподарських товаровиробників за роки реформування виявила повну неспроможність теорії про саморегулювання ринку, що ринкові механізми сприятимуть досягненню пропорційності між попитом і пропозицією. Насправді відбулося некероване зростання цін на продукцію переробних підприємств, які, будучи монополістами, протягом багатьох років встановлюють ціни, не рахуючись із рівнем виробничих витрат сільських товаровиробників.

Ключова роль у формуванні конкурентного середовища, створенні рівних можливостей усім учасникам ринкових відносин, у тому числі в здійсненні контролю за ціноутворенням, має належати державі. Однак за період реформування вона самоусунулася не тільки від вирішення питань ціноутворення, а й регулювання цін та контролю за їх встановленням.

Аграрний сектор є дотаційною галуззю матеріального виробництва, а продукція сільського господарства – соціально значущою для багатьох верств населення, тому необхідне державне регулювання розвитку галузі, яке властиве як централізовано керованій економіці, так і ринковій. Це сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки, зниженню імпортних поставок продовольства й зростанню доходів товаровиробників.

Розв'язання проблеми підвищення конкурентоспроможності продукції свинарства зумовлює необхідність обґрунтування концепції управління досягненням конкурентоспроможності свинарських підприємств (рис.2).

Рис. 2. Концепція управління досягнення рівня конкурентоспроможності підприємств галузі свинарства

Ця концепція являє собою сукупність заходів, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності суб'єктів господарювання свинарства та полягає в забезпеченні цілісності узгоджених і взаємозв'язаних соціально-економічних та організаційно-технічних заходів на всіх рівнях управління.

Механізм реалізації концептуальних заходів, передбачених у концепції, має бути відображений у відповідних нормативно-правових актах і забезпечуватися необхідними фінансовими ресурсами з державного та регіональних бюджетів, а також бюджету суб'єкта господарювання.

Одним із факторів підвищення конкурентоспроможності свинарства є поглиблення спеціалізації й підвищення концентрації виробництва. Оптимальні розміри спеціалізованих ферм і комплексів визначаються низкою факторів та умов. Вони повинні сприяти найповнішому використанню виробничих приміщень і продуктивних тварин, підвищенню продуктивності праці, надавати можливість здійснювати оперативне керівництво галуззю тощо.

Висновки. Свинарство є однією із скоростиглих та економічно вигідних галузей тваринництва, що здатна в короткі терміни за-

безпечити населення країни м'ясною продукцією. Однак сучасний рівень розвитку багатьох господарюючих суб'єктів свинарства характеризується невисокими параметрами виробничо-економічного розвитку, що зумовлено впливом організаційно-економічних факторів і умов зовнішнього середовища.

Конкуренція й конкурентоспроможність є ринковими категоріями, які необхідно розглядати в сукупності з конкурентним середовищем. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки та господарюючих суб'єктів є пріоритетним напрямом розвитку, насичення ринку вітчизняною продукцією високої якості, забезпечення продовольчої безпеки країни.

Створення цілісного механізму стимулювання розвитку конкурентоспроможного виробництва продукції свинарства ставить своїм завданням необхідність удосконалення механізмів формування системи ціноутворення на продукцію галузі.

Розв'язання проблеми підвищення конкурентоспроможності продукції свинарства викликає необхідність в обґрунтуванні концепції й стратегії управління досягненням конкурентоспроможності свинарських підприємств.

Список використаних джерел

1. Амбросов В.Я. Оцінка конкурентоспроможності агроформувань / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Вісн. ХНАУ, серія "Економіка АПК і природокористування". — 2009. — № 10. — С. 23—28.
2. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф. — М.: Экономика, 1989. — 480 с.
3. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження організаційних форм виробництва / О. Ю. Єрмаков // Економіка АПК. — 2003. — № 1. — С. 31—37.
4. Кваша С. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ / С. Кваша, О. Лука // Економіка України. — 2003. — № 10. — С. 79—86.
5. Малік М.Й. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: моногр. / М.Й. Малік, О.А. Нужна. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2007. — 270 с.
6. Месель-Веселяк В. Я. Напрями забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. — 2009. — № 10. — С. 7—14.
7. Олійник О.В. Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на ринку зерна: моногр. / О.В. Олійник, В.Й. Шиян, В.В. Олійник. — Х.: ХНАУ, 2011. — 228 с.
8. Писаренко В.В. Маркетинг овочевої продукції (методичні та практичні аспекти): моногр. / В.В. Писаренко. — Полтава: ФОП Говоров С.В., 2008. — 304 с.
9. Портер М. Конкуренція; [пер. с англ.] / М. Портер, Э. Майкл. — М.: Вільямс, 2003. — 50 с.
10. Porter M. Konkurentnaya stratehiya: Metodika analiza otraslei y konkurentov / Maikl Porter; Per. s angl. — 3-e yzd. М.: Alpyna Biznes Buks, 2007. 453 s.
11. Porter M. Konkurentnoye preimushchestvo. Kak dostich vysokoho rezultata i obespechit eho ustoichivost / M. Porter. — М.: Alpyna Biznes Buks, 2006. — 715 s.
12. Hammel G., Prahalad C.K. The Core Competence of the Corporation, Harvard Business Review, 71, May – June 1990, 71: P. 79 – 91.
13. Commons J.R. Institutional Economics // American Economic Review/ — V.21. — 1931. — PP. 68-657. — Retrieved from: <http://www.socserv2.socsci.mcmaster.ca>
14. Edgeworth F.Y. Mathematical Psychics. Mountain Center, CA: James & Gordon, 1995. — 176 p.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2017 р.

Фахове рецензування: 01.02.2017 р.

* * *

*T.M. STUKACH, candidate of economic sciences,
senior research fellow, associate professor (docent)
Kyiv National University of Trade and Economics*

Diversification of Ukraine's foreign activities in AIC: asian vector

Scientific problem. The importance of food security and agricultural sector development is continuously growing in today's world economic system, which creates the grounds for promotion of the sector in the countries with favorable natural and geographical environment. For Ukraine, agriculture is a strategic sector of the economy. This is primarily because of the fact that Ukraine is the only country possessing 9% of the world reserves of highly fertile lands (chernozem), about 40 million hectare area of land allotted for cultivation of agricultural products; employing about 20% of the country's total economically active population in the agroindustrial complex; generating over 18% gross domestic product. Despite the significant potential of the industry, today development of the agricultural sector of Ukraine is considerably slowed down due to the influence of several destructive factors: general economic instability, worsening of the world commodity market condition, insufficient government support, unresolved problems of the land markets, low yields resulting from imperfection of technologies and obsolete equipment. For Ukraine, agricultural export promotion is very important not only for the industry, but also for the macroeconomic situation improvement. In view of aggravation of problems in the trade relations of Ukraine with Russia, the former largest commercial partner, it is necessary to seek new marketing outlets or increase the volume of trade with the existing partners. In this aspect, diversification of foreign economic activity of Ukraine in the Asian countries with continuous-

ly growing markets becomes mainstream, which constitutes a great scientific interest.

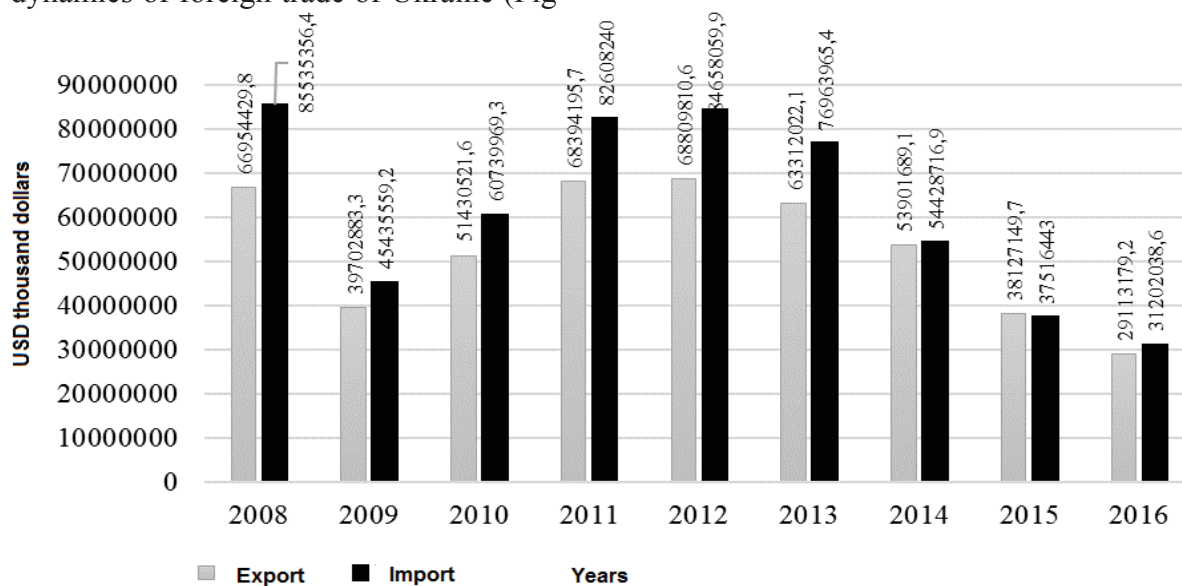
Analysis of recent researches and publications. The aspect of diversification of the foreign economic activities of Ukraine has been studied by many scientists, among which the scientific works of the following scholars are worth mentioning: V. Dudar, A. Potikha, A.V. Solonukha, N. Strochenko, V.M. Tsikhanovska, M.V. Janush and many others. In particular, A. Potikha has fairly pointed out that the agricultural sector has always been one of the priority areas for both foreign trade and internal economic development of our country, because industrial engineering and food security support are relevant at all times for an individual country [5]. V.M. Tsikhanovska believes that strengthening of competitiveness of the domestic agricultural products in foreign markets has been hold back by the following factors [8]: limited number of types of export-oriented agroindustrial products; non-compliance of certain products with the international safety and quality standards for food products. Rapid economic growth and increase in the share of population with average income level in the countries of Asia and North Africa primarily contribute to increase of vegetable and animal food consumption. The scientist believes and we agree that this offers considerable prospects for expansion of the market outlet for domestic agricultural products. As fairly mentioned by R. Dudar, the experience of recent years has proved that the trade partners of Ukraine in the area of sales of the agricultural and food products are reluctant to open their markets to Ukrainian goods in response to Ukraine's pro-

vision of favorable conditions for the import of agroindustrial goods [1]. Despite the significant achievements of domestic and foreign scholars in the selected topic, the possible directions of commercial cooperation of Ukraine and the Asian countries in the trade area have not been researched deeply enough.

The objective of the article is to analyze the dynamics and scope of Ukraine's foreign trade with the Asian countries, identify the most promising partners and areas of cooperation.

Statement of the main results of the study. The dynamics of foreign trade of Ukraine (Fig-

ure 1) shows a rapid decline of foreign economic activity over the last three years. In particular, in 2014, the export volume decreased by 14.86 %, when compared to 2013, the import volumes were curtailed even more (by 29.3 %, when compared to 2013). These negative trends continued in 2015-2016, with the subsequent decline in foreign trade. The foreign trade undergoes a negative influence of the unrest in the east of the country, reduction of the market outlets, decline in business activity, and winding up of the domestic businesses.

Figure 1. The dynamics of foreign trade of Ukraine in 2008-2016*

*Source: designed by the author according to the data of the State Statistics Committee of Ukraine for January – October 2016.

The structure of foreign trade partners of Ukraine is primarily represented by the Asian countries (46.6% in total exports of 2015), the EU countries (25.3%), the African countries (14%), the CIS countries (11.1%), the USA (0.3%), and other countries (2.7%). Evidently, most of products are exported to the Asian countries, and in the context of a steady increase in the market, the region presents a great interest for Ukrainian exporters.

Thus, today favorable conditions have been created for intensification of domestic exports of agricultural products and expansion of markets owing to the Asian countries, the most promising among which are Japan, South Korea, Vietnam, Pakistan, Bangladesh, Iraq and

China. At the same time, exports to CIS countries have been reduced.

Analyzing Ukraine's foreign trade with the Asian countries (Table 1), it is worth noting that most of the products are exported to Turkey (USD 2771758 thousand in 2015, which constitutes 7.27% of the total exports), China (USD 2399079 thousand, which is 6.29% of the total exports), India (USD 1444087 thousand, or 3.79% of the total exports), Saudi Arabia (USD 761562 thousand, or 2% of the total exports). The share of other Asian countries does not exceed 1.3%. Assessing the dynamics of trade, the tendency for decrease in exports of domestic products to the key partners, including Turkey, China and India, has been observed (Table 1).

**Volume of Ukraine's foreign trade with the Asian countries in 2013-2015,
USD thousand dollars***

Countries	2013		2014		2015			
	Export	Import	Export	Import	Export	Share in the total export structure	Import	Share in the total import structure
Total	63312022	76963965	53901689	54428717	38127150		37516443	
Turkey	3805477.8	1852685	3561365	1299541	2771758	7.27	851742	2.27
China	2726677.3	7900753.9	2674126	5410953	2399079	6.29	3770991	10.05
India	1974747.3	838498.4	1815850	656770	1444087	3.79	443660	1.18
Saudi Arabia	782116.6	183868.4	1031360	205257	761562	2.00	144959	0.39
Iraq	767805.1	151.1	710614	43760	472533	1.24	37.7	0.00
Georgia	533633.9	217909.3	487976	153664	402726	1.06	61757.4	0.16
The Republic of Korea	407531.1	830540.6	510286	478222	395389	1.04	256419	0.68
Thailand	251959.4	200950.3	140646	162877	334900	0.88	120627	0.32
The United Arab Emirates	450421.7	68565.8	394944	66612.7	301767	0.79	57607.5	0.15
Japan	458438.9	984956.7	209561	612576	235568	0.62	382246	1.02
Bangladesh	143488.4	65011.7	152923	68015.5	206963	0.54	53961.1	0.14
Indonesia	318982.5	444994.8	168254	272623	185946	0.49	168812	0.45
Malaysia	191474.9	209381.2	132518	193182	159574	0.42	132092	0.35

*Source: systematized by the author according to the data of the State Statistics Committee of Ukraine.

In general, the structure of export of agroindustrial products is represented mainly by primary commodities, especially oil seeds - live animals, animal products (1.9% of the total exports) - meat and edible meat offal (0.7%), milk and dairy products, poultry eggs, natural honey (1.1%); herbal products (16.2% of the total exports): cereals (12.1%), seeds and fruits of oil-bearing plants (3.1%); fats and oils of animal or vegetable origin (7.1%); finished food products (5.7% of the total exports) - cocoa and cocoa products (0.6%), food industry leftovers and waste (2.1%).

The largest amount of grain and flax seeds is exported to Vietnam, grain and oil to Malaysia, grain is exported to Indonesia, Thailand and the Philippines. However, it should also be noted that the domestic agricultural enterprises supply the products to the Asian countries with higher added value. For example, domestic producers supply albumin (protein) to Thailand; dairy products and flour to the Philippines; flour, starch and eggs to Indonesia, molasses and malt to Vietnam [2]. Ukrainian agricultural products

are very popular in India, especially cheeses and bottled sunflower oil, as well as vegetables.

It is worth mentioning that the agricultural products from Ukraine are competitive in the Asian markets, and the demand for food stuffs corresponds to the commodity nomenclature of the Ukrainian exports. Despite popularity of the Ukrainian products, it is necessary to continue working towards intensification of trade cooperation between Ukraine and the Asian region countries, especially in terms of looking for new business partners, diversifying the commodity and geographical structure of exports, consolidating the existing market positions, and so on.

Asian market is very promising for Ukraine. For reference, the Indian market outlet is larger than that of Germany or Hungary, and the Chinese market surpasses Polish or Italian markets. According to the experts, the Chinese market demand is quite high, which proves the expediency of increasing the supplies of other kinds of products of the food industry, animal and vegetable products to the region. The Chinese markets attract Ukrainian exporters regardless of how changeable these markets may be. And the

purchasing power of the 1.3 -billion people country that tends to grow is another reason why it should be feasible. [4]

The experts also believe that the Chinese market has favorable conditions for entry of the Ukrainian small and medium business. In particular, it is possible due to a significant demographic potential (rapid population growth and, consequently, increased demand for food), and opportunities to increase the demand for products with high added value (wine, alcohol, juices, cheeses, yoghurts and pastries), low standard of living and slow development of agricultural enterprises in Asia contribute to the demand for export of quality certified products, and the products of the agricultural enterprises of Ukraine are competitive in the Asian markets and meet all standards. Ukrainian agrarian enterprises have increased the exports of sunflower oil and grain to the Chinese market. Not only the sunflower oil, but also canola and soybean oils are actively exported. The export of soybean oil to the market of China established a record in 2015: for nine months of 2015, the domestic producers managed to export 54.1 thousand tons in the amount of 38.5 million dollars. [7].

Domestic farmers need to focus on manufacturing the products with higher added value. In particular, it is necessary to increase the national added value in the grain trade by expanding the national participation in the strategic levels of logistics and transport networks and final sales to foreign consumers; optimization of

quantitative, qualitative and commercial losses in the grain sector; diversification of market outlets of the national grain; management of the national reserves of grain for the purpose of optimization of its value in case of economic fluctuations in the world market, etc. [6].

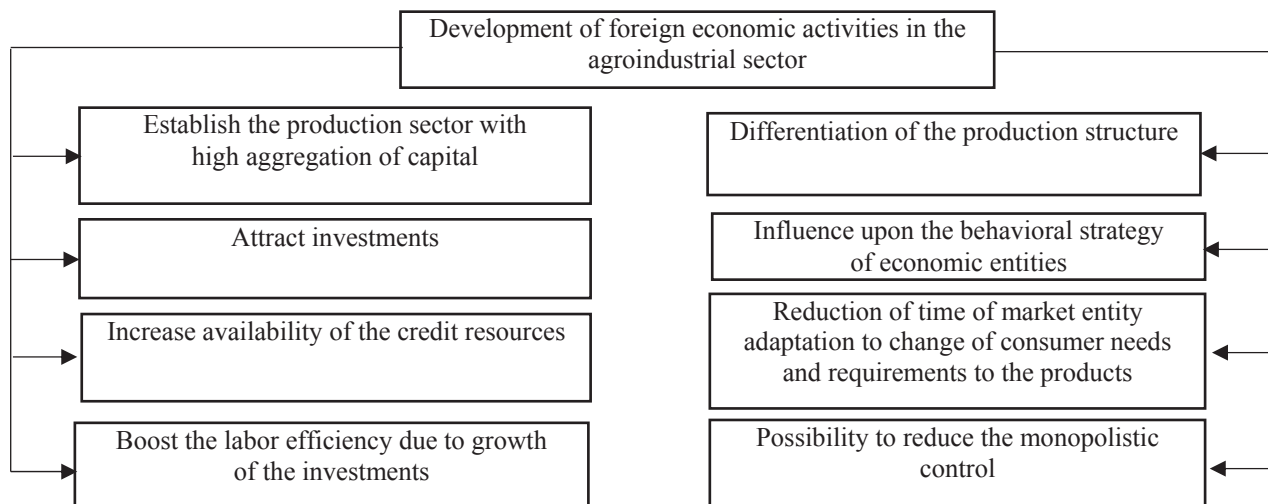
Development of foreign economic activities in the agricultural sector is hindered by the following factors:

in the agricultural area: insufficient financial support from the government; lack of qualified professionals; underdeveloped infrastructure (transport, finance); inexpedient cost of products; obsolete and worn out machinery;

in the processing industry: low competitiveness of the domestic products; high prime cost of the manufactured products; limited sales opportunity; undeveloped market infrastructure; insufficient number of specialists;

in the area of means of production for agricultural purposes: insufficient supplies of agricultural machinery; reduction of new equipment purchases; low coefficient of fixed asset renewal; high energy costs; lack of financial support.

To encourage prospering of the foreign economic activity in the agroindustrial sector, it is necessary to establish the production sector with high aggregation of capital; attract the investments into the agricultural sector; increase availability of the credit resources; boost the labor efficiency due to growth of the investments, etc. (see Figure 2).

Figure 2. Development of foreign economic activities in the agroindustrial sector*

*Source: author development

Over time, development of the domestic agroindustrial sector can ensure the economic

growth of Ukraine. In this respect, the priority incentives of foreign trade development in the

agricultural sector include: upgrading the efficiency of government regulation of the agricultural sector; providing state financial support for agricultural producers; generating effective mechanisms for agricultural development and export promotion; improving the agroindustrial complex functioning by the innovative development of agriculture; expanding the foreign trade; regulating the export structure by increasing the share of products with high added value; improving the statutory regulation and administrative mechanisms of agricultural sector control; boosting the product quality through introduction of the innovative technologies.

Conclusions. Today's world production environment is characterized by persistent shaping of demand for agrarian products around the world. However, analyzing the dynamics of foreign economic relations of Ukraine in 2014-2016, it is easy to observe certain negative drifts in the agricultural sector, associated with a number of problems.

The Asian countries, namely Turkey, China, India and Saudi Arabia, play a crucial role among the main trade partners of Ukraine. The importance of the Asian region in the world trade of food and agricultural raw materials will significantly increase. This is a promising market outlet for Ukrainian producers.

Strengthening the role of the Asia-Pacific region requires promotion of economic cooperation

between Ukraine and the countries of the region. It is necessary to develop the strategy of public-private partnerships, including within the SCO, ASEAN. Creation of a free trade zone is intended within the framework of ASEAN + 3. Also, the activity of the latter is aimed at development of agriculture, ensuring food security and reduction of poverty in the member countries.

The structure of exports of agricultural products to the Asian countries includes mostly herbal products, as well as the fats and oils of vegetable origin. The largest portion is given to grain crops. The analysis of foreign trade indicates the need for a thorough research of each country's market, intensification of advertisement of the Ukrainian products on the markets of these countries. In addition, scientific cooperation with the Asian countries in the agricultural sector, including foundation of joint research and production companies, requires further promotion.

The key means of export encouragement and foreign trade promotion in the agroindustrial sector should be: incentive of export of products, raw materials and main agricultural means of production; initiation of renewal of fixed assets and introduction of innovative production in the agricultural sector; assistance with and optimization of certification procedures for products; development of the sector of credit and financial support for agricultural production; stimulation of investments in agriculture.

References

1. Dudar, V. (2014). Main trends of development of Ukrainian agricultural market in the foreign economic activities. // Messenger of TNEU, 81-90.
2. Lupenko, Y., Pugachov, M., Dukhnytskyi, B. and others. (2015): Formation of the global and regional markets for agricultural raw materials and food: monograph. Kyiv, NSC "Institute of Agrarian Economics", 320 p.
3. Official website of the State Statistics Committee of Ukraine. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Pugachov V., Pugachov M. (2017) The Eurasian Wheat Belt and Food Security. Global and Regional Aspects / S. Gomez y Paloma (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 318 p.
5. Potikha, A. Agriculture in the economic system of Ukraine. [Electronic resource]. – Access mode: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=583:silskogospodarstvo&catid=8&Itemid=350.
6. Strochenko, N. Economic aspects of increase of agroindustrial product export by Ukraine in the context of the carbon certification introduction. // Messenger of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 75-81.
7. Hadzalo, I., Lupenko, Y., Pugachov, M. and others. (2016): Development of Agricultural Economics in 2011-2015 years: Scientific report. – Kyiv, NSC "Institute of Agrarian Economics", 546 p.
8. Tsikhanovska, V.M. Assessment of the current condition and main tendencies of development of the domestic agrarian market in the globalization conditions. // Efficient Economy. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4819>.
9. Janush, M.V., Solonukha, A.V. (2016). Promising area of work for Ukrainian agricultural enterprises on the Asian market. // Global and national problems of the economy. 11, 93-95.

The article has been received 26.01.2017

Revision: 06.03.2017

* * *

*В.І. АРТИШ, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів
і природокористування України*

Виробництво та реалізація органічної продукції в світі

Постановка проблеми. Виробництвом органічної сільськогосподарської продукції займаються майже всі країни світу. Частина господарств, що постачають таку продукцію, постійно зростає. Характерним показником розвитку органічного сільського господарства є розміри органічних площ під сільськогосподарськими культурами.

У теперішній час проявляється підвищена заінтересованість визначеного сектора економіки, виникає необхідність формулювання поняття якості органічної продукції, розробки й управління системою менеджменту якості підприємств по виробництву такої продукції. Основне завдання – забезпечити випуск конкурентоспроможної якісної продукції, оцінюючи результативність та ефективність своєї діяльності за визначеними критеріями, знижуючи собівартість, скорочуючи витрати та збільшуючи прибуток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями розвитку органічної продукції займаються вітчизняні та зарубіжні науковці. Серед українських учених цю проблему порушують у своїх працях В. Андрійчук [1], Н. Бородачева [2], Є. Милованов [4], Т. Харченко [5], В. Шлапак [6] й ін. Серед іноземних науковців пошуком вирішення питань виробництва органічної продукції займаються А. Сагота [7], Г. Добиш [3], Н. Віллер, Ю. Лернод [8], К. Хольгер [9] та ін.

Мета статті – дослідження виробництва та реалізації органічної продукції в світі, аналіз ринку й визначення пріоритетних напрямів його розвитку.

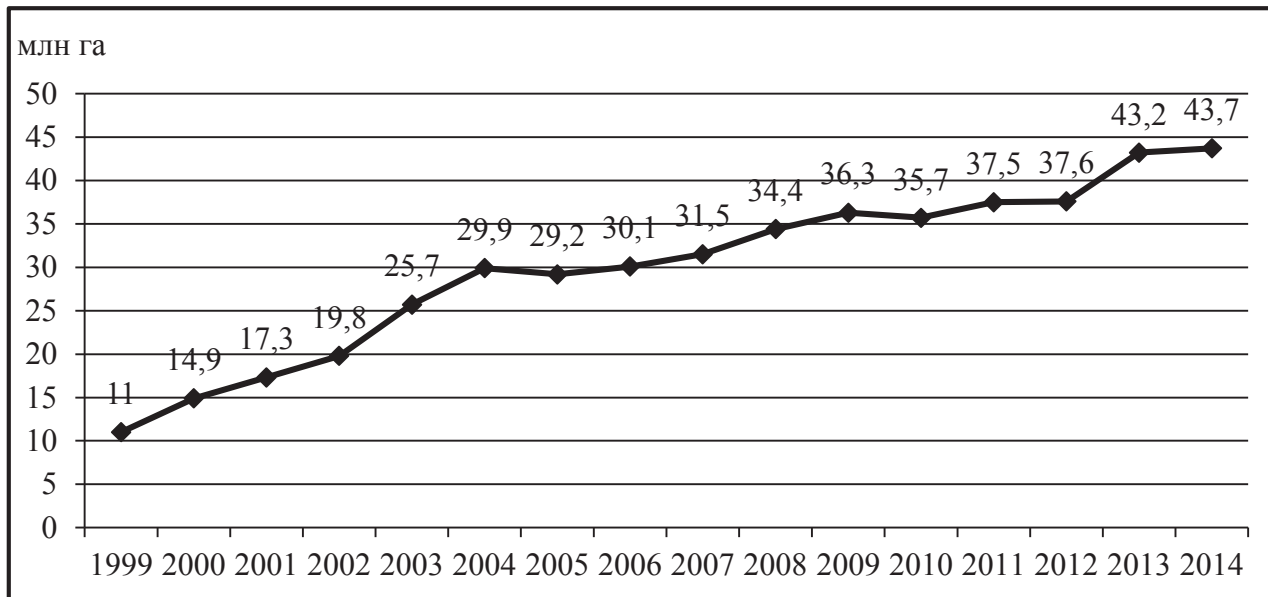
Виклад основних результатів дослідження. Наприкінці ХХ ст. починає швидко розвиватися світовий ринок органічної продукції харчування. З часом органічне виробництво перетворюється на стратегію інноваційного розвитку агропромислового комплексу більшості країн світу [12]. За останні тридцять років посилюється увага урядовців і бізнесменів різних країн до перспективного ринку органічної продукції, розробляються системи державного регулювання ринку, створюються національні стандарти й системи сертифікації, відбувається динамічний розвиток ринку органічної продукції та відмічаються щорічні темпи її приросту.

Останнім часом у світі зростає заінтересованість у безпечних продуктах харчування. Продукція сільського господарства, одержана без застосування хімічних засобів, мінеральних добрив, шкідливих кормових добавок, без ГМО, це не лише здоров'я людей, а й збереження чистоти навколишнього середовища та відновлення родючості ґрунтів. Саме світовий попит на екологічно чисті продукти харчування має забезпечити органічне виробництво.

Світовий ринок органічних продуктів останніми роками демонструє стабільні й високі темпи росту. Так, за результатами досліджень, проведеними провідними організаціями органічного руху IFOAM (Міжнародна федерація органічних сільськогосподарських рухів) та FiBL (Дослідний інститут органічного сільського господарства в Швейцарії), до якого включено 162 з 224 країн світу, екологічним виробництвом сільськогосподарської продукції займаються

понад 2,3 млн господарств, які використовують близько 44 млн га сільськогосподарських угідь [5], включаючи землі у конверсії, або 1% загальної площі сільськогосподарських земель світу. При цьому, тільки з

2000 року площа органічних сільськогосподарських земель із 14,9 млн га зростає до 37,2 млн га у 2011 році, а у 2014-му становила вже 43,7 млн га [11] (рис.1).

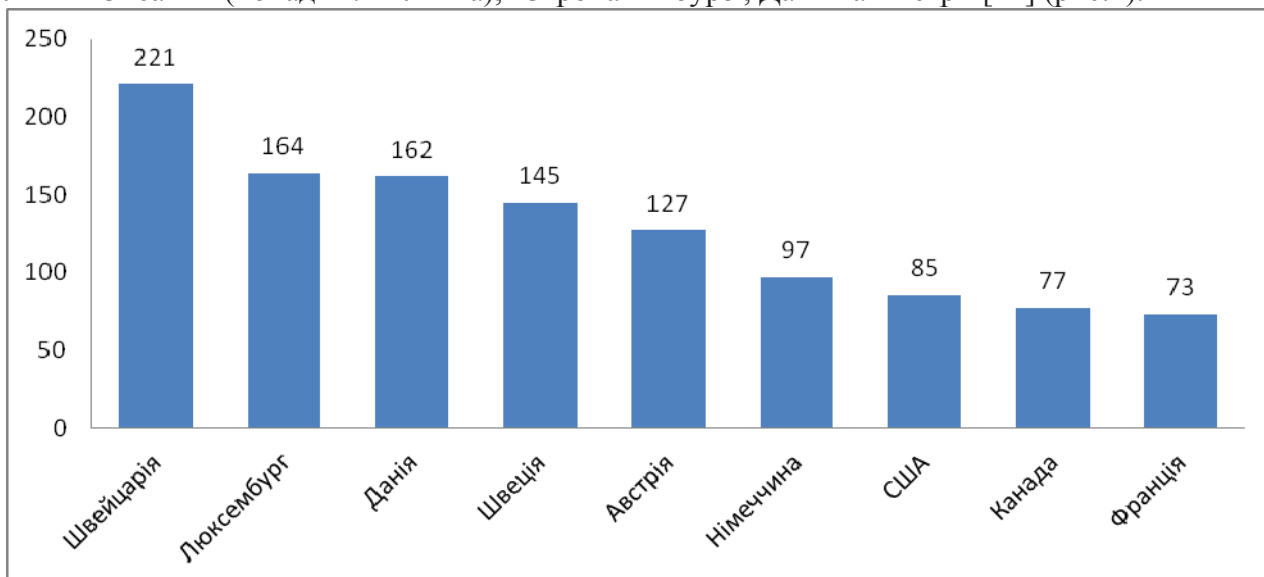
Рис. 1. Динаміка розвитку земель під органічним землеробством у світі

Джерело: [11].

Світовими лідерами серед країн світу за площею земель, зайнятих під органічним виробництвом, є Австралія, Аргентина, Китай і Бразилія. До регіонів із найбільшими площами сільськогосподарських земель, що обробляються органічно, належать Австралія й Океанія (понад 17 млн га), Європа

(близько 12 млн га) та Латинська Америка (близько 7 млн га).

Країни з найбільшими обсягами ринків органічних продуктів – США, Німеччина й Франція. Однак найвищий рівень споживання їх простежується в Швейцарії, Люксембурзі, Данії та Австрії [11] (рис.2).

Рис. 2. Споживання органічної продукції на душу населення у світі, 2014 р.

Джерело: [11].

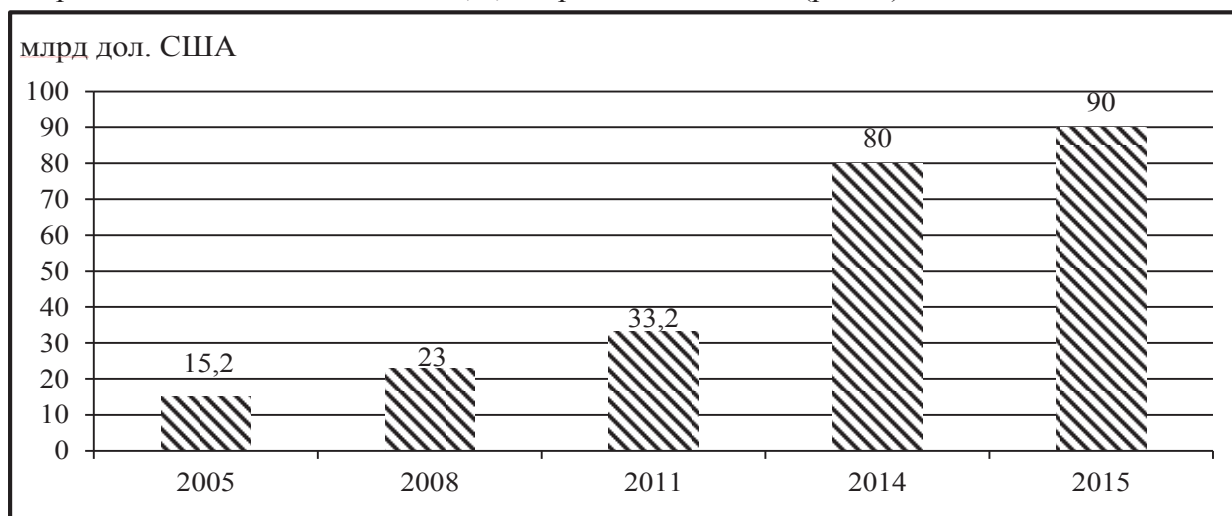
Споживання такої продукції в країнах, що розвиваються, на досить низькому рівні в зв'язку з тим, що переважна більшість міського населення знаходиться за межею бідності та є екологічно неграмотним. Попит на органічні продукти, як показує практика, зростає з підвищенням рівня економічного розвитку країн, добробуту, освіти та загальної поінформованості населення.

Хоча органічне виробництво продовжує зростати по всій планеті, основна частина реалізації органічних харчових продуктів і напоїв зосереджена, переважно, у високорозвинутих індустріальних країнах. На поточний момент більше 90% споживання органічних продуктів припадає на Північну Америку й Західну Європу. Однак логічно, що з подальшим економічним розвитком інших країн, підвищенням рівня добробуту, освіти та загальної інформованості їхнього населення, зростатиме і попит на органічні продукти в цих країнах. Прикладом тому може бути потужне економічне зростання у таких країнах, як Бразилія, Індія, Китай, де значно збільшилася чисельність сімей, що належать до середнього й заможного класів, і, як ре-

зультат, споживання органічних продуктів також почало зростати [5].

Сфера органічного виробництва у світі охоплює сільськогосподарську та переробну галузі, а також заготівлю продукції, яку збирають у лісах, одержують від бджільництва й аквакультури. Результатом органічного виробництва є органічна продукція, до якої належить цілий спектр товарів, серед яких косметика, одяг, меблі, предмети інтер'єру, засоби гігієни, органічна побутова хімія, дитячі іграшки тощо. Основним же сегментом світового ринку органічної продукції є виробництво екологічно чистих продуктів харчування.

Останні дослідження світового ринку органічної продукції показують, що ринок знаходиться у фазі активного розвитку та є альтернативою споживанню екологічно небезпечної продукції. Якщо у 2005 році світовий ринок органічної продукції становив понад 15 млрд дол. США, то вже в 2011-му він збільшився до 33 млрд дол. США. За результатами 2015 року світовий ринок органічної продукції збільшився у 6 разів, порівнюючи з 2005 роком, і досяг рівня 90 млрд дол. США (рис. 3).

Рис. 3. Зростання світового ринку органічної продукції, 2005 – 2015 рр.

Джерело: [5].

За прогнозами експертів, у 2020 році обсяги світового ринку екологічно чистих продуктів харчування можуть сягнути 200-250 млрд дол. США [6].

Світовий ринок органічної продукції демонструє позитивну динаміку. При цьому 96% від реалізації органічної продукції одержано в сукупності у Північній Америці (50%)

та Європі (46%). На США припадає 44% роздрібного обороту органічної продукції, на країни ЄС – 41% (у тому числі на Німеччину – 14%, Францію – 8, Великобританію – 4, Італію – 3, Канаду – 4, Швейцарію – 3, Японію – 2%). На всі інші країни світу припадає лише 6% світових роздрібних продажів органічної продукції [8] (табл.).

Глобальний ринок органічної продукції 2014-2015 рр.

Країни із найбільшими продажами органічної продукції	Товарний обіг, млн євро	Країни із найбільшими продажами органічної продукції	Товарний обіг, млн євро
2014 рік		2015 рік	
США	13 325	США	15650
Німеччина	5300	Німеччина	5850
Франція	2557	Франція	2591
Великобританія	1900	Великобританія	2494
Італія	1870	Італія	1970
Канада	1126	Канада	1392
Швейцарія	789	Швейцарія	905
Австрія	739	Австрія	810
Данія	580	Данія	724
Нідерланди	496	Швеція	623

Джерело: [8].

Передбачається, що в 2020 році міжнародний органічний ринок продуктів харчування та напоїв зросте майже в 14 разів порівняно з 1999 роком. Такі темпи зростання властиві ринкам і галузям, що динамічно розвиваються, незважаючи на економічну рецесію останніх років. Вигоди для здоров'я та наявність екологічно чистих характеристик, як очікується, стимулюватиме попит протягом наступних років. Крім того, нормативно-правове забезпечення для органічного землеробства позитивно впливатиме на ринок за рахунок поліпшення харчування та якості продукції. Такі групи органічних товарів, як фрукти й овочі домінують на ринку, на них припадало понад 35% усього світового доходу від реалізації органічної продукції в 2014 році, а такі товари, як м'ясо, риба і птиця будуть найбільш швидкозростаючими секторами, орієнтовний середньорічний темп зростання – 14,6% протягом 2014 – 2020 років. Ринок органічних напоїв, а саме напої із сої, вівса та рису, становили більше 38% загальної виручки від реалізації їх у 2014 році. Існує специфіка споживання таких напоїв у різних країнах.

Розвиток ринку органічних продуктів у світі міг би розвиватися й швидшими темпами, якби не такий стримувальний фактор, як порівняно висока вартість органічних то-

варів і продуктів. Ціни на органічну продукцію набагато вищі, ніж на звичайну. Наприклад, за європейськими стандартами націнка на органічні продукти й товари є виправданою у розмірі 20-30%. А в Україні та деяких інших країнах світу в окремих випадках вартість органічної продукції може бути на 50-300% і вище, ніж неорганічних аналогів [12].

Проведений нами аналіз показує, що світовий ринок органічної продукції має високий потенціал розвитку, дає змогу агропродовольчим компаніям закріпити свої позиції в новій ніші зі зростаючою ємністю не тільки на локальних, але й на міжнародних ринках, споживачі ж мають можливість альтернативи вибору екологічної продукції.

Висновки. Протягом останніх десятиліть відбувається стрімкий розвиток органічного сектору в більшості країн світу. Проведене дослідження дало змогу встановити такі тенденції розвитку світового ринку органіки: 1) попит концентрується в розвинутих країнах; 2) зростає попит у країнах, що розвиваються; 3) відбувається консолідація гравців ринку; 4) посилюється державна підтримка виробників органічної продукції; 5) постійно поширюється асортимент органічних продуктів і товарів.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.І. Економіка аграрних підприємств: підруч. / В. І. Андрійчук. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. Бородачева Н. Спрос и предложение на рынке органических продуктов / Н. Бородачева // Агроперспектива. – 2004. - №9. – С.59-61.
3. Добыш Г. Норвежские заметки / Г. Добыш, С. Гранде // Белорусское сельское хозяйство. – 2003.– № 9. – С. 40-42.

4. *Милованов С. В.* Органічне сільське господарство: перспективи для України / С.В. Милованов // Посібник українського хлібороба. – 2009. – С. 257-260.
5. *Харченко Т.Б.* Перспективи розвитку ринку органічної продукції в Україні / Т.Б. Харченко // Економіка АПК. – 2013. – №9. – С.37-41.
6. *Шлапак В.О.* Про вирощування екологічно чистої продукції в Україні [Електронний ресурс] / В.О. Шлапак. – Доступний з: <http://www.lol.org.ua>.
7. *Sahota A.* The Global Market for Organic Food & Drink [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.organicmonitor.com
8. The European Market of Organic Food 2011 Helga Willer, Julia Lernoud, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) Frick, Switzerland and Diana Schaack, Agricultural Information Company (AMI), Bonn, Germany BioFach Congress 2013, Nurnberg, Session “The European Market of Organic Food”, 13.02.2013 <http://orgprints.org/22345/19/willer-2013-session-european-market.pdf>.
9. Kirchmann Holger. Organic Crop Production: Ambitions and Limitations / Springer, 2009. – 244 p.
10. Інтернет-ресурс: www.fibl.org
11. FiBL & IFOAM – Organics International (2016); The World of Organic Agriculture 2016. Frick and Boon
12. <http://organic.ua>

Стаття надійшла до редакції 14.02.2017 р.

Фахове рецензування: 20.02.2017 р.

* * *

Новини АПК

Аграрні розписки дали змогу залучити сільгоспвиробникам понад 467 млн грн

За період упровадження Проекту аграрних розписок видано 80 таких документів, що дозволило залучити сільгоспвиробникам понад 467 млн грн. Наразі розписки діють у 8 областях, й пріоритетним завданням Мінагрополітики України є поширення Проекту на всю територію країни.

Про це повідомила заступник Міністра Олена Ковальова під час засідання робочої групи з питань удосконалення механізмів функціонування аграрних розписок. У засіданні взяли участь профільні спеціалісти Міністерства, представники Аграрного союзу України, Інституту розвитку аграрних ринків, експерти Міжнародної фінансової корпорації та Європейського банку реконструкції та розвитку.

«На сьогодні аграрні розписки демонструють добрі результати. Так, видані документи дали змогу фермерам залучити понад 467 млн грн. Не було зареєстровано жодного випадку банкрутства. Нині працюємо над тим, щоб створити єдиний національний реєстр аграрних розписок, що дасть змогу поширити наш Проект на всю Україну», – прокоментувала Олена Ковальова.

За словами заступника Міністра, вже проведено підготовчу роботу щодо організації тендеру на створення єдиного національного реєстру. Впровадження в дію планується до кінця вересня 2017 року за підтримки Міжнародної фінансової корпорації.

«На березень-квітень заплановано проведення відбору розробника реєстру й організації тестового запуску. Сподіваємося, що до кінця вересня матимемо повноцінний національний реєстр, що дозволить масштабувати Проект і залучити більший обсяг фінансових ресурсів в аграрну галузь країни», – відзначила заступник Міністра.

Прес-служба Мінагрополітики України

Спеціалізація аграрних підприємств в зернопродуктовому підкомплексі

Постановка проблеми. В аграрному секторі України виробництво зерна є традиційним видом сільськогосподарської діяльності – так склалося історично. Розвиток аграрних підприємств зернопродуктового підкомплексу відбувається в таких головних підсистемах: виробництво (виращування зернових) і обмін (економічні відносини з реалізації зерна). У виробництві зерна важливий аспект спеціалізації, дохідності та прибутковості, витрат, а щодо обміну – відносини з суб'єктами ринкової інфраструктури й чинники ціноутворення. Вважаємо, що нині дана наукова проблема потребує ґрунтовного наукового аналізу, передусім, відносно спеціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання спеціалізації сільськогосподарського виробництва та підприємств періоду розбудови національної економіки виявилось дещо призабутим. Його науково-практична цінність набула нових якостей, адже в зернопродуктовому сегменті суб'єкти підприємництва розв'язують глобальні завдання, яким логічно підпорядковані цілі аграрних підприємств, що структурує виробництво зернових, визначаючи спеціалізацію.

Спеціалізація бере свій початок із натурального господарства і певного оформлення набула в епоху розвитку ремісничої справи. Ремісники були першопрохідцями у побудові спеціалізованих структур, які в майбутньому постали суб'єктами організованого ринку.

В економічній науці питання спеціалізації виникло не спонтанно, а з появою необхідності вивчення поділу праці й структурізації життя суспільства в умовах конкурентної боротьби за ресурси та ринки збуту, про що наголошував ще Адам Сміт [9]. До нього аспекти спеціалізації розглядали філософи Стародавніх Греції й Риму, які намагалися пізнати світ. Певне бачення змісту спеціалізації сформовано розвитком економічних наукових шкіл: меркантилізм, фізіократизм, кейнсіанство, новітні концепції наукового пізнання господарського порядку.

Щодо аграрного сектору економіки, то аспекти спеціалізації системно започатковані та набули подальшого розвитку в наукових напрацюваннях Х. Бергмана [1], К. Оболенського [5], О. Онищенко [6], П. Канінського [4], І. Беженар [2], значний вклад структурно-галузевого плану належить О. Чаянову [10], а безпосередньо щодо зернопродуктового підкомплексу й підприємницької діяльності – Ю. Лупенку [3, 8], М. Маліку [3, 17], Б. Пасхаверу [7], О. Шпикуляку [3, 11, 12, 13, 14], В. Бойку [15], В. Колодійчуку [16] та ін.

На переконання Х. Бергмана [1], спеціалізацію можна розглядати як процес і як стан розвитку підприємства, що проявляється в ринкових ефектах функціонування його структури. Спеціалізація є одним із визначальних чинників формування результативності виробництва, тому слід погодитися з думкою про те, що «ефективним виробництво може бути у всіх типах господарств, якщо їхня спеціалізація повною мірою відповідає природним та економічним умовам і

при цьому вони забезпечують високу продуктивність діяльності» [2]. Висновок ніби загальновідомий, але досягти такої відповідності складно через системну залежність сільськогосподарського виробництва від фактора природи, який динамічний у просторі й часі.

Щодо проблеми спеціалізації в умовах ринку, то слід погодитися з позицією П. Канінського, який наголошує, що «формування аграрного ринку нерозривно пов'язане з поділом праці, що здійснюється у формі спеціалізації та кооперування сільськогосподарських підприємств на виробництві певних видів продукції» [4, с. 38]. В цьому є сенс, адже аграрні підприємства зазвичай вмотивовані на виробництво лише продукції, за-требуваної ринком.

Змістовно спеціалізація – це система відносин з економічного пристосування підприємства до умов ринку виробництвом за-требуваного продукту. Вона моделює пошук нових можливостей для одержання додаткового доходу без зміни розміру підприємства, передусім площі угідь. Звідси позитивний ефект монокультури в економічному плані щодо оптимізації витрат, але за стабільного попиту.

Мета статті – висвітлення економічних відносин із розвитку аграрних підприємств у системі виробництва, обміну, розподілу й споживання зерна. Серед основних завдань – характеристика ефективності виробництва зерна і визначення рівня пріоритетності зернового господарства для аграрних підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Зернопродуктовий підкомплекс, вирощування зернових – основа ефективності аграрних підприємств. Україна виробляє все більше й більше зернових за обсягом зерна валового збору. Наприклад, за попередніми даними у 2016 році виробництво зерна наблизилося до позначки близько 70 млн т. Такий рівень виробництва зерна аграрними підприємствами наводить на висновок про те, що більшість із них спеціалізуються на зернових, і в цьому їх головний економічний інтерес.

Зерно – найліквідніший у вартісному (прибуткоутворювальному) вимірі сільгосп-

продукт. На нинішній час функціонують підприємства, які займаються чистою монокультурою зернових, наприклад, вирощують лише пшеницю, задіявши у цьому процесі всю наявну площу. Дана особливість показує сучасний характер агробізнесу, змодельований ринком, економічним інтересом та мотивацією підприємця. Простежується фактор спеціалізації, яка на рівні конкретних підприємств вмотивована найбільш раціональною організацією виробництва. Сформувалися національні модельні типи підприємств-виробників зерна, які відповідають специфіці, традиціям спеціалізації й поділу праці.

Спеціалізація аграрних підприємств у виробництві зерна залежить від широкого кола факторів. Це природно-кліматичні умови, фактор розміру підприємства, інституційний – традиції ведення господарства та умови ринку, місце України у глобальному поділі праці, структура національного аграрного комплексу і зернопродуктового підкомплексу (виробництво сировини, переробка, інфраструктура збуту) й організаційна форма підприємства тощо. Факт домінування зернової галузі в діяльності аграрних підприємств зумовлений не лише природно-кліматичними особливостями, а й бажанням зменшити фактичну зайнятість робочої сили. Технології та способи організації виробництва зернових дають змогу максимізувати прибутки зменшенням витрат.

Проте для вітчизняного зернового господарства характерний традиціоналістський аспект спеціалізації виробництва, підприємства прагнуть до всезагальної мінімізації витрат, а зернові уможливають їм знаходитися у фарватері досяжності цієї мети. Рентабельність виробництва зернових завжди висока й цей факт на практиці не співвідноситься із соціальною (зайнятість), споживчою (якість), екологічною доцільністю.

Категорія «спеціалізація», на нашу думку, означає факт наявного відношення підприємства до виробництва певного продукту, який є базою для одержання доходу. Спеціалізація може змінюватися, але в умовах ринку все залежить від галузі, якісних параметрів і характеристик товару, а також розміру підприємства та ситуації на ринку. Продукт

спеціалізації – видова структура продукції, у нашому конкретному випадку – це зернові, виробляти які вмотивовані аграрні підприємства. Спеціалізація у зерновому бізнесі означає оптимальне об'єднання галузей і покультурну структуру зернового товару, найкраще за існуючих умов поєднання економічного інтересу та наявних ресурсів.

У методичному плані слід погодитися з класичним, доведеним науковим положенням про те, що «...спеціалізація сільськогосподарських виробництв більшою мірою залежить від природних умов: родючості ґрунтів, кількості тепла, світла, опадів, тривалості вегетаційного періоду тощо» [6], але українські аграрії нехтують цими базовими чинниками.

Методичний вимір спеціалізації конкретного підприємства багатоаспектний, але найрезультативніше використовувати показники, які характеризують зв'язок із ринком. Наприклад, обсяг реалізованої продукції структурно визначає ринкову спеціалізацію, що також слід брати до уваги у дослідженні розвитку аграрних підприємств зернопродуктового підкомплексу.

Практикою аграрного виробництва змодельовано різні форми спеціалізації, тому розрізняють територіальну, галузеву, продуктову, господарську і внутрішньогосподарську.

Нині спеціалізація, зорієнтована на кон'юнктуру ринку, спонукає зокрема аграрних підприємств у зернопродуктовому підкомплексі вирощувати ті види зернових, які є найвигіднішими. Вигода моделюється бізнесова, тому спостерігаємо спеціалізацію підприємств на двох – трьох культурах.

У контексті дослідження розвитку аграрних підприємств зернопродуктового підкомплексу ведемо мову про господарську спеціалі-

зацію, зокрема внутрішньогалузеву, яка представлена рівнем «прихильності» підприємства до вирощування зернових у розрізі окремих культур. Тому тут спеціалізацію іменуємо покультурною, за часткою окремих видів зернових у загальному їх виробництві-реалізації. Цей вид спеціалізації слід називати ринковим з огляду на маркетингову орієнтацію підприємства, його кон'юнктурні пріоритети. Саме покультурна внутрішньогалузева спеціалізація аграрних підприємств зернопродуктового підкомплексу нині є характерною, про що доводять результати господарської діяльності конкретних підприємницьких структур. Такий методичний підхід має сенс, адже головна мета виробництва – одержання прибутку, тому підприємець зорієнтований на найліквіднішу продукцію.

Значна частина сільськогосподарських підприємств практично не займаються тваринництвом. Ефективність такого підходу найбільшою мірою проявляється в глобальному вимірі, адже Україна займає одне з перших місць по виробництву зерна в світі. Ця галузь ефективна, й прибутковість зростає на фоні загальної кризи національної економіки.

Причина монокультурної зернової спеціалізації аграрних підприємств у відносній «простоті» галузі в частині організації виробництва, порівняно невеликі витрати ресурсів, адже землі мають високу родючість. В умовах зернопродуктового підкомплексу України сформувалися певною мірою «модельні» спеціалізовані аграрні підприємства, які виробляють окремі види зернових, а в зональному вимірі – своя «картина» структуризації зернового господарства в сільгосп-підприємствах (табл. 1).

1. Структура посівних площ зернових культур у сільськогосподарських підприємствах України у 2015 році, %*

Зернові культури	Степ	Лісостеп	Полісся	Україна
Зернові – усього	100,00	100,00	100,00	100,00
пшениця: озима	60,96	41,68	37,00	49,07
яра	0,30	1,36	2,07	1,01
жито	0,19	0,54	2,87	0,70
гречка	0,29	1,03	1,46	0,78
кукурудза на зерно	14,19	43,64	43,79	31,44
ячмінь: озимий	12,55	2,40	3,09	6,70
ярий	6,91	6,39	4,20	6,32
горох	1,95	1,26	0,73	1,48

овес	0,36	0,63	2,57	0,77
просо	1,13	0,41	0,51	0,72
сорго	0,71	0,19	0,05	0,39
рис	0,27	0,01	0,00	0,12
інші зернові та зернобобові	0,18	0,48	1,65	0,51

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Вважаємо, що спеціалізація підприємства на вирощуванні суто монокультури зернових несе у собі як підприємницький, так і природний ризик. Підприємницький – зумовлений станом ринку, а природний – можливістю втрати доходу через негативний вплив природних факторів (погодні умови тощо). Загальний ризик діяльності спеціалізованого аграрного підприємства зернопродуктового підкомплексу криється в тому, що у нього

відсутня можливість зрівноваження вигід і витрат. Такі підприємства мають значно менше можливостей для здійснення ринкового маневру, ніж багатогалузеві. Так звані «одно-двокультурні» або «одно-двопродуктові» підприємства науковці класифікують як спрощені. Як приклад для наукового оцінювання нами взято підприємства, які займаються монокультурою пшениці, аналіз підтвердив специфіку їх ефективності (табл. 2).

2. Економічні характеристики аграрних підприємств, які займаються монокультурою пшениці

Дані за підсумками статистичної звітності 2015 року

Показник	Підприємство		
	№ 1	№ 2	№ 3
<i>Природно-економічна зона</i>	Степ	Лісостеп	Полісся
<i>Область</i>	Миколаївська	Тернопільська	Житомирська
<i>Форма господарювання</i>	ТОВ	ТОВ	ПП
Площа, га: ріллі	858	636	851
зернових	651	636	851
пшениці	651	636	851
Виробництво, ц	13020	28705	73077
Урожайність, ц/га	20,0	45,1	85,9
Виробничі витрати, тис. грн	1776,2	6111,3	22382,3
Виробничі витрати на 1 га, грн	2728	9609	26301
Виробнича собівартість 1 ц, грн	136,42	212,90	306,28
Повна собівартість 1 ц, грн	176,96	234,68	328,02
Ціна реалізації 1 ц, грн	251,83	349,64	547,13
Виручка, тис. грн	96	10019	39915
Прибуток, тис. грн	29	3294	15985
Рентабельність, %	42,3	49,0	66,8
Частка пшениці у виручці від реалізації продукції рослинництва, %	100	100	100
Структура витрат, %			
Виробничі витрати – усього	100,0	100,0	100,0
У т.ч.: прямі матеріальні витрати	46,5	58,1	80,9
насіння та посадковий матеріал	10,2	6,4	4,0
мінеральні добрива	0,0	12,7	24,2
нафтопродукти	20,8	0,5	2,7
оплата послуг і робіт сторонніх організацій	13,8	29,0	23,6
решта матеріальних витрат	1,8	9,5	26,4
прямі витрати на оплату праці	0,0	27,2	2,9
інші прямі витрати та загальновиробничі витрати – всього	53,5	14,7	16,2
амортизація необоротних активів	8,3	1,4	1,8
відрахування на соціальні заходи	0,0	8,8	1,1
решта інших прямих та загальновиробничих витрат	45,2	4,5	13,3
Кількість підприємств зони, які вирощують лише пшеницю	20	25	19

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Задані аналітичні оцінки показують, що аграрні підприємства монокультурного спрямування (див. табл. 2) пристосовуються до економічних, ринкових умов, зазвичай просто щоб вижити в середовищі боротьби за відповідну ємність ринку. Головним чинником спеціалізації, зокрема покультурної, аграрних підприємств України є зовнішній ринок, який моделює дохідність своєю ємністю, але поки що вмотивованим реаліями є висновок про екстенсивний спосіб досягнення цієї мети. Приклад конкретних підприємств показує, що ефективність може бути різною залежно від покультурної спеціалізації в якій також проявляється факт економічного інтересу виробляти той чи інший продукт.

Висновки. В результаті проведеного дослідження нами встановлено особливості економічного розвитку конкретних аграрних підприємств зернопродуктового підкомплексу залежно від їх «зернової» спеціалізації. Ефективність таких господарських структур відмінна від ефективності підприємств по

галузі й залежить від мотивацій підприємця, сформованих у площині пошуку можливостей задоволення двох основних критеріїв – розмір витрат на одиницю продукції та врожайність з одиниці площі.

Вважаємо, що в Україні практичного розвитку у виробництві зерна набули не спеціалізовані підприємства, а ті, які певний період часу все більше спеціалізуються на цих культурах з огляду на кон'юнктуру ринку. Доведено практикою те, що фактичним мотивом у цьому плані слід вважати: оптимізацію витрат і конструктивну з позиції вартості їхню оцінку в собівартості; високий рівень інтенсивності виробництва.

Виходячи з результатів проведеного аналізу, такі підприємства за рівнем економічного розвитку кардинально відрізняються від інших суб'єктів у частині витрат на одиницю площі, врожайності, прибутковості. Вони по-своєму, специфічно збалансовують вигоди і витрати, роблячи виключну ставку на максимізацію прибутку.

Список використаних джерел

1. Бергман Х. Разделение труда и специализация в сельском хозяйстве ; пер. с нем. Ю.И. Тимофеева и О.Г. Тропова, под ред. и с предисловием А.И. Королькова / Х. Бергман. – М. : «Прогресс», 1969. – 296 с.
2. Беженар І.М. Стан розвитку спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах / І.М. Беженар // Економіка та управління національним господарством / Миколаївський нац. ун-т імені В.О. Сухомлинського. – 2016. – Вип. 10. – С. 128–133.
3. Лупенко Ю.О. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : моногр. / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 430 с.
4. Канінський П.К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: моногр. / П.К. Канінський. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 348 с.
5. Оболенский К.П. Теория и практика специализации сельского хозяйства / К.П. Оболенский // Изд. 2 – е перераб. и доп. – М.: Колос, 1975. – 192 с.
6. Онищенко О.М. Оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств / О.М. Онищенко. – К.: Урожай, 1972. – 216 с.
7. Пасхавер Б.Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 16-23.
8. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наук. доп. / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Гадзало Я.М., Лупенко Ю.О., Пугачов М.І. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 546 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Изд-во "Соцэкгиз", 1962. – 684 с.
10. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство : Избранные труды ; редкол. сер.: Л.И. Абалкин (пред.) и др. / А.В. Чайнов. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
11. Шпикуляк О.Г. Формування і розвиток ринку зерна в Україні: моногр. / О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник, Р.П. Саблук, О.В. Овсянніков. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 190 с.
12. Шпикуляк О.Г. Основні тенденції розвитку ринку кукурудзи / О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник // Практ. посіб. аграрія – Agroexpert. – Берез. – 2009. – № 3(8). – С. 52.
13. Шпикуляк О.Г. Витрати та ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (моніторинг) / О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник, О.В. Овсянніков та ін. ; за ред. О.Г. Шпикуляка, Ю.П. Воскобійника, О.В. Овсяннікова. – К., 2007. – 294 с.
14. Шпикуляк О.Г. Підтримка сільського господарства в системі регулювання аграрного ринку / О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник, О.В. Овсянніков // Вісн. аграр. науки. – 2007. – № 4. – С. 66-70.
15. Бойко В. І. До проблем формування ринку зерна / В. І. Бойко // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 35-38.

16. Колодійчук В.А. Галузеве позиціонування зернопродуктового комплексу України / В.А. Колодійчук // Економічний часопис XXI – 2014. – 9-10 (11). – С. 45-48.

17. Малік М.Й. Науково-методичні засади поглиблення спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах / М.Й. Малік, І.М. Беженар, О.Ю. Грищенко та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 104 с.

18. Забуранна Л.В. Оцінка результативності управління інноваційно-інвестиційною діяльністю сільськогосподарських підприємств [Текст] / Л.В. Забуранна, А.М. Зоргач // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – №11. – С. 107-115.

19. Lesia, V. Zaburanna. Diversification of business activities in rural areas according to the concept of sustainable development [Text] (Диверсифікація підприємницької діяльності в сільській місцевості на засадах сталого розвитку) Л.В. Забуранна // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 10. – С. 129-140.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2017 р.

Фахове рецензування: 13.02.2017 р.

*

УДК 332.13:338.32

Р.І. КОРОБЕНКО, аспірант*
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Генезис поняття “сільські території” та його сутність

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій – один із головних викликів, з якими зіткнулася наша держава від часу здобуття незалежності. Попри те, що саме сільські території відіграють визначальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, саме в них на нинішній час найвиразніше відчуваються прояви кризи, що триває, в економічному, демографічному, духовному аспектах. Саме тому назріла необхідність в удосконаленні стратегічних підходів до управління їх розвитком, визначення механізмів формування та реалізації економічного потенціалу сільських територій, поліпшення соціально-економічного становища й забезпечення належної якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дедалі частіше нині в науковій літературі використовується поняття “сільські території”. Усі підходи до цього тлумачення можна поділити на територіальний та системний [9]. Вагомий внесок у дослідження даного питання зробили як вітчизняні, так і

зарубіжні автори: В.М. Баутін [1], Р. М. Газізов [2], С. І. Мельник [8], Н. В. Морозюк [9], О. І. Павлов [10, 11], І. В. Прокопа [12], Х. М. Семенишин [13], М. П. Талавирия [15], В. К. Терещенко [16], В. В. Юрчишин [18] та інші, проте не існує єдиного підходу науковців у визначенні сутності та змісту поняття “сільські території”.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити підходи різних авторів до розкриття поняття “сільські території”.

Виклад основних результатів дослідження. За результатами огляду наукових джерел визначено, що сучасні підходи до тлумачення поняття «сільські території» можна класифікувати за ознаками:

- 1) просторово-територіальними;
- 2) структурними;
- 3) адміністративно-правовими;
- 4) функціонально-господарськими.

Представники першої групи підходів до тлумачення поняття «сільські території» підкреслюють той чи інший критерій просторово-територіальної ідентифікації сільських територій. Зокрема, С. Мельник як системоутворювальний елемент сільської території визначає належність населених пунктів до

* Науковий керівник – В.К. Терещенко, доктор економічних наук, професор, академік НААН.

© Р.І. Коробенко, 2017

16. Колодійчук В.А. Галузеве позиціонування зернопродуктового комплексу України / В.А. Колодійчук // Економічний часопис XXI – 2014. – 9-10 (11). – С. 45-48.

17. Малік М.Й. Науково-методичні засади поглиблення спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах / М.Й. Малік, І.М. Беженар, О.Ю. Грищенко та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2015. – 104 с.

18. Забуранна Л.В. Оцінка результативності управління інноваційно-інвестиційною діяльністю сільськогосподарських підприємств [Текст] / Л.В. Забуранна, А.М. Зоргач // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – №11. – С. 107-115.

19. Lesia, V. Zaburanna. Diversification of business activities in rural areas according to the concept of sustainable development [Text] (Диверсифікація підприємницької діяльності в сільській місцевості на засадах сталого розвитку) Л.В. Забуранна // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 10. – С. 129-140.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2017 р.

Фахове рецензування: 13.02.2017 р.

*

УДК 332.13:338.32

Р.І. КОРОБЕНКО, аспірант*
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Генезис поняття “сільські території” та його сутність

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій – один із головних викликів, з якими зіткнулася наша держава від часу здобуття незалежності. Попри те, що саме сільські території відіграють визначальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, саме в них на нинішній час найвиразніше відчуваються прояви кризи, що триває, в економічному, демографічному, духовному аспектах. Саме тому назріла необхідність в удосконаленні стратегічних підходів до управління їх розвитком, визначення механізмів формування та реалізації економічного потенціалу сільських територій, поліпшення соціально-економічного становища й забезпечення належної якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дедалі частіше нині в науковій літературі використовується поняття “сільські території”. Усі підходи до цього тлумачення можна поділити на територіальний та системний [9]. Вагомий внесок у дослідження даного питання зробили як вітчизняні, так і

зарубіжні автори: В.М. Баутін [1], Р. М. Газізов [2], С. І. Мельник [8], Н. В. Морозюк [9], О. І. Павлов [10, 11], І. В. Прокопа [12], Х. М. Семенишин [13], М. П. Талавира [15], В. К. Терещенко [16], В. В. Юрчишин [18] та інші, проте не існує єдиного підходу науковців у визначенні сутності та змісту поняття “сільські території”.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити підходи різних авторів до розкриття поняття “сільські території”.

Виклад основних результатів дослідження. За результатами огляду наукових джерел визначено, що сучасні підходи до тлумачення поняття «сільські території» можна класифікувати за ознаками:

- 1) просторово-територіальними;
- 2) структурними;
- 3) адміністративно-правовими;
- 4) функціонально-господарськими.

Представники першої групи підходів до тлумачення поняття «сільські території» підкреслюють той чи інший критерій просторово-територіальної ідентифікації сільських територій. Зокрема, С. Мельник як системоутворювальний елемент сільської території визначає належність населених пунктів до

* Науковий керівник – В.К. Терещенко, доктор економічних наук, професор, академік НААН.

© Р.І. Коробенко, 2017

юрисдикції сільських (селищних) рад [8]. На думку В. Уркевича, “сільські території – це такі території, що знаходяться поза межами міст та до яких входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови” [17, с. 25].

Визначення сільських територій лише за просторово-територіальними ознаками є найбільш узагальненим, але недостатньо точним для застосування в цілях даного дослідження. Тут не враховуються: особливості сучасного етапу розвитку міжрегіональних господарських зв'язків; закономірності процесу заселення територій (особливо у розвинутих країнах); а також специфіка процесу скорочення сільського населення (одним із проявів якого є “вимираючі села”). Отже, у цілому воно не відображає ключових характеристик економічного потенціалу сільських територій, а також певних демографічних процесів, які унеможливають його формування.

Представники другої групи підходів звертають увагу на сучасне значення сільських територій як складного та багатоаспектного явища. Зокрема, В. Юрчишин [18, с. 7], М. Талавира [15, с. 10] визначають їх як складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську структуру, котра характеризується сукупністю властивих кожній з них особливостей. У цій дефініції вбачається спроба вмістити у стислому формулюванні як просторово-географічні ознаки (через визначення “складної... природної... структури”, в основі якої є сформована сукупність ресурсів), так і ряд інших властивостей та ознак, які формуються в процесі розвитку сільської території. Їх перелік конкретизує М. Талавира: а) площа земельних угідь, на яких вона розміщена; б) чисельність людей, що проживають, зайняті у виробництві чи обслуговуванні; в) обсяги і структура виробництва; г) розвиток соціальної й виробничої інфраструктури сільської місцевості [15, с. 10].

Схожого погляду дотримується Х. Семенишин, визначаючи сільські території як обжиту місцевість поза територією міст з її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умо-

вами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі й екологічні функції [13, с. 30].

Доповнюючи вищенаведені, це визначення найповніше конкретизує перелік складових соціально-економічної та виробничо-господарської структури, яка формується в населених пунктах сільської місцевості. Його позитивною стороною є спроба охопити основні аспекти життєдіяльності сільських територій через виділення виробничо-господарських, адміністративних і соціально-економічних, природно-географічних складових. Проте, на відміну від окремих поглядів, розглянутих вище, адміністративним центром сільської території все ж визначається сільський населений пункт (сільське поселення).

Також слід відзначити, що структура та якісні показники наявних земель та інших природних ресурсів, розміщення виробничих потужностей підприємств агропромислового комплексу, екологічні й кліматичні характеристики, рівень використовуваних у сільськогосподарському виробництві технологій визначають господарську спеціалізацію сільських територій.

Відповідно до цих ознак сільські території за господарськими функціями поділяють на:

- *аграрні*, де переважає сільськогосподарське виробництво та інші сфери агропромислового комплексу;
- *позааграрні*, де господарську спеціалізацію визначають оздоровчо-рекреаційні, природоохоронні, культурно-історичні, спеціальні тощо [11, с. 122].

Схожість адміністративно-правового підходу з ресурсним полягає у встановленні тісного зв'язку просторової ідентифікації сільських територій з адміністративно-територіальним поділом. І цілком природно, що перелік наведених у ньому ознак збагачується за рахунок правових категорій.

Наприклад, з цього погляду досить вищепне судження наводить Л. Лисенко, характеризуючи сільську територію як територіальну одиницю самоуправління, що діє в рамках закону, засновану на власному історичному досвіді, традиціях, специфіці господарювання, яка об'єднує навколо себе територіальну громаду з метою управління

суспільним життям, розв'язання спільними зусиллями проблем і сприяння розвитку відповідної території [6, с. 14].

Оцінюючи корисність цієї дефініції з погляду виділення сільської території як об'єкта державного управління, звернемо увагу на внутрішні суперечності у ній. По-перше, поряд із нормативною категорією “одиниця самоуправління” автор використовує досить неоднозначну – заснування територіальної одиниці “на власному історичному досвіді та традиціях”. Кожна з них розкривається через конституційний принцип “збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій” (ст. 132 Конституції України) [5], проте беззаперечним є й те, що основа нинішньої системи територіального устрою України формувалася у період 1932–1959 років у складі СРСР, і, як відомо, збереження культурної самобутності українського населення не було стратегічним пріоритетом радянського керівництва.

По-друге, в центр дефініції поставлено діяльність органу місцевого самоврядування, а як системоутворювальний елемент визначено “територіальну громаду”. Нормативне визначення цього терміна міститься у Законі України “Про місцеве самоврядування”: “це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр” [4]. Тож, якщо гуртування жителів населених пунктів навколо “мети управління суспільним життям” відбувається в межах районів та областей адміністративно-територіального устрою України, вищенаведена дефініція, по суті, ототожнює поняття сільської території з сільською місцевістю.

Варто зазначити, що спроба охопити багатогранність значень поняття «сільські території» в межах актуальних правових норм може доводити про необхідність їх доповнення відповідно до ширшого змісту досліджуваного поняття, яке продовжує уточнюватися не лише у державному управлінні й в

адміністративному праві, але також через пізнання економічної сутності сільських територій.

В економічній географії функціонально-господарський підхід відображає процес формування міжгалузевих систем, який відбувається в результаті розвитку технологічних і виробничих зв'язків, поглиблення інноваційної та інвестиційної співпраці певних територій. Відносно предмета дослідження, цей підхід дає змогу визначити сільські території через ознаки єдності виробничої і господарської діяльності, спільності стратегічних цілей розвитку, внеску регіону в економічний розвиток країни тощо.

Зокрема, цілісність сільської території як регіонально-територіального утворення, на думку науковців В. Славова й О. Коваленка, визначається “... метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь”. Окрім спільної мети однорідність сільської території визначається специфікою природно-кліматичних та соціально-економічних умов, а також економічною й екологічною збалансованістю різних ресурсів – природних, трудових, матеріальних, енергетичних, інформаційних, фінансових тощо [14, с. 69].

У межах цього підходу слід згадати дефініції сільської території, запропоновані М. Маліком [7, с. 53] та І. Гончаренком [3, с. 204], й узагальнивши їх можемо виділити такі функціонально-господарські ознаки, як:

історична сформованість (організаційно-територіальної й територіально-функціональної належності, ділової культури);

взаємозв'язаність підсистем різних типів із локальними цілями;

взаємозв'язаність підсистем різних типів із багатоконтурністю управління.

На нашу думку, особливість і цінність функціонально-господарського підходу для даного дослідження полягає в тому, що в його межах сільські території розглядаються як суто економічний об'єкт, виділення якого відбувається за відповідними сутнісними ознаками. У зв'язку з цим при дослідженні інвестиційно-інноваційної моделі розвитку саме такий підхід можна взятий за основу.

Висновки. Узагальнення всього вищенаведеного уможливило сформулювати авторський погляд на розвиток підходів до визначення сутності поняття «сільські території». Найзагальнішим є *просторово-територіальний підхід*, в якому спостерігаються дві протилежні тенденції. З одного боку, є спроби визначити сільські території як простір, який знаходиться поза межами міст, з іншого – розвивається ідея про те, що «сільська територія» є ширшим поняттям, ніж «сільська місцевість», оскільки її ідентифікація не обмежується кордонами відповідного адміністративного району (області); її системоутворювальним чинником є населення, а також сукупний ресурсний потенціал населених пунктів.

Розвиваючи ідеї попереднього, *структурний* підхід фокусує увагу на ознаках сільської території як гетерогенної системи, котру утворюють природні, а також адміністративні, господарські, економічні, соціальні об'єкти, цілісність яких сформовано в процесі соціально-економічного розвитку населених пунктів, та які розміщуються на їх території, або на міжселищній території, яка належить до юрисдикції відповідного органу місцевого самоврядування.

Адміністративно-правовий підхід у цілому відповідає ідеям просторово-територіального, оскільки спирається на використання в нормативно-правовому полі категорії, зокрема, системоутворювальними елементами є орган самоврядування, територіальна громада тощо. Проте у порівнянні

виявляється його недостатність відносно інших підходів до визначення сутності сільських територій, що зумовлює необхідність переоцінки використання окремих понять, а також, можливо, необхідність формулювання нових правових дефініцій, які більше відповідатимуть сутнісним ознакам сільських територій.

Функціонально-господарський підхід, на нашу думку, позбавлений окремих недоліків попередніх підходів, оскільки уточнює його сутність і визначає перелік відмінностей між поняттями «сільські території» та «сільська місцевість». Серед них слід згадати такі:

визначення сільських територій як самостійного об'єкта управління національним господарством;

формування просторових меж сільських територій за ознаками спорідненості або пов'язаності наявних у них ресурсів (технологічного, природно-кліматичного, організаційного, виробничого, людського тощо);

можливість визнання складовою сільської території невеликих міст (селищ міського типу) у разі, якщо вони є складовими господарсько-виробничої системи або економічними, адміністративними, культурними центрами для інших населених пунктів сільської території;

єдність мотивів і цілей суб'єктів управління щодо соціально-економічного розвитку та поглиблення господарських зв'язків між адміністративно-територіальними одиницями, об'єднання яких формує відповідні сільські території.

Список використаних джерел

1. *Баутин В.М.* Устойчивое развитие сельских территорий: сущность, термины и понятия / В.М. Баутин, В.В. Козлов // Информационный бюллетень МСХ РФ. – 2006. – № 3–4. – С.64–67.
2. *Газизов Р.М.* Сельские территории: понятие, типология, функции / Р.М. Газизов // Вестник Крас ГАУ. – 2013. – № 11. – С. 348–351.
3. *Гончаренко І.В.* Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / І.В. Гончаренко // Регіональна економіка. – 2008. – №3. – С. 204–209.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР : зі змінами, внесеними згідно із Законом № 995-VIII від 04.02.2016 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : [сайт] / Законодавство України. – 2016. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> (20.09.2016). – Назва з екрану.
5. Конституція України : станом на 01 вересня 2016 р. (відповідає офіційному текстові). – Х. : Право, 2016. – 68 с.
6. *Лисенко Л.* До визначення поняття «сільська територія» / Л. Лисенко // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 2. – С. 12–15.
7. *Малік М.Й.* До питання сталого розвитку сільських територій / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51–58.
8. *Мельник С.І.* Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села / С.І. Мельник. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 342 с.
9. *Морозюк Н.В.* Організаційно-економічні засади сталого розвитку сільських територій [моногр.] / Н.В. Морозюк. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. – 304 с.

10. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : моногр. / О.І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
11. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. Павлов // Регіональна історія України: зб. наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 3. – С. 113–132.
12. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50–59.
13. Семенишин Х.М. Визначення поняття “сільські території”: соціально-економічний аспект / Х.М. Семенишин // Наук. вісн. Нац. ун-ту державної податкової служби України (економіка, право). – 2012. – № 4. – С. 28–32.
14. Славов В.П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В.П. Славов, О.В. Коваленко // Вісн. аграр. науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.
15. Талавирия М.П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.03 / М.П. Талавирия ; Нац. ун-т біоресурсів та природокористування України. – К., 2001. – 458 с.
16. Терещенко В.К. Методологічні засади комплексної оцінки регіонального розвитку продуктивних сил сільських територій [Електронний ресурс] / В.К. Терещенко, Є.О. Ланченко. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/6132/1/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%89%D0%D5%D0%BD%D0%BA%D0%B E.docx>. – Назва з екрану.
17. Уркевич В.Ю. Про категорію “сталий розвиток сільських територій” / В. Ю. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (21-22 трав. 2010 р., м. Біла Церква). – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.
18. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3–9.
19. Role of Institutions in Rural Policies and Agricultural Markets / Guido Van Huylenbroeck, Wim Verbeke, Ludwig Lauwers. – Elsevier, 2004.
20. Rural Sustainable Development in the Knowledge Society / Tovey Hilary ; Bruckmeier Karl. – Ashgate, 2009.
21. The Common Agricultural Policy After the Fischler Reform : National Implementations, Impact Assessment and Agenda for Future Reforms / Severini Simone ; Henke Roberto ; Sorrentino Alessandro. – Ashgate Publishing Ltd, 2011.
22. The Economics of Natural and Human Resources in Agriculture / By : Kimhi Ayal ; Finkelshtain Israel. – Nova Science Publishers, 2009.
23. The Role of Social Capital in Development : An Empirical Assessment / By : Grootaert Christiaan ; Van Bastelaer Thierry. – Cambridge University Press, 2002.
24. Welfare Reform in Rural Places : Comparative Perspectives / By : Milbourne Paul. – Edition : 1 st ed. Emerald, 2010.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2016 р.

Фахове рецензування: 22.12.2016 р.

* * *

Новини АПК

Європейський банк реконструкції та розвитку підтримає агропромисловий комплекс України

У 2017 році Європейський банк реконструкції та розвитку інвестуватиме в сільське господарство України приблизно 150–200 млн євро, про що повідомив Голова представництва ЄБРР в Україні Шевкі Аджунер.

«За минулі два роки наші інвестиції в українську економіку перевищили 1 млрд євро. У 2017 році сподіваємося вийти приблизно на 150–200 млн євро як мінімум. Очікуємо відновлення економічної активності та, як результат, підвищення потреби компаній в робочому капіталі та інвестиціях», – відзначив Шевкі Аджунер.

За його словами, ЄБРР планує й надалі підтримувати диверсифікацію агробізнесу в Україні та його вихід на якісно новий рівень розвитку. Крім кредитування, іншими аспектами підтримки ЄБРР є участь у діалозі з питань політики й регулювання агросектору, надання технічної допомоги та платформи для обміну думками з приводу функціонування м'ясної промисловості та молочного сектору. Також ЄБРР підтримує формування і зміцнення сільськогосподарських кооперативів й інститутів самоврядування у різних галузях агросектору.

«Останні 8-9 місяців ми займаємося посиленням фінансової підтримки малих і середніх підприємств. Крім того, при наданні фінансування намагаємося сприяти підвищенню ефективності управління, а також впровадженню нових технологій в агробізнесі», – зауважив Шевкі Аджунер.

Голова представництва ЄБРР в Україні підтримує курс реформ в АПК, позитивно оцінивши діяльність Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Прес-служба Мінагрополітики України